

X. İBRAHİMLİ

POLİTOLOGİYA

(İnteraktiv dərs materialları)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

QANUN - 2008

4368

İbrahimli X. Politologiya. İnteraktiv dərslər materialları.
Bakı, Qanun, 2008, 228 səh.

Bu interaktiv dərslər materialları kredit sistemi ilə təhsil alan ixtisas və qeyri-ixtisas tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q 1500005104
AB 022051 sifarişli - 08

Az2

© Qanun – 2008

© X.İbrahimli

ÖN SÖZ

Politologiya siyasət barədə xüsusi bir elm sahəsi kimi daim təkmilləşir və yeniləşir. Onun demokratik - liberal dəyərlərin bərqərar olduğu dövlətlərdə inkişaf istiqamətlərində oxşarlıq var. Eyni zamanda, dünyada Politologiya tədrisində də unifikasiya prosesi gedir və Bolonya prosesinin coğrafiyası genişləndikcə bu unifikasiyanın istiqamətləri də artır. Demək olar ki, indi Qərbi dövlətləri üçün siyasət elmləri ilə bağlı ümumi tədris standartları formalaşır. Bütün bu amillər hər bir ölkədə Politologiya sahəsində ardıcıl axtarışlar aparılmasını və ali məktəblərdə tədris olunan dərslərlərin müntəzəm yeniləşməsinə tələb edir.

Azərbaycan ali məktəbləri üçün Politologiya dərslərinin nəşri sahəsində dinamika dünyadakı və ölkəmizdəki yeniləşmə tempinə sinxron deyil. Gənc Azərbaycan dövləti get-gedə daha sürətlə demokratik dünyaya - Qərbi inteqrasiya olunur. Ölkənin Bolonya prosesinə qoşulması, Avropa Şurasında fəaliyyət keyfiyyətinin artması, əməkdaşlığın "Yeni Qonşuluq Siyasəti" adlanan növbəti vektorunun meydana gəlməsi, NATO ilə əlaqələrin yeni mərhələyə qədəm qoyması, eyni zamanda, daxildə aparılan islahatlar - hakimiyyət bölgüsünün, MSK-nın, Seçki Qanununun, Siyasi partiyalar, ictimai hərəkətlər haqqında Qanunun, idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi, siyasi hakimiyyətlə cəmiyyət arasındakı münasibətlərin sivil məcəraya yönəlməsi siyasət elmlərinin də təkmilləşməsinə,

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərslər materialları)

ali məktəblər üçün müasir dərsliklərin nəşrini zərurətə çevirir. Digər tərəfdən, müasir Azərbaycan vətəndaşı siyasi cəhətdən daha yetkin olmalı, dünyada gedən mürəkkəb və çoxşaxəli proseslərin mahiyyətini dəyərləndirməyi və düzgün yön seçməyi bacarmalıdır. Demokratiya yüksək siyasi mədəniyyət, siyasi şüur, pozitiv vərdişlərə yiyələnmə tələb edir. Siyasi şüuru və mədəniyyəti inkişaf etmiş yetkin vətəndaş isə effektiv maariflənmə sayəsində formalaşır. Bu keyfiyyətlərə sahib ola bilməyən cəmiyyətin üzvləri gerçək demokratiyaya kənardan baxır, tərəqqidən geridə qalırlar.

Ali məktəb tələbələrinin xidmətinə təqdim olunan bu nəşr əvvəlkilərdən bir sıra cəhətləri ilə fərqlənir. Birincisi, bu nəşrdə müasir politoloji konsepsiyaların təhlilinə üstünlük verilib və son illər dünyada nəşr olunan dərsliklərdəki mütərəqqi müddəalar nəzərə alınıb. İkincisi, dərslik Azərbaycanda gedən siyasi islahatların, yeniləşmənin məntiqinə uyğun hazırlanıb. Mövzuların əksəriyyətində Azərbaycanla bağlı müddəalar, şərhlər var. Nəhayət, bu nəşrdə Azərbaycanın da qoşulduğu Bolonya prosesinin ali məktəb dərslikləri ilə bağlı müəyyənləşdirdiyi tələblər nəzərə alınıb.

I. POLİTOLOGİYANIN PREDMETİ, STRUKTURU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

- ♦ *Politologiyanın yaranması*
- ♦ *Politologiyanın predmeti, subyekti və obyektı*
- ♦ *Siyasi elmlərin funksiyaları, strukturu və əhatə dairəsi*
- ♦ *Politologiyanın tədqiqat metodları*
- ♦ *Politologiyanın əhəmiyyəti*

ƏDƏBİYYAT

1. *M.Veber. İzbr. Proizvedenie. Moskva, 1999*
2. *M.Marçenko. Politologiya. Moskva, 1999*
3. *T.Sidelnikova. Politologiya. Moskva, 1999*
4. *V.N.Lavrinenko. Politologiya. Moskva, 2006*
5. *Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.D.Zotova. Politologiya. Moskva, 2000*
6. *Siyasi Biliklərin əsasları. Bakı, 1999*
7. *Demokratiya Antologiyası, 2-ci nəşr. Bakı, 2002*
8. *A.Tokvil. Amerikada demokratiya (1835), Demokratiya antologiyası. Bakı, 2002*
9. *V.N.Lavrinenko. Politologiya. Moskva, 2006*
10. *M.P.Jain. Politijal theories. Kaveri Printers Ltd., New Dehli, 1993*
11. *S.P.Varma. Modern Politijal theories. Vires Publish House, Dehli, 1993*
12. *R.J.Şvartsenberq. Politiçeskaya sosiologiya. Ç. 1. - Moskva, 1992*
13. *S.Xəlilov. Fəlsəfə, tarix və müasirlik. Bakı, 2006*

*Siyasətlə məşğul olmamaq istəyi,
heç kimi onun nəticələrindən azad etmir*
(Bismark)

Politologiyanın bir elm kimi qavranılması politikanın (siyasətin) nə olduğunu anlamağı, onun təbiətini öyrənməyi tələb edir.

"Politika" qədim yunan sözüdür. Qədim Yunanıstanda "polis" (şəhər-dövlət), "politikos" (dövlət xadimi), "politeya" (konstitusiya) kimi müxtəlif ifadə formalarına malik olan "politika" dövlət, hakimiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi, insanların, cəmiyyətin idarə olunması barədə elm hesab olunurdu. İngilis dilində isə "policy" idarəetmə anlamını verir. V.Dalın lüğətində ("Tolkoviy slovar jivoqo velikorusskoqo yazıka") politika "dövlət idarəçilik elmi" kimi xarakterizə olunur. Müasir "Politoloji lüğət"-də isə terminin müəyyənləşdirilməsi daha dəqiqdir: "politika cəmiyyətin siyasi sferadakı fəaliyyətidir, başlıcası olaraq hakimiyyətin əldə olunmasına, saxlanmasına, möhkəmləndirilməsinə və idarə edilməsinə yönəlib".

Siyasətin daha universal dəyərləndirilməsi də mövcuddur: "Siyasət - kiçik və böyük sosial qruplar (partiyalar, hərəkatlar, siniflər, millətlər, dövlətlər) arasındakı münasibətlər sferasında siyasi hakimiyyətin qurulması və hərəkətə gətirilməsi, ictimai əhəmiyyətli tələb və sifarişlərin gerçəkləşməsi üçün bir fəaliyyət növüdür".

Aristotel yazırdı: "insan sosial varlıq olduğundan siyasət sosial varlıq kimi onun təbiətində kök salıb. Çünki o cəmiyyətdə, kollektivdə yaşamağa, başqaları ilə ünsiyyətdə olmağa məhkumdur. İnsan öz təbiətinə görə həm də siyasi varlıqdır". Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, siyasətin tarixi in-

sanlığın tarixi ilə yaşıddır. Bu mülahizə ilə əlaqədar bir lətifə daha aydın mənzərə yaradır:

Cərrah, memar və siyasətçi kimin peşəsinin qədim olduğu ilə bağlı mübahisə edirlər.

- Cərrah deyir: *Həvvə Adəmin qabırğasından yaradıldı. Belə məsələlər cərrah peşəsi ilə bağlı olduğundan, cərrahlığın birinci peşə olduğunu söyləmək mümkündür.*

- Memar deyir: *bizim peşə daha qədimdir - çünki Allah bu dünyanı xaosdan yaradıb, deməli memarlıq sənətinə müraciət edib.*

- Siyasətçi deyir: *unutmayın ki, xaosun özünü də yaratmaq kimsə lazım idi.*

Siyasət başqa sahələrdən fərqli olaraq daha universaldır, demək olar ki, dövlətin problemlərindən tutmuş şəxsiyyətin problemlərinə qədər ictimai həyatın bütün qatlarına təsir göstərir. Siyasət deyildikdə cəmiyyətdə nizam yaratmaq, stabilliyi təmin etmək, eyni zamanda, başqa daha vacib məsələlərin həlli üçün arxasında hakimiyyət və şəxsiyyət dayanan proses başa düşülür. Bir sıra alman hüquqşünaslarının fikrincə, siyasət maraqların bir nöqtədə cəmləşmə dərəcəsinin artdığı, insanlar və təşkilatlar arasında antoqonizmin, qütbləşmənin dərinləşdiyi yerlərdə meydana gəlir. Bu zaman proseslərin motivləri dini, milli, iqtisadi, sosial, kulturaoloji, yaxud da bunlardan bir neçəsinin vəhdəti ola bilər.

Siyasətin mahiyyəti zamandan, konkret tarixi şəraitdən, cəmiyyətdəki hakim ideologiyadan, dövrün əxlaqi və dini normalarından, insanların mədəni inkişaf səviyyəsindən çox asılıdır. İnsan, cəmiyyət, hakim siyasi institutlar mahiyyət baxımından nə cürdürsə, siyasət də təxminən onlara adekvat olur. Siyasətin məzmunu aparıcı sosial qrupların, zümrələrin maraqları əsasında müəyyənləşir. Aparılan siyasətin mahiyyəti bu qrupların, siniflərin məqsədlərində, proqramlarında, qarşıya qoyduqları vəzifələrdə təzahür edir.

Xarakterinə görə siyasət tənzimləyici rola malikdir. Siyasətin yönəldiyi məcrə, hakimiyyətin hansı vasitələrdən, üsullardan istifadə etməsi hər bir cəmiyyətin inkişaf dərəcə-sindən, onun sosial strukturundan, zümrələrarası münasibət-lərdən, adət-ənənələrdən, mədəniyyətdən asılıdır.

Siyasətin bünövrəsində ya insanlar, təşkilatlar arsında əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım, yaxud da qarşıdurma, düşmən-çilik, zor dayanır.

Siyasət növlərinə və istiqamətlərinə görə differensialdır, yəni daxilə və xaricə yönəlikdir. Eyni zamanda sosial, iqtisa-di, millî, dini, elmi, mədəni, ekoloji, hüquqi, hərbi və s. isti-qamətləri əhatə edir.

Siyasət çox qədim peşə olsa da, bu sahə ilə bağlı xeyli ki-tablar, yazılsa da, Politologiya (Siyasətşünaslıq) bir elm sa-həsi kimi xeyli cəvandır.

XVIII əsrin ortalarından sonra təbiət elmləri, əxlaq elm-lərindən fərqləndirilməyə başlandı. XIX əsrdə əxlaq elmlə-ri birmənalı şəkildə ictimai elmlər adlandırılırdı. Siyasət haqqında elm isə ictimai elmlərin bir qolu kimi təşəkkül tap-mağa başladı.

Təhsil sistemində Politologiya bir fənn kimi ilk dəfə ABŞ-ın Kolumbiya universitetində 1880-ci ildən tədris olu-nur. Fənnin tədrisinə başlandıqdan həmin universitetdə Poli-tologiya fakultəsi də yaradıldı.

Politologiya elminin sürətli inkişafı XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 1903-cü ildə Amerika Siyasi Elmlər Assosiasiyası (ASEA), 1949-cu ildə isə YUNESKO-nun nəzdində Beynəlxalq Siyasi Elmlər Assosiasiyası yaradıldı, politoloji tədqiqatların coğrafiyası genişləndi və keyfiyyəti xeyli artdı.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərbdə sosial elmlər sahəsində xeyli təlatümlər baş verdi və Politologiya elmi ciddi mübahisələr predmetinə çevrildi. Müharibədən sonra cə-

miyyətin və insanın psixoloji durumu, gələcək həyatı barədə maraqlı diskussiyalar gedir, yeni-yeni fəlsəfi görüşlər və tə-limlər yaranırdı (pozitivizm, bixeviorizm və s.). Az sonra mə-lum oldu ki, bütün bu təlimlərdə birtərəflilik var. Nə poziti-vizm, nə də ki, bixeviorizm (davranış) siyasi proseslərin rən-garəngliyini tam əks etdirmək gücündə deyil. Ancaq təcrübə və sınaq yolu ilə təsdiq edilənlərin düzgün olduğunu bəyan edən pozitivistlər dünyagörüşləri və ideologiyalarla bağlı müddəaları bir kənara ataraq, onları Politologiyadan uzaqlaş-dırmağa çalışırdılar. Elə buna görə də tətbiqi sosiologiya, so-sioloji pozitivizm siyasi elmlərin əsas komponenti olmuşdu.

Siyasi elmlərin belə riyaziləşməsi Qərb politoloqlarını narahat etməyə başladı. 1970-ci illərdə belə fikirlər ortaya atıldı ki, pozitivizmin prinsipləri nəzəri xarakter daşıyır və konseptual məzmununda məhrumdur. Bu illər Politologiyada "ruhların axtarışı" dövrü adlanır. Yəni mütəxəssislər, artıq, siyasətin mənəviyyatla, ideologiya ilə sıx bağlı olduğunu id-dia edirdi. Qeyd olunurdu ki, dövlət təkcə rəşional elmlərlə deyil, fərdin, toplumun psixoloji xüsusiyyətləri, insanların halı və ovqatı ilə, dəyərlər sistemi və ölçülərlə (normalarla) idarə olunur. Beləliklə pozitivistlərlə yanaşı mənəviyyata üstünlük verən mütəxəssislərin də mövqeyi gücləndi.

Sovetlər dövründə Politologiya sosialist düşərgəsinə da-xil olan ölkələrdə inkişafdan qaldı.

Azərbaycanda isə Politologiya müstəqil elm sahəsi kimi 1991-ci ildən, yəni milli müstəqillik bərpa olunduqdan sonra tədris edilir.

♦ **POLİTOLOGİYANIN PREDMETİ,
SUBYEKTİ VƏ OBYEKTİ**

Siyasi elmlər hakimiyyət haqqında elmdir
(N.Makiavelli)

Hazırda Politologiya elminə iki cür yanaşma özünü büruzə verir

Birinci.

- Politologiya dövlət haqqında elmdir
- Siyasətin subyekti dövlətdir
- Politologiya siyasət haqqında yeganə elmdir

İkinci.

Politologiya hakimiyyət haqqında elmdir

- Siyasətin subyekti-dövlət, sinif, etnos, partiya, hərəkət, qrup və fərddir.

Politologiya siyasət haqqında elmlərdən biridir

Siyasətin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də siyasətin subyekti və onların fəaliyyəti məsələsidir. Siyasətin subyektləri - fəal, azad və müstəqil fəaliyyət göstərən siyasi proses iştirakçılarıdır. Onların özünəməxsus maraqları və tələbləri var. Siyasi səhnədə daim fəaliyyət göstərən siyasi subyektləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- fərdlər (sırasıyla vətəndaşlar, siyasi liderlər);
- sosial qruplar (zümərələr, millətlər, xalqlar, etnik qruplar, konfessional icmalar, istehsalçılar və s.);
- siyasi institutlar (dövlət, siyasi partiyalar, siyasiləşmiş ictimai təşkilatlar və hərəkətlər).

Onların fəallığı və siyasi proseslərə təsir dərəcəsi müxtəlif olsa da, bütün subyektlər öz maraqlarını gerçəkləşdirməyə çalışır

Siyasi subyektlərə elitlər və bürokratlar da daxildir. Bir çox hallarda vacib siyasi məsələlər məhz bu subyektlər tərəfindən hazırlanıb həyata keçirilir. Elitlər kəmiyyət baxımından az olsalar da müəşəkkildir, vacib qərarlar vermək, onları həyata keçirmək, siyasi inkişafın məqsəd və strategiyasını müəyyənləşdirmək səlahiyyətlərinə və imkanlarına malikdir. Bürokratlar isə elitlərlə cəmiyyətin digər hissəsi arasında vasitəçi rolunu oynayırlar.

Siyasət subyektlərinin fəaliyyəti ya siyasi hakimiyyətin əldə olunmasına, möhkəmləndirilməsinə, ya da başqa subyektlərlə bir yerdə hakimiyyətə sahib olmaq hüququna yiyələnməyə yönəlib. Siyasətin subyektləri üçün əsas bu və ya digər dərəcədə siyasi hakimiyyətə sahib olmaq, hakimiyyət strukturlarında təmsilçilik hüququ əldə etmək və beləliklə, hakimiyyət səlahiyyətlərini icra etməkdir. Hakimiyyətin öz səlahiyyətlərindən və vasitələrindən istifadə etməsi, güclənmək və öz maraqlarını effektiv müdafiə etmək istəyi təbiiidir. Çünki hakimiyyətə sahib olan qüvvələr öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün daha böyük imkanlara sahib olurlar. Siyasətin subyektləri arasında dinamik münasibətlər sistemi, təbə olma və özünü təbə etdirmə, asılılıq və avtonomiya mövcuddur.

Siyasətin obyektı - ictimai həyatın müxtəlif tərəfləri, sosial qruplar, ayrı-ayrı şəxslər, nisbi müstəqilliyə malik olan ictimai-siyasi güclər və hərəkətlərdir. Siyasət subyektlərinin fəaliyyəti siyasətin obyektinə istiqamətlənir. Siyasət subyektlərinin özləri, eyni zamanda, siyasətin obyektləri kimi çıxış edir.

Politologiyanın predmeti - siyasi hakimiyyətin, siyasi sistemin dəyişməsi, fəaliyyəti və bərqərar olma qanunauyğunluqlarıdır.

♦ SİYASİ ELMLƏRİN FUNKSİYALARI, STRUKTURU VƏ ƏHATƏ DAİRƏSİ

Cəmiyyətin siyasi həyatının müxtəlifliyini və rəngarəngliyini əks etdirən Politologiya bir sıra funksiyaları yerinə yetirir: qnosoloji funksiya, dünyabaxışları funksiyası, praktiki-proqnostik funksiya. Bu funksiyalar sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olsalar da, özəl xüsusiyyətlərini də saxlayırlar.

Qnosoloji, yaxud nəzəri funksiya siyasi gerçəklikləri öyrənir. Politologiya cəmiyyətin siyasi həyatının inkişaf ənənələrini, baş verən siyasi prosesləri və hadisələri, onların təbiətini araşdırır, insanların siyasi fəaliyyətlərinin müxtəlif tərəflərini, qarşılıqlı münasibətlərini təhlil edir. Empirik araşdırmaların tətbiqi imkan verir ki, siyasi fəaliyyət, bu fəaliyyətin qanunauyğunluqları barədə yeni bilgiler əldə edilsin, siyasətlə bağlı təsəvvürlər konkretləşsin, genişlənsin, bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərinə aydınlıq gətirilsin.

Qnosoloji funksiya ilə sıx bağlı olan dünyabaxışları funksiyası cəmiyyətin siyasi inkişafının bütöv mənzərəsinin yaradılmasında, əsas sferalarda (iqtisadi, hüquqi, mədəni) siyasətin yerinin və rolunun dərk edilməsində öz ifadəsini tapır. Hazırda Azərbaycan insanı üçün ətrafda baş verən hadisələr düzgün qiymətləndirilmə, müstəqil qərarlar-qəbul etmə bacarığı vacib keyfiyyətdir. İndiki siyasətdə səhvlərin bədəli ağır olur. Belə səhvləri minimuma endirmək üçün insanların dünyabaxışlarının mükəmməlləşməsi, inkişafı çox vacibdir.

Politologiyanın *praktiki-proqnostik* funksiyası elmi biliklərə əsaslanır. Bu funksiya, cari siyasi proseslərin, müxtəlif sosial-iqtisadi proqramların gerçəkləşməsi üçün siyasi nəticələrən tənqidi təhlilinin aparılmasına, dövlət və siyasi partiya proqramlarının siyasi ekspertizasına, siyasi hadisələrin

inkişafının mümkün və arzu edilən ssenarilərinin hazırlanmasına, siyasi proseslərə effektiv rəhbərlik etmək üçün tövsiyə və təkliflərin, proqnozların hazırlanmasına imkan verir.

Dünyada siyasi proseslərin inkişaf dinamikası artıb, insanların dünyagörüşləri, düşüncələri, ovqat və siyasi meylləri tez dəyişən olub. Bu baxımdan siyasi hadisələrin və insan davranışlarının proqnozlaşdırılması məsələsi get-gedə aktuallaşır və politologiyada əsas sahələrdən birinə çevrilir.

Politologiya elmi hansı strukturlara malikdir?

Siyasi maraq - siyasi davranışın insanın daxili aləmində dərk olunmuş qaynağıdır. İnsanları müəyyən məqsədlərə və konkret siyasi hərəkətlərin gerçəkləşməsinə həvəsləndirir. Siyasi maraq siyasi münasibətlər zamanı təkmilləşib konkretləşir.

Siyasi təşkilatlar - ictimai proseslərin idarə olunma və tənzimlənmə mərkəzi kimi hakimiyyət institutlarının rolunu əks etdirir.

Siyasi fəaliyyət - öz siyasi maraqlarını gerçəkləşdirən subyektlərin çeşidli sosial fəallığıdır.

Siyasi şüur - insanların siyasi həyata şüurlu münasibətdən asılılığını xarakterizə edir.

Siyasi münasibətlər - ictimai qrupların öz aralarında və hakimiyyət institutları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin dayanıqlılığını ifadə edir. Cəmiyyətdəki kiçik və böyük sosial qruplar, zümərələr, siyasi partiyalar öz siyasi tələblərini ödəməyə cəhd göstərərək qarşılıqlı şəkildə əlaqəyə girirlər. Belə siyasi münasibətlər çərçivəsində tərəflərin siyasi maraqları formalaşır. Siyasi münasibətlər davamlı tənzimlənmə tələb edir. Bunsuz siyasi proseslərin və cəmiyyətin inkişafını və stabilliyi təmin etmək çətinidir.

Siyasi elmlərin əhatə dairəsi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdür.

İsveçdə siyasi tədqiqatlar aşağıdakı sahələri əhatə edir: İsveçin Siyasəti, İctimaiyyətə Münasibətdə Siyasət; Sosial Nəzəriyyələr; Beynəlxalq Münasibətlər; "Üçüncü dünya" Ölkələrinin Problemləri, Seçki Kampaniyası Zamanı Davranış; Yerli İdarəetmə və İdarəçilik və s.

Almaniyada, Politologiyanın Elmi-metodoloji Konsepsiyaları, Dövlət Fəlsəfəsi, Ailə və Dövlət Hüququ ilə bağlı Konsepsiyalar; Siyasi Təsisatların Sosiologiyası və s.

Fransada, Siyasi Nəzəriyyə; Siyasi Təsisatlar; Beynəlxalq Münasibətlər; Beynəlxalq Təşkilatlar və s.

ABŞ-da, Siyasi Fəlsəfə; Siyasi Fikir Tarixi, Amerika Siyasətinin Araşdırılması, Müqayisəli Politologiya, Siyasi Elmlərin, Beynəlxalq Münasibətlərin Siyasi Təhlili və s.

Bu təsnifat onu göstərir ki, siyasi elmlərin sərhədləri mücərəddir. Obrazlı ifadə olunsaydı Politologiyanın sərhədlərini hər dövrün öz mütəxəssisləri müəyyənləşdirir.

Son zamanlar Politologiya başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Politologiyanın on iki elmlə sıx bağlılığı var.

Fəlsəfə (Siyasətin Fəlsəfəsi).

Bu sahə siyasəti bütöv, yəni şəxslərarası münasibətləri, cəmiyyət, hakimiyyətdaxili münasibətləri öyrənir. Politologiya siyasi problemlərin öyrənilməsində Fəlsəfənin dünyanın dərki təlimindən istifadə edir.

Sosiologiya (Siyasətin Sosiologiyası).

Vətəndaş cəmiyyətinin hakimiyyətin bölüşdürülməsinə təsirini öyrənir. Fəlsəfə kimi Sosiologiya da Politologiyaya münasibətdə metodoloji funksiyanı yerinə yetirir. Siyasi təhlillərdə bir qayda olaraq sosioloji amillər (kütlələrin ovqatı, fərdlərin, sosial qrupların, zümrələrin, partiyaların, etnik qrupların davranış motivasiyaları və s.) nəzərə alınır.

Tarix (Siyasi Tarix).

Tarix cəmiyyətin siyasi həyatının qavranılması üçün bir açardır. Cəmiyyətin tarixi inkişaf təcrübəsini öyrənən Politologiya siyasi inkişaf haqqında da mühakimələr irəli sürmək imkanı qazanır. Cəmiyyət həyatının bütün tərəflərini öyrənən Tarixdən fərqli olaraq Siyasi Tarix siyasi həyatı öyrənir. Siyasi Tarix siyasi nəzəriyyələr, dünyagörüşləri, institutlar, onların xronologiyası, bir-birləri ilə əlaqələri haqqında elmdir.

İqtisadiyyat.

İqtisadi münasibətlər siyasi münasibətlərin inkişafına əsaslı təsir göstərir. Siyasət də öz növbəsində iqtisadiyyata əsaslı təsir göstərmək imkanlarına malikdir. Bu qarşılıqlı əlaqə həm siyasət, həm də iqtisadiyyat elmlərində öz əksini tapır.

Psixologiya (Siyasətin Psixologiyası).

Siyasi davranışın subyektiv mexanizmini, ona insan emosiyalarının, iradəsinin, şüur və şüuraltının təsirini öyrənir.

Antropologiya

(Siyasi Antropologiya, yaxud Etnoqrafiya).

Siyasətin əsas insani tələblərdən - qida, geyim, təhlükəsizlik, ev və s. məsələlərdən asılılığını öyrənir.

Kulturologiya (Siyasi Kulturologiya).

Hakimiyyət münasibətlərinin genezisini, siyasi ənənələri, dəyərləri və normaları öyrənir.

Hüquq (Siyasi və Hüquqi Normalar Nəzəriyyəsi).

Dövlətlə hüququn yaranma qanunauyğunluqlarını, inkişafını və fəaliyyətini, onlar arasında qarşılıqlı əlaqələri öyrənir.

Siyasətin Ümumi Nəzəriyyəsi

(xüsusi nəzəriyyə də var).

Bu Politologiyadır. Bu elm siyasi hakimiyyətin fəaliyyətinin bərqərar olmasını və onun inkişaf qanunauyğunluqlarını, müxtəlif sosial sistemlərdə, subyektlərdə və mexanizmlərdə qarşılıqlı əlaqə və təzahür xüsusiyyətlərini öyrənir.

Siyasi Coğrafiya (Geopolitika).

Siyasi proseslərin təbiət, coğrafiya, ərazi və digər amillərlə bağlılığını öyrənir

Siyasi Astralogiya.

Kosmosun, ulduzların düzülüşünün siyasi hadisələrə və insan davranışlarına təsirini öyrənir.

♦ POLİTOLOGİYANIN TƏDQIQAT METODLARI

1. İnstitusional metod - yəni əsas diqqət analiz etmə və düzgün qərar qəbul etmə yolu ilə siyasi institutların (hüquq, dövlət, siyasi partiya, hərəkət və s.) qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsinə yönəlir.

2. Tarixi metod - dövlətin tarixini, tarixi şəxsiyyətləri xarakterizə edir. Onun köməyi ilə siyasi hadisələrin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını, siyasi hadisələrin rolunu, özəlliklərini müəyyənləşdirilmək mümkün olur. Eyni zamanda, tarixi metodda əsas diqqət siyasi normaların dəyişməsinin müqayisəli təhlili yolu ilə siyasi hadisələrin və proseslərin tarixinin, coğrafiyasının öyrənilməsinə yönəlir.

3. Normativ metod - tarixi hadisələrin cəmiyyət və şəxsiyyət üçün əhəmiyyətini öyrənir və müəyyənləşdirilmiş normaların köməyi ilə bu hadisələrin dəyərini verir. Normativ metod bütün

növ proqnozların hazırlanması zamanı tətbiq edilir. O öyrənilən obyektin dəyişmə parametrlərini müəyyənləşdirməyə, normativ (ideal) variantın ortaya çıxma ehtimalını qiymətləndirməyə, məqsədə çatmağın yol və vasitələrini tapmağa kömək edir.

4. Müqayisəli metod - eyni tipli siyasi hadisələrin müqayisəsini aparmağa və müvafiq nəticələr çıxarmağa, müxtəlif xalqların, ölkələrin siyasi həyatlarındakı oxşar cəhətləri, siyasi proseslərin inkişafındakı ümumi qanunauyğunluqları və ənənələri aşkar etməyə, siyasi rejimlərin spesifik xüsusiyyətlərini dəyərləndirməyə, hakimiyyətlərin fəaliyyət effektivliyinin artırılmasına kömək edir.

5. Struktur-funksional metod - müxtəlif səpgili sosial dəyişmələrin kəmiyyət dəyərləndirməsini aparır. Bu cür dəyərləndirmə mövcud siyasi sistemin qorunma vasitələrini öyrənmək üçün çox vacibdir. Siyasi sistem nə etməlidir? O hansı strukturların köməyi ilə hansı funksiyaları yerinə yetirməlidir? Struktur-funksional metod bu suallara cavab tapmaq üçündür. Bu metod amerikan sosioloqları R. Merton və T. Parsons tərəfindən işlənmiş, az sonra isə Q. Almond və D. İston tərəfindən təkmilləşdirilmişdir (XX əsrdə).

6. Sosioloji metod - yəni əsas diqqət siyasətin sosioloji amillərdən (iqtisadiyyat, ideologiya, mədəniyyət və s.) asılı olduğunun öyrənilməsinə yönəlir.

7. Bixeviorist metod (davranış) - yəni əsas diqqət sistemli müşahidələr əsasında təhlil aparmaq yolu ilə şəxslərin davranışının öyrənilməsinə yönəlir

8. Psixoloji metod - yəni əsas diqqət siyasi davranışın (arzu, istək, cəhd və s.) subyektiv mexanizmlərinin öyrənilməsinə yönəlir.

9. Sistem metodu - yəni əsas diqqət siyasətin bütövlüyünə və onun ətrafla, əhatə dairəsi ilə qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterinin öyrənilməsinə yönəlir.

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Rus mütəfəkkiri İ.A.İlin yazırdı: "İnsalığın bütün tarixini izləmək və hansı mülahizələrin, hansı bilgilərin müasir siyasi uğurlara gətirib çıxardığını öyrənmək fəvqəladə maraqlıdır". Gerçəkdən də arxada qalan minilliklərdə toplanan bilgilərə və təcrübələrə rəğmən müasir insanların siyasətşünaslıq sahəsində maariflənmək imkanları çoxdur. İndi bəşər sivilizasiyasının işləyib hazırladığı sınaqlanmış vasitələrdən düzgün istifadə etməklə milli dövlət quruculuğu prosesinin effektivliyini təmin etmək çətin deyil. Hazırda müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi dövrünü yaşayan Azərbaycan dövlət quruculuğunun daha da təkmilləşdirilməsinə və dünya praktikasında mövcud olan mütərəqqi ənənələrin, modellərin mənimsənilməsinə ehtiyac hiss edir. Bütün bu proseslərin uğuru siyasi münasibətlərin, siyasi fəaliyyətin düzgün məcraya yönəldilməsindən, siyasi şüurun və mədəniyyətin inkişaf səviyyəsindən az asılı deyil. Bu isə öz növbəsində Politologiyanın öyrənilməsi, onun qanunauyğunluqlarının və tələblərinin praktikaya dürüst tətbiqi ilə sıx bağlıdır. İndi dünyanın əksər ölkələrində Politologiya tədris olunur. Qərbi ölkələrində sosial elmlərlə bağlı tədqiqatlar sırasında Politologiya birinci yeri tutur. Qərb demokratiyası əldə etdiyi uğurlara görə həm də bu elm sahəsinə minnətdar olmalıdır.

Azərbaycanda da siyasi proseslərin sivil məcraya yönəlməsi, dövlət institutlarının təkmilləşdirilməsi, siyasi mədəniyyətin, siyasi şüurun inkişafı, toplumun və fərdlərin siyasi davranışının effektivlik dərəcəsi siyasi maarifçiliklə sıx bağlıdır. Bu baxımdan respublikamızda siyasi elmlərin inkişafına, təkmilləşməsinə böyük ehtiyac var.

II. SİYASİ FİKİR TARİXİ

- ♦ *Qədim Şərqi siyasi fikir tarixi*
- ♦ *Qədim Yunanıstanda və Romada siyasi fikir*
- ♦ *İntibah dövrünün siyasi konsepsiyaları*
- ♦ *Çağdaş siyasi təlimlər*

ƏDƏBİYYAT

1. *Aristotel. Politika. Moskva, 1911*
2. *Platon. Qosudarstvo. Soç: V t. T.3. Ç.1. Moskva, Misl, 1971*
3. *M.T.Siseron. Dialogi. O qosudarstve. O zakonax. Moskva, Nauka, 1966*
4. *C.Lokk. O qosudarstvennom pravlenii. İ. F. P.; T. 2. Moskva, Sosekqiz, 1960*
5. *N.Makiavelli. Qosudar. Moskva, Planeta, 1990*
6. *J.J.Russo. Obşestvennyy doqovor. Moskva, 1906*
7. *A.Tokvil. O demokratii və Amerike. Moskva, 1897*
8. *T.T.Sidelnikova. Politologiya. Moskva, 1999*
9. *Demokratiya: gediləsi uzun yol. Siyasi Antologiya. Bakı, 2002*
10. *Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, 1989*
11. *Y.Rüstəmov. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2002*
12. *V.N.Lavrinenko. Politologiya. Moskva, 2006*
13. *K.Popper. Otkritoe obşestvo i ego vraqi. Tom 2. Moskva, 1992*
14. *S.Xəlilov. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Bakı, 2006*

♦ QƏDİM ŞƏRQIN SIYASI FİKİR TARIXI

Əsas müəffəkkirlər: Hammurapi, Zərdüşt, Kanfutsi, Şen Buhay, Şan Yan, Artxaşustra.

Qədim Misirdə Siyasi fikir mifik formada təzahür edirdi. İnsanlar hakimiyyətin ilahi mənşəyə malik olduğu qənaətində idi. Misir hökmdarı, həm də Misirin rifahı üçün çalışan Allah hesab edilirdi. Misir hökmdarı Firon milli Allah sayılır və dövlətin bütün funksiyalarını (sahiblik, nəzarət, cəzalandırma, mükafatlandırma, yedizdirmə, müdafiə etmə və s.) həyata keçirirdi.

Mesopotomiyada da (İkiçayarası) siyasi görüşlər mifik xarakter daşıyırdı. Qədim Şumerlərdə Şamaş adlı Allah ədalətin müdafiəçisi sayılırdı. Şumer və Babil hökmdarları, qanunvericiləri öz hakimiyyətlərinin, qanunlarının ilahi xarakter daşdığını iddia edirdilər. Miladdan öncə III minillikdə İkiçayarası kiçik siyasi vahidlər olan şəhər dövlətlərdən ibarət idi. Bu dövlətlərin iki əsas funksiyası var idi: ölkə daxilində qaydaqanun bərqərar etmək; ölkəni xarici hücumlardan qorumaq.

Qədim Hindistanda miladdan öncə I minillikdə yazılan vedalarda əxlaq və qanun məsələlərinə xüsusi yer ayrılmışdı. Bu hind vedalarında Rita adlanan konsepsiyaya xüsusi önəm verilirdi. Deyilirdi ki, Rita bütün dünyaya nüfuz edən elə qanundur ki, bütün allahlar və insanlar ona tabe olmalıdır. M. ö. V-VI əsrlərdə Hindistanda Buddizm dini meydana gəldi. Şər ilə fəal mübarizə aparmaq bu dinin əsas qayəsi idi. Dünya fəlsəfi fikrinin inkişafına böyük töhvələr verən Budizm kasta (sinfi təbəqələr) quruluşunun əleyhinə çıxmırdı.

Qədim Çində siyasi fikirlər daosizm, leqizm təlimlərində və böyük müəffəkkir Kanfutsinin mülahizələrində öz əksini tapır. Kanfutsi dövləti böyük ailəyə bənzədirdi: yəni kiçik böyüyə tabedir, ancaq münasibətlərdə zorakılıq olmamalı-

dır. Onun fikrincə cəmiyyət "etika qanunları" ilə idarə olunmalıdır. O göylərin əmrini (taley) insanın və təbiətin taleyini müəyyənlişdirən ali mənəvi qüvvə hesab edirdi.

♦ QƏDİM YUNANISTANDA VƏ ROMADA SIYASI FİKİR

Çox az adam siyasətçi ola bilər, lakin siyasətçilərin əməllərinə qiymət verməyə hamının haqqı var
(Perikl)

Yunanıstan. Şəhər dövləti adlanan Polis (Politika sözü şəhər anlamını verən Polis sözündən götürülüb) başlanğıcdan sona qədər yunan cəmiyyətinin dövlət quruluşu olmuşdur. Polis quruluşu olmayanları yunanlar Barbar hesab edirdilər.

Miladdan öncə VII əsrdə Afinada aristokratlarla demokratlar arasında başlanan mübarizə 460-cı ildə demokratlar partiyasının qələbəsi ilə nəticələndi. Görkəmli siyasətçi və sərkərdə Perikl bu partiya 32 il başçılıq etmişdi. Perikl deyirdi: "Qonşumuz öz şəxsi meyllərinə uyğun hərəkət edərsə biz buna pis baxmırıq". Bu liberal görüşlərin ilkin təzahürü idi. M.ö. 431-ci ildə Sparta Afinaya, yəni aristokratlar demokratlara qalib gəldi.

Qədim Yunanıstanda təkcə siyasətin mahiyyəti və təbiəti haqqında deyil, dövlət və hakimiyyət, bu hakimiyyətin siyasi tipologiyaları haqqında fəlsəfi-politoloji görüşlər meydana gəlməyə başladı.

Bu mənada Platon (m. ö. 427-347) qədim Elladada birinci idi. Onun on kitabdan ibarət olan "Dövlət" əsəri dövlətin var olmasının sosial-siyasi və mənəvi əsası kimi ədalət problemi ilə başlayır, elə həmin məsələ ilə də tamamlanır. O yazırdı:

"Ədalət xeyirxahlıq və müdriklikdir", insanlar bir-birlərinə və dövlətə münasibətdə bu ruhda tərbiyə olunmalıdır. Ədalətsizlik və ədalətsiz insanlarla mübarizə aparmaq lazımdır. Əgər onlar hakimiyyətə sahibdirlərsə bu mübarizə daha şiddətli olmalıdır. Çünki belə adamlar hakimiyyətdən öz məkrli məqsədləri üçün istifadə edirlər. Nəticədə, "böyük güc, azadlıq və hakimiyyət ədalətin deyil, ədalətsizliyin tərəfində dayanmış olur". Platon insanların ədalətli birgəyaşayışını ehtiva edən nəzəri ideal dövlət modeli yaratmışdı. Bu model üç təbəqənin qarşılıqlı əlaqəsi və təsirini özündə əks etdirirdi: dövlət işlərini idarə edən müdriklər-filosoflar; dövləti daxili və xarici düşmənlərdən qoruyan hərbcilər və keşikçilər; mövcud dövlətin vətəndaşlarının güzəranını təmin edən əkinçilər və sənətkarlar. Platona görə dövlət müdriklik, mərdlik, mühakimə, ağıl və ədalət prinsipləri ilə idarə olunmalıdır. Onun sükanı arxasında filosoflar dayanmalıdır. Yuxarıda göstərilən təbəqələşmə dövlətin məhz bu prinsiplərlə idarə olunmasına imkan yaradır. Yəni, birinci təbəqə müdriklər, ikinci təbəqə cəsurlar, üçüncü təbəqə isə ağıl və mühakimə sahibləridir. Bunların hər üçü ədalət nöqtəsində birləşir və "ideal dövləti" yaradır. Dövlət modeli kimi Platon aristokratik (yunanca aristos-yaxşı, kratos-hakimiyyət) respublika quruluşuna üstünlük verir, aristokratik monarxiyanı isə təqdir edirdi. O əsli-nəcabəti olmayanların hakimiyyətdə təmsil olunmasına pis baxırdı. Platona görə timokratiya, oliqarxiya, demokratiya və tiraniya cybəcör dövlət quruluşlarıdır. O dövlət quruluşlarının bir-birlərini əvəzləməsinə məntiqi ardıcılıqla aydınlıq gətirərək qeyd edirdi ki, aristokratik idarəçilik zəifləyəndə timokratiya yaranır. Bu zaman müdriklik və ağıl öz yerini rəqabətə şöhrətpərəstliyə verir. Beləliklə, hakimiyyət hərbcilərin əlinə keçir, "xeyir şəərə qarşıs, qəzəbli insanların hakimiyyəti başlayır". Nəticədə bir qrup iddialı insan zənginləşir və ti-

mokratik dövlət quruluşu forması oliqarxiya (yunanca azlığın hakimiyyəti) ilə əvəzlənir. Bu dövlət quruluşunda hakimiyyətdə zənginləşmiş azlıq, yəni oliqarxlar təmsil olunur, kasıblar isə idarəçilikdə iştirak imkanlarını itirir. Cəmiyyətin varlı və kasıblara bölünməsi son nəticədə sosial qütbləşmənin və ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Belə şərait xalqın hakimiyyətə sahib olmasına yol açır və demokratik dövlət quruluşu forması meydana gəlir. Platonun demokratiya barədə fikri belə idi: bu quruluşda bərabər olanları və olmayanları bərabərləşdirən qəribə bir bərabərlik var. Demokratiyanın əsas dəyəri azadlıqdır. Lakin Platona görə xalq bu dəyərdən ağıl və bacarıqla istifadə edə bilmir, "əldə etdiyi azadlıqdan məst olur". Demokratiyanın yorulmadan çalışdığı məqsəd axırda onun özünü dağıdır. Nəticədə cəmiyyətdə anarxiya və xaos başlayır, tiraniyanın bərqərar olması üçün əlverişli şərait yetişir. Tiraniya zamanı azadlıqlar maksimum həddə qədər məhdudlaşır, elə buna görə də bütövlükdə cəmiyyətin yaradıcılıq imkanları və qabiliyyəti azalır.

Platona görə dövlətin gücü qanunlardadır. "Qanunlar" (on iki kitab) əsərində o yazırdı ki, çoxluğun mənafeyini əks etdirən qanunlara bütün cəmiyyət tabe olmalıdır. "Mən, qanunun gücü olmayan və kiminsə iradəsinə tabe olan dövlətin məhvinə görürəm". Bu ideya müasir hüquq dövlətinin məhək daşındır.

Fəlsəfi baxışlarda bir sıra məqamlarda ziddiyyətli mövqelərdən çıxış edən Platon və Aristotel (m. ö. 384-322) sosial-siyasi görüşlərində, əsasən oxşar fikirləri və prinsipləri müdafiə edir. Platon kimi Aristotel də hesab edirdi ki, dövlət "insanları rifaha çatdırmaq üçündür". Platon kimi Aristotel də demokratiyanın deyil, monarxiyanın, aristokratik dövlət quruluşunun tərəfdarı idi. O dövlət quruluşu formalarını "düz" və "səhv" formalar kimi təsnif edirdi. "Düz" dövlət quruluşu forması kimi monarxiya, aristokratiya və politianı qəbul edir, "səhv"

dövlət quruluşu formasına isə tiraniya, oliqarxiya və demokratiyanı aid edirdi. Aristoteldəki politiya Platonun tez-tez istinad etdiyi timokratiyaya bənzəyir. Hər ikisində hakimiyyətdə hərbcilər olur. Lakin politiyanın fərqli xüsusiyyətləri də var. Belə ki, Aristotelə görə bu dövlət quruluşu formasında aristokratiya, oliqarxiya və demokratiyanın elementləri birləşir.

Aristotel də Platon kimi ısrarla bildirirdi ki, heç bir dövlət quruluşu forması insanın fəaliyyət və inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırmamalıdır. Bu fikir insan azadlığı ideyasının möhkəm daşındır. Filosoфа görə ən yaxşı dövlət quruluşu insanın fəaliyyətinə və xoşbəxt yaşamasına imkan yaradan dövlətdir. Belə dövləti Aristotel "xoşbəxt" dövlət adlandırırdı.

Sokrat daha çox dövlətlə hüququn əxlaqi təbiətini xarakterizə etməyə çalışırdı. O, dövrün ən mükəmməl dövlət quruluşu kimi Spartanın quruluşunu bəyənirdi, yəni aristokratiya tərəfdarı idi. Sokrat ifrat demokratiyaya mənfi münasibət bəsləyir, eyni zamanda tiraniyaya antipatiyasını da gizlətmirdi. O, 70 yaşında allahsızlıqda və gənclərin tərbiyəsini korlamaqda suçlanaraq edam edildi.

Qədim Romada siyasi fikrin formalaşmasına Yunanıstan siyasi mühiti ciddi təsir göstərmişdi. Romada xristianlığın təşəkkül tapması ilə din hakimiyyət və dövlət haqqında olan düşüncələrə əsaslı təsir göstərirdi.

Mark Tulliy Siseron (m. ö. 106-43) görkəmli filosof, natiq və siyasi xadim idi. Onun siyasi görüşləri "Respublika", "Dövlət haqqında", "Qanunlar haqqında" əsərlərində öz ifadəsini tapır. Platon və Aristotel kimi Siseron da, belə qənaətdə idi ki, dövlət xalqın rifahı üçün yaradılır. O yazırdı: "Dövlət xalqın sərvətidir, ümumi maraqlar və insanların birgəyaşayış tələbatı əsasında meydana gəlir". Siseron hesab edirdi ki, dövlətin başlıca təyinatı ayrı-ayrı fərdlər və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında harmoniya yaratmaqdır. Ancaq belə şəraitdə

insanlar öz tələbatlarını ödəyə bilər. Platon və Aristoteldən fərqli olaraq Siseron dövlət quruluşu formalarından heç birinə xüsusi üstünlük vermir, əksinə onların hər birisinin mənfi və müsbət cəhətlərə malik olduğunu vurğulayırdı. Onun siyasi görüşlərində qanunlara və qanunçuluğa xüsusi önəm verildiyi aydın nəzərə çarpır. Siseronun - "Qanunlar ədalətli olmalıdır və yaşayış qaydaları bu ədalətli qanunlar əsasında müəyyən-ləşməlidir" fikri bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Platonun, Aristotelin, Sokratın və Siseronun siyasi görüşləri sonrakı dövrün mütəfəkkirlərinin dünyagörüşlərinə əsaslı təsir göstərmişdi.

Stoiklər (Zenon, Seneka, Avqustin Avreli). Stoiklər etikanı həyat üçün əvəzolunmaz bir dəyər sayırdı. Zenona görə dünya tale ilə idarə olunur. Seneka insan həyatının başlıca amilini ruhun azadlığında axtarırdı. Onun fikrincə kainat özünəxas təbii hüququ olan dövlətdir, təbiət qanunlarına görə insanlar bu dövlətin zərrəcikləridir. Yaranan dövlətlər isə təsadüfün nəticəsidir və ayrı-ayrı insanlar tərəfindən yaradılır.

Avqustin Avreli (354 - 430) imperator idi. O belə düşü-nürdü ki, şüuru olanın məqsədi öz dövlətinin ağıllı qanun-larına əməl etməkdir. A. Avreli hakimiyyətin iki növdən - kil-sə hakimiyyəti və dünyəvi hakimiyyətdən ibarət olduğunu göstərir və Allahdan gələn kilsə hakimiyyətini ali, hər şey-dən üstün hesab edirdi.

Foma Akvinski də (1225 - 1274) hesab edirdi ki, dövlət öz başlanğıcını Allahdan götürür. O sosial bərabərlik ideyasına qarşı çıxırdı: "Allahın və təbiətin qanunlarına görə tabe olan ali məqama tabe olmalıdır". Akvinskiyə görə insanların hə-yat və fəaliyyətləri yaradanın prinsipləri ilə tənzimlənir. Bu prinsiplər "əbədi haqqı" yaradır ki, bütün digər haqlar ondan törəyir. Akvinskinin siyasi görüşləri xristian siyasi məfkurə-sinin formalaşmasına ciddi təsir göstərdi.

- Beləliklə, qədim Yunanıstan və Roma siyasi təlimlərində:
- siyasi görüşlər mifik çalarlardan uzaqlaşır;
 - dövlət quruluşunun təhlili verilir, müxtəlif quruluşlar barədə mülahizələr meydana gəlir, idarəetmənin ən effektiv formaları axtarılır;
 - siyasətə insan fəaliyyətinin başlıca sivil növü kimi baxılır.

♦ İNTİBAH DÖVRÜNÜN SİYASİ KONSEPSİYALARI

İntibah dövrünün müəffəkləri: Nikkolo Makiavelli, Martin Lüter, Tomas Mor, Tomas Hobbs, Tomazzo Kamparella, Con Lokk, Frensis Bekon, Tomas Münser, Benedikt Spinoza, Jan-Jak Russo, Deni Didro, Helvetsi, Volter, Jan-Pol Marat, Tomas Cefferson, Kant, Hegel, Aleksis Tokvil, Adam Smit və s.

Bu dövrün müəffəklərinin əksəriyyəti bütün neqativ hadisələrə görə kilsəni suçlayır, xalqı, onun ən yaxşı və ləyaqətli hissəsini hakimiyyətin əsas mənbəyi hesab edirdi. İntibah dövründə siyasi nəzəriyyələr daha çox humanist çalar alır, teologiyadan sürətlə uzaqlaşır, insan hüquq və azadlıqları, qanunçuluq, demokratiya prinsipləri ön plana çıxır.

1215-ci ildə ingilis azadlıqlarının böyük toplusu - Maqna Karta adlı 63 bəndlik bir sənəd imzalandı. Bu sənəd insan haqları barədə müddəalardan, kral hakimiyyətinə qarşı qoyulmuş məhdudiyyətlərdən, hüquq, norma və prosedurların siyahısından ibarət idi. Bir sıra mütəxəssislərin fikrincə təkcə Maqna Kartaya görə İngiltərəni liberalizmin vətəni saymaq olar.

Nikkolo Makiavelli (1469-1527) siyasi elmlər tarixində dövlətin və hakimiyyətin təbiəti, mahiyyəti, dövlət idarəçili-

yinin formaları, hakimiyyətin idarə olunması, çeşidli siyasi problemlərin həll edilməsi yolları və üsulları barədə ilk dəqiq, sistemli və dərin təhlillər aparan müəffəkkir hesab olunur. N. Makiavelliyə görə siyasət insanlar arasında ictimai münasibətlərdir. İnsanlar müsbət xüsusiyyətlərlə yanaşı, şöhrətpərəst, hakimiyyətpərəst, paxıl, ikiüzlü, yalançı xüsusiyyətlərə də malik olduqlarından, belə neqativ əlamətlər onların həyat və fəaliyyətlərində özünü büruzə verir, yəni toplumda daim ədavət, düşmənçilik yaradır. Elə bu baxımdan insanların neqativ əlamətlərinin cilovlanması, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi üçün dövlət aparatı yaradılmalıdır. Ancaq dövlət aparatı yaradıldıqdan sonra cəmiyyətdə qayda-qanunu və sülhü bərqərar etmək mümkündür. O dövlət idarəçiliyinin üç formada olduğunu iddia edirdi: monarxiya, aristokratiya, xalq hakimiyyəti. Monarxiya və aristokratiyada bir nəfər, yaxud bir qrup xalqı idarə edir, xalq hakimiyyətində isə xalq özü özünü idarə edir. Lakin Makiavelli xalq hakimiyyətinin tərəfdarı deyildi. O hesab edirdi ki, belə hakimiyyətlərin ömrü, onu yaradanların ömrü qədər olur. Makiavelli dövləti insanlara bənzədirdi: dövlətlər yaranır, tərəqqi edir və bir müddətdən sonra tənəzzülə uğrayırlar. O çoxlarından fərqli olaraq cəmiyyəti dinsiz təsəvvür etmirdi. "Hökmdar" əsərində Makiavelli, ideal dövlətdən deyil, real dövlətdən bəhs edir, mövcud olanı necə qorumaq sualına cavab axtarır. Onun uzun illərdən bəri mübahisələrə səbəb olan siyasi tövsiyələrindən bəzilərinə diqqət yetirək:

1. Ağillı hökmdar verdiyi vədlərin hamısını yerinə yetirməməlidir, çünki təbəələr öz vəzifələrini yerinə yetirməyə tələsmirlər.

2. Hakimiyyəti qazanmaq üçün xeyirxah, onu saxlamaq üçün qəddar olmaq lazımdır.

3. Pis işləri tez, yaxşı işləri isə tədricən etmək lazımdır. Mükafat gec və az olanda adamlar ona yüksək qiymət verir, cəza isə böyük və geniş ölçüdə həyata keçirmək mümkündür.

4. Hökmdar vədini pozmaq üçün həmişə bəhanə tapmalıdır.

5. Vəziyyət tələb edərsə əxlaqa zidd hərəkət etmək olar, ancaq bunun qüsursuz və xeyirxah bir iş olduğunu sübut etməyi bacarmaq lazımdır.

6. Hökmdar yaxşı və xeyirxah görünməyə çalışmalıdır, ancaq pis olmaqdan da çəkinməməlidir.

7. Hökmdar həm daxili, həm də xarici düşmənlərlə əhatə olunub, ona görə də heç kimə inanmamalıdır.

8. Tələni görmək üçün mütləq tülkü, canavarı məhv etmək üçünsə aslan olmalısən

9. Məqsəd vasitəyə haqq qazandırır və s.

Fransız mütəfəkir Jan Bodin (1530-1596) Politologiyada "dövlət suverenliyi" anlayışının müəllifi kimi tanınır. J. Bodin "suverenlik" təlimini, demək olar ki, mükəmməl şəkildə işləyib hazırlaya bilmişdi. "Respublika haqqında altı kitab" əsərində o, dövlətin təbiəti, funksiyaları, formaları, eləcə də cəmiyyətin siyasi həyatının çeşidli problemləri haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürür.

Öz dövrünün mütəfəkkirlərindən fərqli olaraq Tomas Mor dini islahatlara qarşı çıxır, xristian dünyasının bütövlüyü uğrunda mübarizə aparırdı. O bütün bələlərin kökünü şəxsi mülkiyyətə görürdü. "Utopiya" əsəri kommunizm təliminin bünövrəsində dayanan ideyalar sistemidir. T. Mor kralın despotik hakimiyyətinə qarşı çıxdığına görə 1535-ci ildə edam edildi.

İngilis filosof Tomas Hobbs (1588-1679) mərkəzləşdirilmiş hakimiyyət yaradılmasının tərəfdarı idi. Lakin o sələflərindən fərqli olaraq belə hakimiyyətin ictimai müqavilə əsasında yaradılması ideyasını ortaya atmışdı. İngiltərədə vətəndaş müharibəsindən sonra (1640-1660) yaranan xaos

Hobbsu belə qənaətə gətirmişdi ki, vətəndaşlar müqavilə ilə öz hüquqlarının müəyyən hissəsini mərkəzi hakimiyyətə verməlidir. Hobbsa görə dövlət "hamını bir simada birləşdirən nəsnədir". Bu sima monarx da, aristokrat da, demokratik respublika da ola bilər. Dövlət hakimiyyəti mütləqdir, ölkənin bütün vətəndaşları qeyd-şərtsiz ona tabe olmalıdır. Dövlət də öz növbəsində vətəndaşlar üçün normal şərait yaratmalı, da-xildən və xaricdən onların təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Hobbs əmin idi ki, bu vəzifələrin öhdəsindən mütləq monarxiya daha yaxşı gələ bilər. O dövlətin zəifləməsinin və çökməsinin səbəblərini də göstərirdi. Bu səbəblər sırasında Hobbs səbatsız idarəçilik formasına, mənasız təsisatların mövcudluğuna, dövlətin kasıblarına, xəzinə oğurluqlarına, idarəçiliyi çətinləşdirən içi şəhərlərin çoxluğuna və qiyməti xüsusi diqqət yetirməyi tövsiyyə edirdi.

Con Lokk (1632-1704) vətəndaş cəmiyyətinin var olmasının əsas prinsipi sayılan fərdi azadlıq və burjuva liberalizmi ideyalarının müəllifi sayılır. XVII əsr İngiltərə inqilabının əsas nailiyyəti o oldu ki, yerli burjuaziya monarx hakimiyyətinin bərqərar olması müqabilində qanunla sahibkarlıq, siyasi və s. vacib azadlıqlar əldə etdi. Bu Maqna Kartadan sonra İngiltərədə liberal dəyərlərin bərqərar olmasına doğru atılan ikinci böyük addım idi. Lokk İngiltərə inqilabından sonra ölkədə formalaşan konstitusional monarxiyanı nəzəri cəhətdən əsaslandırmaqla yanaşı, dövlət institutlarının fəaliyyətinin liberallaşmasının, vətəndaşların konstitusional haqlarının genişləndirilməsinin zəruriliyini də qeyd edirdi. Lokkun liberal görüşlərinin metodoloji əsasını təbii haqlar və ictimai müqavilə ideyası təşkil edir. O hesab edirdi ki, yaşamaq, azadlıq, mülkiyyət haqqı insanların təməl haqlarıdır. Lokka görə dövlət vətəndaşların təbi haqlarını və azadlıqlarını qorumaq üçün yaradılır. İnsanlar dövlətə səlahiyyət verir ki, ümumi rifaha cavab verən

və hər bir kəsin maraqlarını təmin edən qanunlar hazırlasın və bu qanunları icra etsin. Vətəndaşlar isə dövlətə, qanunlara tabe olmaqla öz vəzifələrini, borclarını yerinə yetirir, onun var olmasını təmin edirlər. İctimai müqavilənin mahiyyəti bundan ibarətdir və dövlət məhz bu prinsiplər əsasında təsis edilir. Göründüyü kimi ictimai müqavilə məsələsində liberal prinsiplərə söykənən Lokk Hobbsa nisbətən bir qədər qabağa gedir.

İlk dəfə hakimiyyətin bölünməsi fikrini ortaya atan da Lokkdur. Lokka görə qanunverici hakimiyyət parlamentə, ali icraedici hakimiyyət məhkəmə və orduya, federal hakimiyyət, xarici siyasət krala və onun nazirlərinə məxsusdur. O siyasi hakimiyyətin mənbəyi hökuməti deyil, xalqı hesab edir və bildirirdi ki, hakimiyyət xalqın tələblərini, maraqlarını yerinə yetirə bilməyəndə xalq onu devirə bilər. C. Lokk konstitusiyalı monarxiya tərəfdarı idi və Hobbsdən fərqli olaraq mütləq monarxiyaya qarşı çıxırdı.

Spinoza sübut edirdi ki, heç bir cəmiyyət dövlət və hüquq olmasa yaşaya bilməz. O mülkü hüququ vətəndaşın şəxsi azadlığının əsas atributu hesab edirdi. Lakin Spinoza bununla kifayətlənməyərək, insan azadlığı fəlsəfəsində daha da qabağa getmişdir. İnsan azadlığı məsələsində önəmli olan fikrin sərbəst ifadə azadlığı, yəni söz azadlığıdır. Cəmiyyət belə azadlıqdan məhrum edildikdə inkişafdan qalır, ictimai münasibətləri isə nizamlamaq mümkün olmur. Söz azadlığının boğulması bir tərəfdən ictimai nəzarət imkanlarını məhdudlaşdırır, digər tərəfdən insanlarda, bütövlükdə isə cəmiyyətdə aqressiya yaradır. Bu mülahizələrə əsaslanan Spinoza deyirdi: "Azad dövlətdə hər kəs istədiyi kimi fikirləşə, fikirləşdiyi kimi də danışa bilər". Bu, söz azadlığı barədə çox mükəmməl və faydalı bir tezis idi.

Jan-Jak Russo (1712-1778) Fransa inqilabı başlamamışdan bir qədər əvvəl ictimai müqavilə barədə təhlillər apara-

raq, Hobbsun və Lokkun ideyalarını xeyli inkişaf etdirdi. 1789-cu il Fransa inqilabı isə "insanın və vətəndaşın hüquqları haqqında bəyannamə" elan edərək siyasi fikrin inkişafına böyük təkan verdi. Bu bəyannamədə deyilirdi:

- vətəndaşın azadlıq, təhlükəsizlik və zülmə müqavimət hüququ var;

- qanunla qadağan olunmayan hər şeyə icazə verilir;

- xalq mahiyyətə suveren hakimiyyətin mənbəyidir;

- azadlıq başqasına ziyan yetirmədən hər şeyi etmək imkanıdır;

- mülkiyyət toxunulmaz və müqəddəs hüquq olduğuna görə heç kəs ondan məhrum edilə bilməz;

- hər bir kəs günahı elan edilənə qədər günahsız sayılır (günahsızlıq prezumpsiyası).

Nəhayət, Fransa inqilabı Avropaya respublika adlanan yeni tipli bir idarəçilik forması verdi.

1776-cı ildə ABŞ-da istiqlaliyyət bəyannaməsi elan olundu. Az sonra ölkədə din dövlətdən ayrıldı. Bu dövlət və cəmiyyət həyatında yeni bir hadisə, irəliyə doğru böyük addım idi və Qərb demokratiyasının inkişafına önəmli təsir göstərdi. 1787-ci ildə dövlətin siyasi həyatını tənzimləyən ABŞ konstitusiyası qəbul edildi. XIX əsrin ikinci yarısında isə köləlik ləğv edildi. Amerika qitəsində yeni meydana gələn Amerika Birləşmiş Ştatları dünya siyasi praktikasına və fikrinə yeni-yeni töhvələr verməyə başladı.

XIX əsrin birinci yarısında Aleksis Tokvil (1805-1859) liberal demokratiya təlimini sistem şəklinə salaraq siyasi elmlərin inkişafını bir az da qabağa apardı. A. Tokvilin yaradıcılığına Fransa inqilabı və ABŞ-da dövlətçiliyin bərqərar olması prosesi ciddi təsir göstərmişdi. "Amerikadakı demokratiya barədə" kitabında o, gənc burjua dövlətinin siyasi həyatını təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, ABŞ-dakı demokratiyanın

əsas uğuru bərabərlik və azadlıq probleminin həll olunmasına bağlıdır. Digər bir vacib məsələ isə azadlıq ruhu ilə dinin bərqərar olmasından ibarətdir. O ABŞ-da demokratiyanın bərqərar olmasında protestantçılığın böyük rol oynadığını iddia edirdi: "Protestantçılıq vasitəsilə və protestantçılıqda Yeni Dünyada azadlıq inkişaf etdi". Siyasətlə dinin, siyasətlə hüququn arasındakı razılaşma böyük xarüqalar yaratdı. İnsan azadlıqlarının və bərabərliklərinin müdafiəsini A. Tokvil "demokratiyanın əsas məqsədi" adlandırırdı. O hakimiyyət bölgüsü ideyasını təhlil edərək belə qənaəətə gəlir ki, bu məsələ məhkəmə hakimiyyətinin çox güclü olduğu ABŞ-da yaxşı həll olunub. O hesab edirdi ki, "ABŞ-da hakim böyük siyasi hakimiyyəti olan çox vacib siyasi gücdür". A. Tokvil dövlət ierarxiyasında Ali Məhkəmənin yerini xüsusi qiymətləndirir və bildirirdi ki, onsuz ABŞ Konstitusiyası ölü olardı. A. Tokvil ABŞ demokratiyasının uğurları ilə yanaşı nöqsanlarını da təhlil etməyi unutmamışdı. Ona görə ABŞ demokratiyasının zəif və nöqsanlı cəhətləri aşağıdakılardır: çoxluqlar tərəfindən azlıqların hüquqlarının yetərli müdafiə edilməməsi; ifrat dövlət məsrəfləri; dövlət aparatının, əsasən də icra aparatının böyüklüyü; qanunların tez-tez dəyişməsi ilə qanunvericiliyin dayanıqlı olmaması; prezidentin dəyişməsi ilə administrasiyanın dəyişməsi və bu sahənin də qeyri-dayanıqlılığı və s. Bütün bu nöqsanlara baxmayaraq, A. Tokvil hesab edirdi ki, ABŞ-dakı demokratik idarəçilik formasını qoruyub saxlamaq lazımdır. ABŞ-da demokratiyanın inkişafına, bu ölkənin get-gedə güdrətlənməsinə "milli ruhun formalaşması" da (patriotizmin) ciddi təsir göstərdi. Hazırda siyasi psixologiyanın predmeti olan bu məsələ də A. Tokvilin diqqətindən yayınmamışdı. A. Tokvilin liberal demokratiya konsepsiyası Qərbi Avropanın və Amerikanın bir çox siyasətçiləri və siyasət nəzəriyyəçiləri tərəfindən ciddi dəstək qazanmışdır.

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

XIX əsr Rusiyada da siyasi görüşlərin inkişaf etdiyi dövrdür. Bu dövrün əsas mütəfəkkirləri P.İ.Pestel, konstitusiyalı monarxiya tərəfdarı N.M.Muravyov, V.Q.Belinski, inqilabçı demokratlar A.İ.Gertsen və N.P.Oqaryov, fərdin sosial və siyasi azadlıqlarını müdafiə edən N.Q.Çernişevski və N.A.Dobrolyubov, inqilabı tərəqqinin vacib elementi sayan P.L.Lavrov, "hər şeyi öz təbii axarına buraxmağa" çağıran anarxist M.A.Bakunin və N.P.Tkaçev sayılır.

XIX əsrdə K.Marks və F.Engels tərəfindən əsası qoyulan kommunizm təlimi meydana gəldi və XX əsrin əvvəllərində V.İ.Lenin tərəfindən Rusiyada siyasi praktikaya gətirildi.

♦ ÇAĞDAŞ SIYASİ TƏLİMLƏR

Müasir siyasi təlimlərin inkişafını xarakterinə görə 3 mərhələyə bölmək olar:

- XIX əsrin sonu, XX əsrin birinci yarısı. Bu mərhələdə siyasi hakimiyyət və onun sosial əsaslarının araşdırılmasına diqqət yetirilir (A. Bentli, M. Veber, R. Mixles, Q. Lassuel).

- XX əsrin ortalarından 70-ci illərə qədər olan mərhələdə demokratiya haqqında yeni nəzəriyyələr meydana gəlir, siyasi həyatın liberallaşmasına diqqət xeyli artır (İ. Şumpeter, K. Makferson, B. Barber).

- 70-ci illərdən bu günə qədərki mərhələdə Qərb dövlətlərinin və cəmiyyətin müasir inkişafına adekvat hakimiyyət konsepsiyaları və modelləri yaranır, dünya dövlətlərinin vahid futuroloji konsepsiyası, informasiyalı cəmiyyət konsepsiyası, milli maraqlar konsepsiyası hazırlanır (Klark, R. Aron, Z. Bzejinski, Q. Morqentau, F. Fukuyama, S. Hantiqton və b.).

XIX əsrin sonlarında kapitalizmin sürətli inkişafı azadlıq və bərabərlik ideyalarını sınağa çəkdi. Yaradıcı adamlar demokra-

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

tiyanın yaratdığı bərabərlikdən, azadlıqdan gileylənərək "föv-qəlinsanın" hüquqlarının müdafiəsinə qalxdılar. Belə insanlardan biri F. Nitsşe idi. Onda dinə və burjuaziya cəmiyyətinin mənəvi dəyərlərinə qarşı antipatiya var idi. O ərəb mədəniyyətini özünüaldatma mədəniyyəti adlandırır, ləyaqəti itaət və müliliklə cəniləşdirən xristian əxlaqının isə insanın intellektual imkanını qarşısında əngəl olduğunu iddia edirdi. "Allah ölüb" deyən Nitsşe insanın yaradıcılıq erasının başladığını, bərabərliyin istedadsızları artırdığı dövrün sona çatdığını bildirirdi.

M. Veber cəmiyyətin inkişafı üçün həyata münasibətdə rəşional və tənqidi baxışa, əməyin kapitalist etikasına yiyələnməyə çağırırdı. O, yazırdı: kapitalist münasibətləri Qərbdə uydurulmayıb, lakin əməyə münasibət protestantlarda tamam fərqlidir. O yazırdı: "İnsan yaşamaq üçün işləyir, protestantlar isə işləmək üçün yaşayır". Bu K. Marksın "şüuru maddi varlıq təyin edir" məşhur müddəasını alt-üst edən yeni tezis idi. M. Veber israrla iddia edirdi ki, Qərb ölkələrinin maddi inkişafını təmin edən protestantçılıq məfkurəsidir.

XX əsrdə meydana gələn siyasi təlimləri qısa şəkildə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Normativizm. Bu siyasi təlimin tərəfdarları hüquq sahəsində əsas norma kimi konstitusiyayı götürür, siyasi sahədə isə cəmiyyətin siyasi sisteminin normal modelinin tapıldığını və bu normanın ABŞ demokratiyası olduğunu iddia edirdilər.

Plüralist demokratiya. Bu təlim cəmiyyətdə müxtəlif, bəzən də zidd qüvvələrin, qrupların, partiyaların, cəmiyyətlərin siyasi proseslərdə heç bir məhdudiyyət qoyulmadan sərbəst iştirak etməsini nəzərdə tutur.

Müvazinət, münaqişə. Bu təlim cəmiyyətin müvazinət və inteqrasiya modelləri əsasında stabilləşdiyini, fəaliyyətin konsensusa söykənən zaman daha çox effekt verdiyini əsas götürür, münaqişələri anomaliya sayır, eyni zamanda onun elmi həlli

yollarının işlənilib hazırlanmasının zəruriliyini müdafiə edir.

Elita (seçilən adamlar). Bu nəzəriyyəyə görə siyasət bir-biri ilə qarşı-qarşıya duran iki sinfin mübarizəsidir: hakimiyyətə olan azlıq (elita), idarə olunan çoxluq (xalq).

Nasional-sosializm, faşizm. Bu ideologiya korporativ dövlət modelinə üstünlük verir. Onlar sinfi mübarizə nəzəriyyəsinin əksinə olaraq millətlərin və irqlərin özünü qorumaq, yaşamaq hüququna malik olduğunu iddia edirlər.

Konvergensiya. Belə cəmiyyətlərdə siniflər tamamiylə öz mahiyyətini itirir, yəni konversiya - qaynayıb qarışma, bir nöqtədə birləşmə baş verir.

Solidarizm. Cəmiyyətdə sosial ədalət, bərabərlik, həmrəylik, təşəvvüd haqqında nəzəriyyədir.

Qloballaşma. Bu bütün dünyanın ümumi problemlərinin həlli üçün kollektiv çalışmaların zəruriliyini nəzərdə tutan təlimdir.

Hazırda dünyada müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşan dörd politoloji məktəb var:

1. İngilis-amerikan məktəbi: əsasən siyasi modernləşmə, stabillik, xarici siyasətdə siyasi münaqişələrin həlli problemləri ilə məşğul olur.

2. Alman məktəbi: siyasi sistemlərin müqayisəli analizini, hüquq dövlətinin və vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyət problemlərini işləyir.

3. Fransa məktəbi: siyasi sistemlərin tipologiyası, legitimlik, partiya infrastrukturuları problemləri üzrə ixtisaslaşıb.

4. Polşa məktəbi: cəmiyyətin siyasi həyatının, siyasi sistemin demokratikləşdirilməsinin konseptual istiqamətlərini işləyir.

III. AZƏRBAYCANDA SİYASİ FİKİR

- ♦ Qədim dövrün siyasi fikirləri
- ♦ İntibah dövründə siyasi fikir
- ♦ Azərbaycan siyasi fikri XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində
- ♦ Çağdaş Azərbaycanda siyasi fikir

ƏDƏBİYYAT

1. H.Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, 2002
2. Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı, 1998
3. Demokratiya: gediləsi uzun yol - siyasi fikir antologiyası. Bakı, 2002
4. X.İbrahimli. Yeni Avrasiya Qafqazı. Bakı, 2001
5. M.B.Məmmədzaadə. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, 1992
6. Y.Rüstəmov. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000
7. X.Məmmədov. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkəti. Bakı, 1997
8. Siyasi biliklərin əsasları. Bakı, 1999
9. Azərbaycanda QHT və seçki problemləri. Bakı, 2002
10. S.Xəlilov. Fəlsəfə, tarix və müasirlik. Bakı, 2006
11. Ş.Qurbanov. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı, 1996
12. M.Ə.Rəsulzadə. Milli təsanüd. "Azərbaycan" (Ankara), 1953, № 12
13. A.Aqayev. Polojenie musulmanskih narodov. Qazeta "Kuspi", 19 noyabr, 13, 24 dekabr 1900, № 81, 82, 87
14. H.B.Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960

15. Ə.Hüseynzadə. Siyasəti fəurusət. Bakı, 1994

16. A.D.Knıç. Musulmanskiy Mistisizm. Moskva, 2004

♦ QƏDİM DÖVRÜN SİYASİ FİKİRLƏRİ

Siyasi fikir mifoloji xarakter daşıyır. Siyasət, dövlət və hüquqla bağlı sistemli düşüncələr özünü hələ bürüzə vermir. Tanınmış mütəfəkkirlər və əsərlər: Zərdüşt, Mani, Məzdək, Avesta, Dədə Qorqud.

İslama qədərki siyasi görüşlərin formalaşmasında Zərdüştlük önəmli rol oynayıb. M.ö. VII-VI əsrlərdə meydana gələn Zərdüştlükdə dualizm mövcuddur. Yəni dünya əksliklərin mübarizəsi üzərində qurulub: xeyirlə şər, qaranlıqla işıq, gecə ilə gündüz, sükunətlə hərəkət, materiya ilə ideya arasında arası kəsilməyən mübarizə var və bu mübarizədən inkişaf, tərəqqi törəyir. Bunlardan heç biri yox olmur, yaxud bunlardan heç biri digərini birdəfəlik məhv edib sıradan çıxarmır. Zərdüştlük dünya qaydalarının xeyirlə şərin mübarizəsindən yarandığını iddia edirdi. Bu təlimə görə dünyanın əsasını təşkil edən işıq və zülmət hakimiyyət uğrunda daim mübarizə aparır. Zərdüştlüyün dini kitabı olan Avestada ən yaxşı dövlət forması monarxiyadır. Sonralar bu təlim Şərqdə müxtəlif formalarda (manixeyçilik, işraqilik və s.) inkişaf etdirildi.

Manixeyçilik və Məzdəkçilik. Manixeyçiliyin banisi Mani (216-273) olmuşdur. O da əksliklərin mübarizəsi və vəhdəti qanunundan çıxış edərək, dünyanın əsasında dualizmin (inyan) dayandığını bildirirdi. V yüzildə yaşayan Məzdək isə tamam başqa bir təlim ortaya qoydu. O, Allah nemətlərinin bərabər bölünməsinə iddia edirdi. Məzdək inanırdı ki, mübarizələrlə bərabərsizliyi aradan qaldırmaq mümkündür. Məzdəkçilik IX əsrdə Xürrəmdinliyə də əsaslı təsir göstərdi.

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

Dədə Qorqud dastanlarında da dövlət quruluşu haqqında maraqlı məlumatlar var. Ölkə inzibati ərəzi kimi xanlıqlara bölünür. Bu xanlıqların hamısı xanlar xanına tabedir. İnsanlar azad fikir söyləyə, hətta xanlar xanının qüsurlarını onun özünə deyər bilirlər. Bu sözügedən dövrdə fikir azadlığının var olmasından xəbər verir. Dastanlarda idarəçilik üçün əsas dəyərlər, əxlaq kodeksi ədalət və fəzilətdir.

♦ İNTİBAH DÖVRÜNDƏ SİYASİ FİKİR

İslam dini dövlət, hüquq və qanun anlayışlarına müəyyən aydınlıq gətirilməsinə və bu sahədə təhlillərin aparılmasına təkan verdi. Hökmdarlar, hakimiyyətlər, hakimiyyətin əldə olunması və idarə edilməsi barədə əsərlər meydana gəldi. İnsan haqqında mükəmməl təlimlər ortaya çıxdı. Sufilik dini-fəlsəfi təlim kimi ictimai-siyasi fikrin inkişafına misli görünməmiş təkan verdi. İntibah dövrünün tanınmış nümayəndələri: Ş. Sührəvərdi, Ə. Fərabî, Nizamülmülk, Fəqih, S. Urməvi, N. Tusi, İ. Sina, Nizami, Nəsimi, Füzuli və b.

İslam dini. Bu dində siyasi və hüquqi anlayışlar "şəriət" adı altında cəmləşdirilib. Şəriət sözü qanunlaşdırmaq, məcburi olan mənasını ifadə edir. Bu məntiqə görə İslamın universal xarakter daşdığını qeyd edən mütəxəssislər haqlı olaraq belə nəticəyə gəlirlər ki, İslam eyni vaxtda həm din, həm də hakimiyyət deməkdir. İslam dini qədim Şərqdə siyasi görüşləri sistem şəklinə saldı. Dövlət və hüquq barədə mükəmməl elmi nəzəriyyələrin meydana gəlməsinə rəvac verdi. Bu dövrün görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirləri Ş. Sührəvərdi, Ə. Fərabî, İ. Sina, N. Tusi, Nizami, Nizamülmülk, Fəqih, Urməvi, Nəsimi, Nəsimi, Füzuli öz yaradıcılıqlarında ədalət,

ədalətli hökmdar, ədalətli dövlət, eləcə də cəmiyyətdə qayda-qanunun, nizamın bərqərar olması, insan azadlıqları, hakimiyyəti əldə etməyin, saxlamağın və möhkəmləndirməyin yolları barədə maraqlı fikirlər, mülahizələr irəli sürmüş, bir sıra ümumiləşdirmələr aparmışlar.

S. Urməvi, ölkə başçısının adamlarla məsləhətləşməsinin iki formasını göstərirdi: açıq və gizli. Açıq məsləhətləşmədə padşah öz rəyini əvvəlcədən bildirmir. O hamını dinlədikdən sonra qərar qəbul edir. Gizli məsləhətləşmədə isə hökmdar istədiyi adamla təkbətək görüşür və onların rəyini öyrənir. O, dövlətin, xalqın təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün cəza tədbirlərinin tətbiq olunmasına da xüsusi əhəmiyyət verirdi. Tanınmış filosofun fikrincə ölkədaxili asayişin qorunması xarici siyasətə pozitiv təsir göstərir. Əgər daxildə qarışıqlıq, özbaşnalıq baş qaldırsa, hər an xaricdən hücum ola bilər.

N. Tusi siyasətin aşağıdakı növlərini göstərirdi:

- fəzilətli siyasət, buna imamət də deyilir ki, belə siyasətin məqsədi xalqı kamilləşdirməklə fəzilətə çatdırmaqdır.

- naqis siyasət, buna zorakılıq da deyilir. Belə siyasətin məqsədi xalqın müqavimət gücünü sarsıtmaq, onu kölə halına salmaqdır. Naqis siyasətin nəticəsi faciələr, bədbəxtçiliklər, fəlakətlər olur.

N. Tusi göstərirdi ki, ölkəyə başçılıq etmək istəyənin 7 keyfiyyəti olmalıdır: atalıq, alicənablıq, mətinlik, kişilik əzmi, səbirli olmaq, sadıq və işgüzar işçilərə malik olmaq. Qeyd edək ki, bu keyfiyyətlər sonrakı siyasətşünaslar tərəfindən bir qədər sistemləşdirilərək liderə xas əlamətlər kimi təsnif olunur. N. Tusiyə görə sadalanan keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən hökmdarlar müdrik və ədalətli olur, xalqın malına təməh salmır. Siyasi görüşlərində Tusi qədim Şərqdə geniş yayılmış nəfs kateqoriyasından çıxış edirdi. Tusi qeyd edirdi ki, dövlət birlik və ittifaq üzərində qurulur. Əgər birlik və it-

tifaqa səbəb olan amillər ortadan qalxıbsa, deməli dövlətin dağılması üçün şərait yetişib. Tusiyə görə insanların həyatı dğvlət həyatı ilə həmahəngdir. İnsan dövlətin yardımına, dövlət isə insanların aktiv fəaliyyətinə möhtacdır. Dövlət və fərd bir-birinin qarşısında məsuliyyət daşıyır. O birlik və ittifaq dedikdə təkcə toplum daxilində fərdlərin və zümrələrin birliyini deyil, eyni zamanda hakimiyyətə cəmiyyətin birliyini nəzərdə tuturdu. Qərb siyasi düşüncəsində bu ideya "ictimai müqavilə" formulunda öz ifadəsini tapır. Yəni N. Tusinin "birlik və ittifaq" ideyası ilə, T. Hobbs və C. Lokkun "ictimai müqavilə" ideyası arasında oxşar cəhətlər çoxdur.

Sufilik təlimi insanı müqəddəs varlıq hesab edirdi. "Vəhdəti vücud" fəlsəfəsində tanrı ilə insanın vəhdətinə işarə edilir. İnsana bundan artıq dəyər vermək bəlkə də mümkün deyil.

Sufilərin dünya siyasi fikrinə böyük töhfələri var. Məntiq və etikada Aristotelin, sosial görüşlərdə isə Platonun ideyalarına üstünlük verən Fərabidən siyasi sosiologiya sahəsində sistemli araşdırmalar aparmış, ciddi uğurlar qazanmışdır. O, Platonun "dövləti filosoflar idarə etməlidir" fikrini inkişaf etdirərək göstərirdi ki, dərindən biliklərə yiyələnmək və hətta peyğəmbərlik missiyası adil hökmdar olmağın əsas şərtləridir. O cəmiyyətin "ədalət prinsipi" ilə qurulması ideyasını müdafiə edirdi. Bəzi mütəxəssislərin fikrinə görə Nizami "ədalətli cəmiyyət", "adil şah", "xoşbəxt ölkə" ideyalarını Əl-Fərabidən götürmüşdü.

Sufilərdə ideyaya sədaqətin, sözə verilən dəyərin, azadlığın ölçüsü yoxdur. Mənsur əl-Həllac, Şihabəddin Yəhya Sührovərdi və İmadəddin Nəsimi yaydıqları fikirlərə görə ölüm hökmü ilə üzləşdilər. Tarixdə fikir və söz azadlığına sədaqətin, onun bərqərar olması üçün göstərilən əzmin, iradənin, inadın belə nümunələri çox azdır. Onlar insanı "yer üzünün əşrəfi", yaradılmışlığın "ən alisi" adlandırmaqdan, insa-

nın tanrı ilə bir vücutda birləşdiyini iddia etməkdən, "həqiqi mənəm" söyləməkdən çəkinməmişlər. Bu böyük şəxsiyyətlər üçün maddi dünyanı tərk etmək heç vaxt qorxu, vahimə yaratmamışdı. Sufilik təkcə fəlsəfi təlim deyil. O eyni zamanda bəlli adətlərin, ayinlərin icrasını tələb edən, davranış üçün normalar müəyyənləşdirən sosial-siyasi cərəyandır. Zaman-zaman siyasi hakimiyyətlərlə sufilər arasında ziddiyyətlərin yaranmasına da məhz bu amil rəvac verirdi.

Dahi Azərbaycan şairi Nizaminin əsərlərində əsas məqam hökmdarı ədalətə, fəzilətə səsləməkdir. İskəndərnamədə utopik sosialistlərin 600 il sonra arzuladıqları, dövlətin ölüb getdiyi, hakimiyyətə ehtiyacın qalmadığı bir cəmiyyət-dən söhbət açılır.

Füzulinin yaradıcılığında da hakimiyyətin idarə olunması bağlı maraqlı məqamlar var. O deyirdi ki, dövrən o zaman dözümlü olur ki, hökmdar xalqın dərdləri ilə maraqlanır. Əks təqdirdə cəmiyyət "aşıqların ürəyi kimi viran olur və dağılır". Əgər bir ölkənin hökmdarı adil olsa "kəndlili quru torpağa arpa dənəsi səpib, buğda biçər".

Onu da qeyd etmək ki, sufilikdəki azadlıq ideyası Qərbdəki "insan azadlığından" bir qədər fərqlidir. Qərbdəki insan azadlıqları daha çox ictimai-siyasi məna kəsb edir, konkret-dir, Sufilikdəki (bütövlükdə isə Şərqdəki) insan azadlığı isə daha çox fərdir. Yəni Şərqdə "fərdi mən", Qərbdə "ictimai mən" birincidir. Şərq yüzilliklər boyu "fərdi mənin" kamilləşməsi yollarını axtararaq, pisliklərlə dolu dünyanı paklaşdırmaq haqqında düşünmüşdü. Sufilərə görə bu yol maddi başlanğıcdan ruhun dərkinə, Allaha, Mütləqə qovuşmağa doğru aparan yoldur. İnsanın ruhani azadlığı məsələsində sufilərin yaratdığı təlimdə görünən (maddi) dünyaya münasibət etinasızlıqlarla doludur. "Tərki dünyalıq" maddi olandan uzaqlaşmaq, mənəvi olana qovuşmaqdır. Maddi dünyaya bi-

ganə olan sufilər bədənlərinə (cismə) tam nəzarət etmək üçün bəzi təmrinlər icra edir, hətta bir çox qidalardan belə imtina edirdilər. Onların gillə qidalandıqları da söylənir. Bu düşüncələrdə və əməllərdə aşırılığın olduğu göz qabağındadır. İnsan təkcə ruhani varlıq deyil, həm də cismani varlıqdır. O, həm özünün iç dünyasında, həm də cəmiyyətin içərisində yaşayır, başqaları ilə, bütövlükdə isə maddi dünya ilə təmasdadır. Nə mənəvi dünyanı, nə də maddi dünyanı bir kənara qoymaq, ancaq birinə tapınmaq mümkün deyil. İnsan bu iki dünya arasında "qızıl ortanı" tapıb yaşamalı, fəaliyyət göstərməlidir. Qərb renessansı bu dəngənin zəruriliyini dərk etdi və siyasəti dindən ayırmağa başladı. Lakin bu ayrılmanın məsəfəsi böyük olduğundan, pragmatizm aşırı həddə çatdığından Qərbdə də Şərqdəki böhranın əksi yarandı və artıq XX əsrdə Qərb fəlsəfəsi yenidən "ruhların axtarışına" başladı.

İslam renessansı dövründə ideya, elm sürəkli inkişaf etsə də onların nəticələrinin praktikaya tətbiqində Qərbdən fərqli nəticələr ortaya çıxdı, fərqli mənzərələr yarandı. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan mütəfəkkirlərinin bu fərqlilikləri aradan qaldırmaq uğrunda mübarizə apardıqları aydın görünür.

♦ AZƏRBAYCAN SİYASİ FİKRİ XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Bu dövrdə Azərbaycan siyasi fikrinə Qərb mühiti əsaslı şəkildə təsir göstərməyə başlayır. Artıq Qərb müsəlman Şərqinin nümunə ideyalarını ətraflı öyrənmiş və dövlətin dindən ayrı olması qənaətinə gəlmişdi. Qərbdə dövlət ədalət və fəzilət prinsipləri ilə deyil, bu prinsiplərə dayanan qanunlarla idarə olunmağa başlamışdı. Şərqdə isə intibah dövründən sonra din dövlətdən ayrılmaı və get-gedə xurafat məzmu-

nu və şəkli aldı. İctimai inkişafa mane olan bu amil mütərəqqi adamları narahat edir və onların kəskin reaksiyalarına səbəb olurdu. Şərqdə Şərqin tənqidi, Qərbin tənqidinin səbəbi bu idi. Dövrün böyük mütəfəkkirləri üzünü Qərbə tutmuş, yüksək təhsil almaq istəyənlərin istiqaməti dəyişmişdi. Bu dövrün əsas mütəfəkkirləri Ş. C. Əfqani, M. F. Axundov, M. Kazimbəy, H. Zərdabi, Ə. Topçubaşı, Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseyinzadə, M. Rəsulzadə, H. Cavid, C. Cabbarlı olmuşdu.

Şeyx Cəmaləddin Əfqani İslam aləmində, türk dünyasında, bütövlükdə isə Şərqdə Yeni Dövrün bünövrəsini qoyan nəhəng fikir adamlarındandır. O bütün ömrünü İslam dünyasının geri qalma səbəblərini öyrənməyə və bu geriləmənin ortadan qaldırılması yollarını axtarır tapmağa həsr etmişdi. 1891-ci ildə "Mənçestr qardian" qəzetinə verdiyi mühasibədə "İslama yeni və demokratik ruhu necə aşılamaq olar?" sualına Ş. C. Əfqani belə cavab verir: "Quranın həqiqi ruhu azadxah və eləcə də müasir fikirlərə uyğun gəlir. İndiki nizam-intizamsızlığın İslam qanunlarına qətiyyən dəxli yoxdur. Bunlar nadan və cahil təfsirçilərin İslama etdikləri əlavələrdir. Tarixi təkamül və inkişaf onların bu səhvlərini islah edəcək. Deməli, bir müsəlman alimi Avropa demokratik məfkurəsinə bələd olsa o, Quranın təlimlərinə əsaslanaraq xalqı müasir mütərəqqi demokratik məfkurələrlə tanış edə bilər. Bu iş isə Lüterin üzləşdiyi maneələrlə üzləşməz". İlkin İslama qayıtmaq istəyən Ş. C. Əfqani, ilk növbədə, bu dini sonralar əlavə olunmuş xurafat örtüyündən azad etmək, müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq fikrini irəli sürürdü. Bu İslamın yeni, başqa sözlə müasir, demokratik modelinin yaradılması istiqamətinə ilk təşəbbüs sayıla bilər.

Ş.C.Əfqani "İslami-birlik" fikrini ortaya atmaqla panislamçılıq təliminin də bünövrəsini qoydu. O, "dəryada sükan-sız gəmiyə bənzəyən İslam dünyasının" dərdinə çarə tapmaq

üçün bütün müsəlman dövlətlərini kollektiv fəaliyyətə səsləyirdi. Lakin Əfqani bu birliyə aşağıdan deyil, yuxarıdan nail olmağın mümkünlüyü qənaətində idi. Elə bu məqsədlə də o, Osmanlı sultanı Əbdülhəmidlə və İran şahı Nəsrəddin şahla görüşərək İslam ölkələrinin problemlərinin həlli üçün vahid bir qurumun, bir nəfərin - xəlifənin iradəsinə tabe edilməyən Konqresin (XX əsrdə yaranan İslam Konfransı Təşkilatının nəzəri təməli bu ideyadadır) yaradılması ideyasını irəli sürür. Ş. C. Əfqaninin niyyəti bütün müsəlman dövlətlərini bir bayraq altına yığmaq deyildi. O, hər bir millətin ayrılıqda inkişafı fikrini irəli sürür, bir fərd üçün onun millətinin inkişaf səviyyəsini qürur meyarı kimi götürürdü. Məşhur Şorq islahatçısı bir az da qabağa gedərək millətin inkişafında dil amilinə xüsusi diqqət yetirir, milli şüurun formalaşmasında onun rolunu dəyərləndirirdi. Deməli Ş. C. Əfqani siyasi görüşlərinə görə təkcə panislamçı deyil, eyni zamanda millətçi idi.

Ş.C.Əfqani bir çox sosioloqlar kimi belə qənaətdə idi ki, milli tərəqqi cəmiyyətin harmonik inkişafına bağlıdır. O, cəmiyyəti aşağıdakı ictimai təbəqələrə bölürdü: ziyalılar; hüquqşünaslar; insanların əxlaqını saflaşdıran nəsihətçilər; xalqın ruhunu oyadan və gücləndirən ədiblər və şairlər; sənayeçilər; əkinçilər; iqtisadiyyat qanunları ilə millətin ticarət yollarını arayıb tapan tacirlər. Onun fikrincə, hər hansı bir cəmiyyətdə bu təbəqələr olmasa millətin fərdləri arasında məişət və həyatı əhəmiyyətli əlaqələr qırılır və məmləkət məhv olur.

Ş. C. Əfqani Əfqanıstanda, İranda, Ərəbistanda ciddi mətbuat orqanlarının yaradıcısı hesab olunur. O, belə mətbuat orqanlarına İranın xüsusi ehtiyacı olduğunu bildirir və bu ölkədə dərc olunan qəzetləri ciddi mətbuat nümunələri saymırdı (M. F. Axundov da bu düşüncədə idi). Ş. C. Əfqani İran mətbuatı ilə Qərb mətbuatını müqayisə edərək yazırdı: "Qərbin tərəqqisinə səbəb olan vasitələrdən biri mətbuat

azadlığıdır. Bu azadlıq hakimlərin yaxşısını, pisini istisnasız olaraq ələmə yayır. Heç kəs mətbuat azadlığına etiraz etmir. Mətbuat tərəfindən təhqir olunmuş şəxsin haqqı vardır ki, özünün tapdanmış hüququnu məhkəmə yoluyla tələb etsin. Lakin İranda hər şey tərsinədir. Onlar yaxşı işdən yaxşı danışirlar, pis işdən də yaxşı danışirlar. Yaxşı ilə pis arasında meyar yoxdur. Əmirlər və hakimlər isə qəzətləri islah etmək haqqında düşünmür".

Onu da qeyd etmək ki, Ş. C. Əfqani müsəlmanların mənəvi birliyini siyasi birlikdən önəmli hesab edirdi. Əslində bu ideyanın mahiyyətində dinin dövlətdən ayrılmasının elementləri yox deyil. Şorqdəki "mütəlaqqiyəti tərəqqinin düşməni" elan edən Ş. C. Əfqani konstitusiyalı monarxiya tərəfdarı idi. O bildirirdi ki, güclü və ədalətli monarxın hakimiyyəti dövlətin idarə edilməsi işində xalqın iştirakını təmin edən konstitusiya və parlament kimi təsisatlarla tənzimlənə bilər.

Mirzə Fətəli Axundov fransız maarifçilərinin, rus inqilabçı-demokratlarının, dekabristlərin mütərəqqi fikirlərini Şorqə (konkret olaraq Azərbaycana) təqdim etməyə, Şorqlə-Qərb arasında körpü yaratmağa çalışırdı.

M.F.Axundovun "Məktublar"-ı faydalı fəlsəfi-sosioloji tədqiqatlardandır. Əsərdə o, ictimai mühitin reallıqları ilə yanaşı, bu reallığa adekvat olan kütləvi şüurun da təhlilini verir. İctimai şüurun rolu məsələsinə "Aldanmış Kəvakib" əsərində də toxunulub. Əsərdə deyilir ki, millətin ümumi şüur səviyyəsi aşağı olanda, hər-hansı bir təsadüf nəticəsində hakimiyyət ədalətli bir insanın əlinə keçsə belə, bu millət üçün xilas yolu olmur. Başqa sözlə hakimiyyət forması siyasi şüura adekvat olur, hər bir cəmiyyət özünə layiq hakimiyyət yaradır. M. F. Axundov Avropadakı dövlət quruluşlarını Azərbaycanda da arzulayırdı. O, Qərb və Şorqdəki siyasi quruluşlar, siyasi terminlər haqqında ilkin bilgiler verir. Şorqdə ilk

politoloji lüğəti tərtib edən də məhz M. F. Axundovdur. O insan, başlıcası da qadın haqları, konstitusiya islahatları, əlifba islahatları kimi vacib siyasi, kulturoloji məsələlər üzərində fikirləşir, bir sıra hallarda isə praktiki addımlar atırdı.

Eyni dövrdə yaşamalarına baxmayaraq Ş. C. Əfqanıdən fərqli olaraq M. F. Axundov İslama qarşı radikal mövqe tutur, Şərqi Qərbə nisbətən çox geridə qalmasının səbəblərini məhz dində axtarırdı. M. F. Axundov öz mübarizəsində bəzən ifrata varırdı. Materialist dünyagörüşünü, sağlam şüuru əsas tutan Axundov ictimai problemlərlə bağlı mülahizələrində nə qədər haqlı olsa da, ruhani dünyaya münasibətdə realizm mövqeyindən çıxış etdiyinə görə, dinə münasibətdə qüsurlara yol verirdi.

Mirzə Kazımbəy müsəlman hüququnu ətraflı təhlil edərək, alqı-satqı, müqavilə, borc, girov, vərəsəlik, nigah və s. hüquqları barədə geniş məlumatlar verir. Bu, müsəlman Şərqi Qərində şəriət qanunları ilə dünyəvi hüququn sintezini yaratmaq, cəmiyyət həyatının vacib sahələrinin qanunlarla tənzimləmək istiqamətində atılan ilk addımlardan hesab oluna bilər. M. Kazımbəy inqilablara neqativ yanaşır, onu bir qrupun xalqı aldadaraq hakimiyyətə gəlmək üçün törətdiyi hadisə hesab edirdi. O, monarxiya tərəfdarı idi və təəssüf ki, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə bəraət qazandırır.

Həsən bəy Zərdabi təhkimçilik hüququnu tənqid edir, onu ictimai inkişaf yolunda ciddi maneə və insan haqlarını pozan əsas şərt sayırdı. Ş. C. Əfqanı kimi H. Zərdabi də dil və din məsələsinə eyni prinsiplərdən yanaşırdı. O "Din və dil" məqaləsində hər bir milləti irəli aparan vacib amillərin din və dil olduğunu göstərir və bildirir ki, bunlardan biri itiriləndə millət öz simasını, hər ikisi itiriləndə isə varlığını itirir və başqalarına qarışıb yox olur. Mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirən Zərdabi maarifçiliyi, fikir azadlığını onsuz tə-

səvvür etmirdi. Demokratik cəmiyyətin təməl prinsiplərindən olan üç məsələnin Azərbaycanda praktiki həlli də ilkin olaraq Zərdabının adı ilə bağlıdır. O, maarifçiliyin, fikir və söz azadlığının əsasını təşkil edən mətbuatın, Qərb dəyərləri ilə fəaliyyət göstərən xeyriyyə cəmiyyətinin, müasir tipli məktəbin banisi sayılır. Zərdabi bürokratiyanı pisləyir, rüşvətxorluğa, müstəmləkəçiliyə qarşı çıxırdı.

Əli bəy Hüseynzadə xalqların müxtəlif siniflərə bölünməsinin əleyhdarı idi və dini, bir qədər sonralar isə milli birliyi ön plana çəkirdi. O bütün müsəlmanların və dini mənsəbiyyətindən asılı olmayaraq bütün türklərin birliyinə çalışırdı. Ə. Hüseynzadə "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək!" tezisinin müəllifidir. Sonralar bu tezis müstəqil Azərbaycanın bayrağında öz ifadəsini tapdı.

Əli bəy inqilabın heç də bütün xalqlar üçün zəruri olmadığı qənaətində idi. O inqilabı xəstəlik adlandırır, 1918-ci ildə üç ideologiyanın dünyanı lərzəyə saldığını göstərirdi: "imperializm, nasionalizm, sosializm".

Ə. Hüseynzadənin siyasi və geopolitik görüşləri "Siyasət və fərsət" əsərində öz ifadəsini tapır. Əsərdə Rusiya və Avropanın İran ətrafında qurduqları siyasi oyunlar, İranın daxiliindəki ictimai münasibətlər təhlil olunur.

O da bir həqiqətdir ki, Ş. C. Əfqanınin ictimai-siyasi, dini görüşləri dövrün başqa mütəfəkkirləri kimi Ə. Hüseynzadənin də yaradıcılığına əsaslı təsir göstərmişdi.

Əhməd bəy Ağaoğlu Şərqi Qərində və Avropada yaxşı tanınan bir fikir və hərəkət adamı idi. M. Ə. Rəsulzadə onu "Yaxın Şərqi Qərində tarixi avropalaşma hərəkatının ən səmimi ideoloqu" adlandırırdı. 1900 - 1901-ci illərdə Ə. Ağaoğlu "İslam və Axund", "İslama görə və İslam aləmində qadın" adlı iki kitab çap etdirdi. Bu kitablarda o da Ş. C. Əfqanı kimi müsəlman xalqlarının nicatını dini hərəkatda görür və bu hərəkatda qa-

dın azadlığı və əlifba islahatı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edirdi. Bir çox mütəxəssislər bu qənaətdədir ki, Azərbaycanda və Türkiyədə sözügedən sahələrdə islahatların həyata keçirilməsinə Ə. Ağaoğlu əsaslı təsir göstərmişdir. O, Fransa inqilabının "Azadlıq, Bərabərlik, Qardaşlıq!" şüarını Şorqə gətirənlərdən biri idi. Ə. Ağaoğlu cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin bu prinsiplər əsasında qurulmasını istəyir və Quranda, konkret olaraq Nisa surəsində qadın və kişi bərabərliyinin təsbit olunduğunu qeyd edirdi. Onun xüsusi önəm verdiyi məsələlərdən biri də milli şüur məsələsi idi. Ə. Ağaoğlu Azərbaycan ziyalılarını xalqın arasına gətməyə, maarifləndirmə işi aparmağa və bütün bu işləri ana dilində görməyə çağırırdı. Bu məqamda o, C. Əfqanıdan fərqli olaraq aşağıların dəyişdirilməsi fikrini müdafiə edirdi: "Mənə inanın, heç vaxt təkamül yuxarıda baş verə bilməz, o həmişə aşağılarda - bazar və meydanlarda, məscidlərdə, kütlənin dolaşdığı, xalqın əhvalı - ruhiyyəsinin, mənəvi aləminin formalaşdığı yerlərdə baş verir".

Ə. Ağaoğlu birinci dünya müharibəsinin baş verməsinə görə pula həris və tamahkar xristian dünyasını suçlayaraq yazırdı: "Türkiyə Xristian məmləkəti olsaydı heç bir müharibə olmazdı". Buna baxmayaraq o, müsbət olanları da təqdir edir, Qərbin inkişafını azadlığa dayanan cəmiyyətin mövcudluğu ilə əlaqələndirərək, hüriyyəti demokratiyanın təməli sayır, demokratik dövlət sistemində siyasi partiyaların əhəmiyyətinə xüsusi önəm verirdi.

Onun rəhbərliyi ilə 1905-ci ildə Azərbaycanda ilk millətçi siyasi partiya sayılan "Difai" (Müdafiə) yaradıldı. "Qafqaz xalqları arasında səmimi qardaşlıq və birlik yaratmağı" başlıca məqsədi elan edən bu təşkilat sonralar Azərbaycanda daha mükəmməl siyasi təşkilatların qurulmasında çox önəmli rol oynayırdı.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Ə. Ağaoğlu qədər dinamik bir elm və siyasət adamı təsəvvür etmək çətindir. Onun İranda, Rusiyada, Türkiyədə, Avropada çoxlu ziyalı, siyasətçi dostları var idi. Bu ölkələrə tez-tez səfər edən Ə. Ağaoğlu fars, fransız, türk dillərində qəzetlər dərc etdirir, dövrü mətbuatda mükəmməl bildiyi beş dildə aktual məqalələrlə çıxış edir, opponentləri ilə siyasi polemikalar aparırdı. Ə. Ağaoğlu ictimai-siyasi həyatın, mədəniyyətin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş iyirmi kitabın müəllifidir.

Əlimərdan bəy Topçubaşı 1905-ci ildə Novqorod şəhərində "Rusiya Müsəlmanlar İttifaqı" adlı siyasi partiya yaratdı. Onu təkcə Azərbaycanın yox, bütün Rusiya müsəlmanlarının lideri sayırdılar. Sonralar Ə. Topçubaşı da Ş. C. Əfqani kimi bu qənaətə gəldi ki, müsəlmanların birliyi siyasi birlik deyil, mənəvi birlik ola bilər. Siyasi birlik isə millətçilik ideyasının maddiləşməsindən sonra mümkündür. Ə. Topçubaşı Azərbaycanda kultür hərəkatının siyasi hərəkata çevrilməsində böyük xidmətləri olan nəhəng şəxsiyyətlərdəndir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Topçubaşının fikirlərini inkişaf etdirərək belə qənaətə gəldi ki, müstəqil olmaq üçün əsas şərt milli məfkurənin formalaşmasıdır. Ümmətçiliklə deyil, millətçiliklə milli dövlətlər qurula bilər. O, C. Əfqanının "İslami birlik" ideyasını bəyənsə də, onun praktikada fəderativ şəkildə reallaşmasının mümkünlüyünü düşünürdü. Bu səbəbdən də bildirirdi ki, Rusiya müsəlmanlarının hər biri öz yaşadıqları bəli coğrafi hədudlar çərçivəsində öz milli dövlətlərini qurmaq uğrunda mübarizə aparmalıdır. Bu, Şorqədə milli azadlıq hərəkatının ümmətçilikdən millətçiliyə keçməsinin nəzəri və praktiki əsası idi.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada mütləq kollektivçiliyi müdafiə edən kommunizm, Qərbdə fərdiyyətçiliyi müdafiə edən liberal demokratiya populyar təlimlər sayılırdı. Liberal demok-

ratıyanın bir sıra məqamlarda aşırı şəkil alması Qərb dövlətlərində sosial-siyasi problemlər yaratmışdı. M. Ə. Rəsulzadə Qərb və Rusiya mühitinin Azərbaycana ciddi təsir göstərməsinə baxmayaraq, hər iki qütbdən fərqli bir təlimin tərəfdarı idi: "Madam ki, biz millətçiyik, milli dövlət ideologiyasını müdafiə edirik, o halda nə kosmopolit liberalizm, nə də kommunizm bizim üçün caiz ola bilməz. Bizcə müdafiə edəcəyimiz yeganə sistem milli təsanüd sistemidir". Onun fikrincə "sınıfları əsas hesab edən kommunizm kimi, fərdləri əsas hesab edən liberalizm də kosmopolit və internasionaldır. Solidarizm (təsanüd, həmrəylik) isə millidir". Bu təlim milləti vahid bir vücudda birləşdirən orqanlar kimidir. Həmrəylikdəki bu milliliyin mənəvi dayaqlarını, birləşdirici gücünü M. Ə. Rəsulzadə dil, din, tarix, və ümumiyyətlə kultür və ortaq ideal kimi amillərdə gördü. Onun rəhbərliyi ilə 1917-ci ildə yaradılan sosial-demokratik tipli Müsavat (Bərabərlik) partiyası da möhz bu cür təsanüd - həmrəylik prinsiplərinə dayanırdı.

Aparılan gərgin ideologiya işin və praktiki fəaliyyətin nəticəsi kimi 1918-ci ildə "İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarı ilə Şərqdə ilk demokratik dövlət - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti quruldu. Bu dövlət "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək!" və bu üçlüyün məcmusunu ifadə edən azərbaycançılıq təliminə dayanırdı. 1918-ci ildə Parlamentin açılış çıxışında M. Ə. Rəsulzadə deyirdi: "Sağdan bizə deyirdilər ki, azərbaycançılıq şüarı ilə müsəlmanları parçalayırıq və azərbaycançılıq bayrağını yüksəltməklə biz - Allah göstərməsin - islamıyyətin təməlini pozuruq. Soldan isə bizə deyirdilər ki, Azərbaycana müstəqillik istəməklə birləşmiş demokratik cəbhəni (Rusiya demokratlarının birləşmiş cəbhəsi nəzərdə tutulur - X. İ.) pozuruq". Lakin müsavatçılığın timsalında Azərbaycan üçün gerçəkdən mükəmməl bir milli təlim yaradılmışdı və bolşeviklər onilliklər boyu onu

insanların düşüncəsindən çıxara bilmədi. Mühacirət dövründə bu təlim xeyli təkmilləşdirildi, milli ideologiya sistemi şəklini aldı və yenidən 1980-ci illərdə Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası uğrunda aparılan mübarizənin təməlinə gətirildi.

♦ ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCANDA SİYASİ FİKİR

Milli azadlığı və milli dövləti milli mədəniyyət, bu mədəniyyətin gücü, tarixdən gələn enerjisi doğurur. Millət öz mədəni varlığını dərk edəndə, onun başqa millətin, yad mədəniyyətin basqısı altında qalması ilə barışmır və bu varlığa sahib duran dövlətin qurulması haqqında düşünür. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda başlanan hərəkətin təyinatı da bu idi. Görkəmli fikir adamları ilkin olaraq milli varlığın əsas atributlarından sayılan din haqqında düşünməyə başladı. Bu dövrlərdə İslamın gerçək mahiyyəti üzərindən cəhalət pərdəsini götürmək, müsəlmanların birliyinə nail olmaq istiqamətində maarifləndirmə işi aparılırdı. Sonrakı dövrlərdə milli varlığın təkcə dinlə müəyyənləşmədiyi məlum oldu və dinlə yanaşı dil uğrunda mübarizə başladı. Bütövlükdə kultür (həm də maarifçilik) hərəkəti mahiyyəti daşıyan və siyasi cəhətlərin zəif özünü büruzə verdiyi bu mərhələ panislamçılıq təliminə dayanan ümmətçilik mərhələsi idi. Din amili ilə yanaşı dil amilinə də xüsusi önəm verilməsi az sonra, "dünyada müsəlmanlar çoxdur və onların hər birisinin öz dili var və bəlli bir coğrafi ərazidə yaşayırlar - bəs biz kimik?" sualını ortaya çıxardı. Bu zaman Azərbaycanda ümmətçilikdən millətçiliyə keçidin - pantürkçülüyn və panturançılığın meydana gəlməsinin şahidi oluruq. Dövrün mütəfəkkirləri belə qənaətə gəlir ki, bütün müsəlmanların bir bayraq altında birləşdirilməsi mümkün deyil. Bu səbəbdən də hər bir millət öz ya-

şadığı tarixi ərəzidə öz milli dövlətini qurmalıdır. Bu artıq kültür hərəkatının siyasi hərəkata çevrilməsi idi. Lakin müstəqillik üçün bu da kifayət etmir, toplumdakı bütün təbəqələrin maraqlarını özündə birləşdirən, Qərbdəki aparıcı təlimlərin mahiyyətinə uyğun gələn sintetik təlim tələb olunurdu. Elə bu səbəbdən də ümmətçiliyin, millətçiliyin və müasirliyin sintezi olan "Türleşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək!" tezisi ortaya atıldı və bu tezis Azərbaycanın milli müstəqillik mübarizəsinin ideya silahına çevrildi. Milli müstəqillik məhz bu üçlü düsturun köməyi ilə gerçəkləşdi və tarixi, kulturaloji, coğrafi mənalarda işlənən "Azərbaycan" sözü 1918-ci ildə dövlətin adına gətirildi, siyasi-hüquqi mənə də kəsb etməyə başladı. "Türleşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək!" Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə silahı olduğundan mahiyyət etibarıyla bu üçlük vəhdətdə azərbaycançılıq anlamını verir ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu da əsrin əvvəllərində ideoloji - siyasi səhnəyə gətirildi.

Sözgedən təlimlər Azərbaycanda hansı siyasi təşkilatların meydana gəlməsinə rəvac verdi? Ölkədə yaranan ilk siyasi təşkilatlardan bir "Ümmət"-dir. Sonralar sol-radikal təmayüllü bir partiyaaya çevrilən "Ümmət" adından da göründüyü kimi yaranışının ilkin dövrlərində dini ideyalarla silahlanmışdı. 1905-ci ildə yaranan "Rusiya müsəlmanları ittifaqı" da "İslami - birlik" ideyasını, panislamçılığı müdafiə edirdi. Erməni qırğınlarından qorunmaq üçün millətin gücünü səfərbər etməyə, başqa millətin aqressiyasının qarşısını almağa çalışan "Difai" artıq millətin fiziki varlığını müdafiə edən bir partiya kimi səhnəyə çıxır və təbii ki, millətçi təşkilat sayılmalıdır.

"Müsavət" isə konkret siyasi tipologiyaya malik olan və Qərbdəki siyasi təşkilatların qurulma prinsipləri ilə yaranan sağ mərkəzçi (sosial demokratiya yönümlü) bir partiya idi. 1920 - ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən

və bolşevik repressiyası başlandıqdan sonra, Müsavatın siyasi tipologiyasında dəyişmələr baş verir. Mühacirətdə olan bu partiya sol mərkəzçi bir partiyaaya çevrilir.

1920-1991-ci illər sovet dövrlərində Azərbaycanda birpartiyalı (kommunist partiyası) siyasi idarəçilik forması bərqərar olur. Lakin XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki kültür hərəkatının və milli hərəkatın, bu dövrdə yaranan ideoloji-siyasi, tarixi-kulturaloji irsin, cəmi iki il müstəqillək həyatı yaşamış milli dövlətin enerjisi o qədər güclü idi ki, 70 illik sərt və amansız kommunist rejimi müstəqillik və azadlıq ruhunu məhv edə bilmədi. Sovet dövrlərində azadlıq və milli müstəqillik ideyaları bədii ədəbiyyatın dərin qatlarına keçdi. H. Cavid, C. Cabbarlı, Ə. Cavad, A. Yıldıırım, M. Müşfiqdən başlanan bu gizli mübarizə 1991-ci ilə, milli müstəqillik yenidən bərpa olana qədər davam etdi.

1980-ci illərdə milli azadlıq hərəkatı yenidən baş qaldırdı. Müsavatçılıq ideologiyasına dayanan yeni ictimai-siyasi hərəkat - Əbülfəz Elçibəyin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Xalq Cəbhəsi meydana gəldi. 1990-cı illərdə müasir tipli siyasi təşkilatlar - Milli İstiqlal Partiyası, Sosial Demokrat Partiyası yaradıldı, Müsavat Azərbaycanda fəaliyyətini yenidən bərpa etdi. Bu dövrdə Azərbaycanın müharibəyə sürüklənməsi, ölkədəxilində stabilliyin pozulması, bölgədə separtçılıq əhvali - ruhiyyəsinin güclənməsi, siyasi katalizmlər və sürəkli hakimiyyət dəyişmələri siyasi proseslərlə yanaşı milli ideologiyaya da öz təsirini göstərir. "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək!" tezisi tədricədən arxa plana, azərbaycançılıq ön plana keçir. İdeoloqu və qurucusu Heydər Əliyev olan Yeni Azərbaycan Partiyası da məhz bu ideologiyaya - etnik və dini mənsubiyyətindən, harada yaşamasından asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarının mənəvi, ideoloji, siyasi vəhdəti anlamını verən azərbaycançılığa dayanır.

IV. SİYASİ İDEOLOGİYA

- ♦ *İdeologiya və siyasət*
- ♦ *Liberalizm*
- ♦ *Konservatizm*
- ♦ *Sosializm və sosial-demokraiya*
- ♦ *Radikal ideologiyalar*
- ♦ *Siyasi mmünasibətlərin dində təzahürü*
- ♦ *Dinin siyasətə təsiri*
- ♦ *Vicdan, fikir azadlıqlarının funksiyaları*

ƏDƏBİYYAT

1. M.Marçenko. *Politologiya. Moskva, 1999*
2. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.D.Zotova. *Politologiya. Moskva, 2000*
3. Q.Almond, Dj. Paul, K.Strom, R.Dalton. *Sravnitelnaya politologiya seqodnya. Per. s anql. Moskva, 2002*
4. D.Kola. *Politiçeskaya sosioloqiya. Per. s fr. Moskva, 2001*
5. A.S.Panarin. *Stil "retro" v ideologii i politike. Moskva, 1989*
6. V.N.Lavrinenko. *Politologiya. Moskva, 2006*
7. M.P.Jain. *Politijal theories. Kaveri Printers Ltd., New Dehli, 1993*
8. *Demokratiya: gediləsi uzun yol (Antologiya). Bakı, 2002*
9. *Siyasi biliklərin əsasları. Bakı, 1999*
10. *Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000*
11. S.P.Varma. *Modern Political theories. Vires Publish House. Dehli, 1993*
12. A.Abasov. *Sosiokulturnie problemi sovromennosti. Ba-ku, 2006*

♦ İDEOLOGİYA VƏ SİYASƏT

İdeologiya yunan sözüdür - "ideyalar haqqında təlim" deməkdir. Bu termini elmi ədəbiyyata ilk dəfə XIX əsrin əvvəllərində fransız maarifçisi Destyut de Trasi gətirmişdir. "İdeologiyanın elementləri" əsərində o ideologiyaya, insanın hissi təcrübəsindən törəyən qanunlar barədə elm kimi baxırdı. İdeologiya termini yaranan kimi ciddi tənqidlərlə üzləşdi. Bu dövrdə xüsusi nüfuz sahibi olan Napoleon Bonapart ideologiyayı mənasız və əhmiyyətsiz bir şey hesab edir, ictimai maraqların inkişafında onun təzahür etmədiyini bildirirdi.

İdeologiya haqqında fikirlərin inkişafına K. Marks və F. Engelsin təsiri böyük olub. "Alman ideologiyası" əsərində sosializmin baniləri ideologiyayı aldadıcı bir düşüncə hesab etsə də, marksizmi proletariyatın sinfi mübarizəsi, yəni sosializmin elmi nəzəriyyəsi sayırdı. K. Popper yazırdı ki, K. Marks insanların mütləq əksəriyyətinin həyatını yaxşılaşdıran mübarizə üçün elmi silah düzəltmək istiqamətində böyük zəhmət çəkdi. Bu yöndə Marksın vacib kəşfinin olduğunu da unutmaq ədalətsizlikdir. O deyirdi ki, hər bir ictimai təlimin arxasında müəyyən maraqlar dayanır. İdeya isə sosial və həyatı maraqlarla şərtlənən bir fenomendir. Marks, eyni zamanda banisi olduğu təlimi, yəni marksizmi ideologiya kimi qəbul etmək istəmirdi. O ideologiya ilə elmi bir-birindən fərqli sahələr hesab edir və onları qarşı-qarşıya qoyurdu. Başqa sözlə ideologiyayı elm, sosializmi isə ideologiya hesab etmirdi.

Siyasi nəzəriyyədə ideologiya hansısa maraqlara xidmət edən ideyalar sistemi kimi başa düşülür. Elmdən fərqli olaraq ideologiya siyasi şüurlara kütləvi şəkildə hakim kəsilir. Siyası ideologiya qrupların, sinflərin, etnosların, millətlərin nəzəri müdafiə mexanizmini müəyyənləşdirir. İdeologiyanın birləşdirici və təşkilatlandırıcı gücü var. Onun köməyi olmadan

ictimai hərəkətlərin kütləviləşməsinə təsəvvür etmək çətin-
dir. Siyasi ideologiyalar özündə tarixin elementlərini, rəmzlə-
rini, dəyərlərini əks etdirir. İdeologiya yaradıcıları, hərəkət li-
derləri bir qayda olaraq tarixin müxtəlif dövrlərindəki bu
rəmzlərə, elementlərə, qəhrəmanlıq səhnələrinə və qəhrə-
manlara müraciət edir, kütlələrin hisslərinə, emosiyalarına tə-
sir göstərməyə çalışırlar. Tarixdən gələn ideyaların, dəyərlə-
rin insan emosiyalarına təsiri, konkret dövrün hökmdarlarının
təsirindən güclü olur. İdeologiya siyasi fəaliyyətin tərkib his-
səsi kimi siyasi prosesdə vacib funksiyaya malikdir. İdeologi-
yanın siyasətə ciddi təsir imkanlarına malik olması, siyasətin
avtonomluğu barədə də ciddi düşünməyi zərurətə çevirir.

İdeologiya öz inkişafında müxtəlif mərhələlərdən keçib.
Onun mövcud olub-olmaması ciddi mübahisələrə meydan açıb.
XX əsrin 60-cı illərində Amerika sosioloqu E. Şils "ideologiya-
nın sonu" şüarını irəli sürdü. Bir qədər sonra "deideologizasi-
ya", yəni ideologiyasızlaşma tərəfdarlarının sayı artdı və bu sı-
raya məşhur Raymond Aron da qoşuldu. 80-ci illərdə alman
politoloqu U. Mats belə bir fikir irəli sürdü ki, ideologiya ciddi
siyasi böhranlar zamanı səhnəyə çıxan dəyərlər sistemidir.
Mats ideologiyanın ideal növlərini təklif edirdi: liberalizm, po-
zitivizm, sosializm, kommunizm, nasional - sosializm. Konser-
vatizmi o bu sırada görmürdü. Alman politoloqu hesab edirdi
ki, konservatizm öz-özünə qarşı dayandığından ona müstəqil
ideyalar sistemi kimi yanaşmaq düzgün deyil. Matsa görə ideal
ideologiya aşağıdakı əlamətlərlə fərqlənir: dini motivasiya, in-
qilabilik, tərəqqipərvərlik, ideoloji prinsipin avtoritarlığı.

Politoloqların fikrincə ideoloji dəyərlərə xas olan xüsusi-
yətlər aşağıdakılardır:

1. *Möhtəkirlilik (qarşıya böyük məqsədlərin qoyulması)*. Bu
zaman ideya real problemin fəvqünə yüksəldilir. Ümumi işə
xidmətdə insan özünün dəyərliliyi olduğu qənaətinə gəlir.

2. *Doqmatiklik (ideala inam)*. Bu idealin şəxsi mənfəət
əldə etmək üçün xırdalanmış pul olmadığı anlamını verir.

3. *Apologetiklik (ideala sadıqlıq, bağlılıq)*. Nəyin bahası-
na olursa-olsun sahib olduğun ideyanı, "həqiqəti" müdafiə
etmək, ondan üz çevirməmək.

4. *Avtoritarlıq (tələbkarlıq)*. İdeologiya tələblərlə xitab edir.
Onun daşıyıcıları qarşısında arası kəsilməyən tələblər qoyur.

Bütün bunlarla yanaşı unutmək olmaz ki, ideologiya dəh-
şətli bir gücdür. Onu qədər insan həyatına son qoyan ikinci
bir nəzəri-siyasi sahə yoxdur. Nə qədər ki, ideologiya ictimai
həyatda qalır, o qədər də onun nəzəri analizi davam edəcək.
İdeologiyalar isə hələ ki, həyatda qalır və siyasətə, ictimai
həyata əsaslı təsir gücünü saxlayır.

♦ LIBERALİZM

Liberalizm termininin müəllifi C.de Stöl (XIX əsrin əv-
vəlləri) sayılır. "Liberalis" latın sözü olub "azadlığa toxunan"
mənasını verir.

Politoloq E. Heyvud yazır ki, "hər cür siyasi ideologiya-
nın təsnifatı liberalizmdən başlamalıdır". Heç şübhəsiz, bu
fikirlərdə həqiqət yox deyil. Müasir liberalizmin təməlinə
tarixi burjua liberalizmi dayanır ki, onun da yaradıcıları C.
Lokk, A. Smit, Ş. Montöskyö, A. Tokvil, T. Cefferson, T.
Peyn və b. sayılır. Liberalizmin əsas prinsipləri aşağıdakılar-
dır: vətəndaş cəmiyyəti, plüralizm, parlament demokratiyası,
hakimiyyət bölgüsünün tam həyata keçirilməsi, qanunun ali-
liyi, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, fikir və söz azadlığı və s.
Liberalizm həm maarifçilik, həm də mütləqiyyətin
kontrmoedeli olan bir ideologiyadır. Dini görüşlərdəki "təbii
hüquqlar" (bütün insanların azadlığı və bərabərliyi) prinsipi-

nə əsaslanan liberallar bu prinsipləri "şəxslərin əsas hüquq və azadlıqları" səviyyəsinə qədər genişləndirdilər. İnsan hüququnun dövlət hüququndan yuxarıda dayandığını iddia edən liberallar dövləti sadəcə bir "gəccə gözətçisi" adlandırırlar. Onlara görə ən yaxşı dövlət ən az hiss olunan dövlətdir.

Liberalizm siyasi doktrin kimi XII - XIII əsrlərdə Qərbi Avropada kilə hakimiyyətinə qarşı etirazlar əsasında meydana gəlmişdi. 15 iyun 1215-ci ildə Rannimid adlanan yerdə İngiltərə kralı Yohan Plantagenit arxiyepiskop Stevan Layktonun başçılıq etdiyi qiyamçı feodalların təzyiqi ilə Böyük Azadlıqlar Toplusu (Maqna Karta) adlı sənəd imzaladı. Bu tarixi sənəddə deyilirdi: "Heç bir azad insan, onunla bərabər hüquqlu insanların qanuni hökmündən və ya ölkə qanunlarından savayı başqa bir əsasla tutulub həbs edilo, yaxud mülkiyyətindən məhrum oluna bilməz". Monarxın hüquqlarını məhdudlaşdıran 63 maddəlik bu sənəd siyasi fikir tarixində ilk liberal sənədlərdən biri kimi dəyərləndirilir. Bu toplu yeni hakimiyyət tipinin - konstitusiyalı hakimiyyətin əsasını qoydu. 1689-cu il inqilabı nəticəsində isə İngiltərədə yeni dövlət quruluşu - konstitusiyalı monarxiyanı bərqərar edən növbəti liberal sənəd - "Hüquqlar Haqqında Bill" qəbul edildi. Bu zamandan etibarən qanunverici hakimiyyətin-parlamentin fəaliyyət tarixi başlanır.

Sonrakı dövrlərdə liberal görüşlər xeyli təkmilləşdirildi. Ş. Monteskyö "təmsiledici demokratiya" (seçilmiş nümayəndələrin formalaşdırdığı xalq hakimiyyəti), Hobbs, və Russo ictimai müqavilə (kənüllü müqavilə əsasında yaranan dövlət), C. Ləkk hakimiyyətin bölünməsi prinsiplərini hazırladı. Az sonra ABŞ Konstitusiyası meydana gəldi və ictimai-siyasi fikri inkişaf etdirdi, siyasi praktikaya örnək təcrübələr verdi. XX əsrdə liberalizmlə bağlı yeni-yeni nəzəriyyələr meydana gəldi.

Hazırda bir çox siyasi fikir adamları liberalizmin bir neçə tipinin olduğunu iddia edir: iqtisadi liberalizm, yəni iqtisadiyyatın liberallaşmasına xüsusi önəm verənlər; hüquq dövləti tərəfdarları; böyük çoxluğa maksimal imkanlar yaradan radikal liberalizm; sosial liberalizm tərəfdarları və s.

XX əsrdə yeni bir konsepsiya - neoliberalizm meydana gəldi. Bu konsepsiya tərəfdarları liberal iqtisadiyyatın (azad bazar iqtisadiyyatının) inkişafını, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin azaldılmasını zəruri sayırlar. Neoliberalizmin görkəmli təmsilçiləri Avstriya iqtisadçısı Fridrix fon Hayek (1899 - 1992), ABŞ iqtisadçısı Milton Fridmandır (1912). F. Hayek bildirir ki, fərd iqtisadi cəhətdən azad deyilsə, siyasi cəhətdən də azad ola bilməz. Demokratiya "fərdiyyətçi institut" kimi xarakterizə olunur və şəxsi mülkiyyət, azad rəqabət prinsiplərinə dayanır. "Cəmiyyətə kollektivçilik ovqatı hakim kəsiləndə, demokratiyanın sonu çatır". M. Fridman da "Kapitalizm və azadlıq" və "Seçki azadlığı" əsərlərində F. Hayekin ideyalarını inkişaf etdirərək yazır ki, müasir liberalizmin məqsədi dövlət sərhədlərinin aradan qaldırılmasıdır. Bu kapitalist bazarının öz özünü tənzimləməsinə, iqtisadi azadlıqların çiçəklənməsinə, iqtisadiyyatın effektivliyinin artırılmasına, nəhayət azad bazar seçiminə gətirib çıxarır.

Lakin heç də bütün neoliberallər dövlətə münasibətdə bu fikirləri bölüşmür. Yəni, barışdırıcı mövqedən çıxış edənlər də az deyil. Məsələ burasındadır ki, vaxtiylə sənaye kapitalizmi çoxsaylı insanları "bazarın ümidinə" buraxdı və onlar bu şəraitə uyğunlaşa bilmədilər. Belə vəziyyət sinfi münasibətlərin kəskinləşməsinə və sosial gərginliyin artmasına gətirib çıxarır. Ona görə də neoliberallərin bir qismi ("sosial liberalizm", "ümumi rifah liberalizmi") insanların sosial müdafiəsi barədə fikirləşməyi zəruri hesab edir ki, belə mövqe dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə nisbi müdaxiləsinin

məqbul sayıldığını deməyə əsas verir. Beləliklə, müasir liberalizmdə iki əsas cərəyan özünü büruzə verir. Onlardan biri tam mənada bazar azadlığını və dövlətin bu sahəyə müdaxilə etməməsi fikrini, digərləri isə daha böyük sosial ədalətin bərqərar olması üçün dövlətin sosial-iqtisadi proseslərə nisbi müdaxiləsinin zəruriliyi fikrini müdafiə edir.

Son zamanlar qloballaşma tərəfdarları kimi də məhz daha çox liberallar çıxış edir. Frensis Fukuyama da ("Böyük partlayış" əsərinin müəllifi) liberalizmi ümumdünya dövlətinin qurulması barədə nəzəriyyə hesab edir.

İlk liberal partiya XIX əsrdə meydana gəlir. Liberal partiyalardan ən böyüyü və dünyada populyar olanı 1828-ci ildə ABŞ-da yaranan Demokratlar partiyası, 1832-ci ildə İngiltərədə fəaliyyətə başlayan liberallar partiyasıdır.

Hazırda dünyanın 89 ölkəsində 100-ə yaxın siyasi partiya liberalizm ideologiyasının daşıyıcısıdır

Azərbaycan siyasi fikir tarixində liberal görüşlərin təzahürünə XIX əsrin ikinci yarısında M. F. Axundovun görüşlərində təsadüf olunur. M. F. Axundov yazırdı: "Cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə və onları ata-babasının qərar verdikləri şeylərlə kifayətlənməyə və bunlardan kənara çıxmamağa məcbur edərsə, bu halda onlar dəyirman atlarına bənzərlər".

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə müstəqilliyi elan olunan Azərbaycan Xalq Jümhuriyyətinin "İstiqlaliyyət Bəyannaməsi" - ndə də liberal dəyərlərə önəm verilirdi:

"...Azərbaycan Xalq Jümhuriyyəti millət, din, sinif, silk və jins fərqi nə varmadan hüdudu daxilində yaşayan bütün vətəndaşların siyasi və vətəndaş hüquqlarını təmin edir; AXC ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə sərbəst inkişaf üçün geniş imkan verir..."

Hazırda Azərbaycanda liberal dəyərlərə söykənən Liberal Demokrat Partiyası (LDP) fəaliyyət göstərir.

♦ KONSERVATİZM

"Konservatizm" terminini ilk dəfə fransız yazıçısı Fransua Şatobrian (1768 - 1848) işlədib. Liberalizm kimi konservatizm də müasir burjua siyasi fikrinin əsas cərəyanlarından biridir. Bu təlim, bir növ, Fransa burjua inqilabına cavab olaraq meydana gəlmişdi. Konservatizmin tərəfdarları burjua liberalizminin əsasında dayanan "təbii hüquqlar" və "ictimai müqavilə" ideyalarına qarşı çıxırdılar. Onu da qeyd etmək ki, ilkin dövrlərdə konservatizm təliminin yaradıcılarının görüşlərində ziddiyyətli məqamlar az deyildi. Fransa konservatoru Jozef de Mestra aşırı dərəcədə reaksiyonist idi, yeni meydana gələn ideyalara kəskin reaksiya verirdi. İngiltərəli Edmund Berk isə konservatizmin həyat qabili bir təlim olmasını istəyir, "əskisi kimi qalmaq üçün dəyişmək lazımdır" prinsipindən çıxış edirdi.

Bir ideologiya və nəzəriyyə olaraq konservatizmin əsas mahiyyətini aşağıdakı prinsiplər müəyyənləşdirir: insan həyatının mənası aktiv fəaliyyətdə deyil, daxilindəki dini barışıqdadır; fərd atdığı hər bir addımını mövcud qayda-qanunlara və adətlərə uyğunlaşdırmalıdır; cəmiyyət müqavilə ilə deyil, Allahın kəraməti ilə yaranır ("hər bir millət özü üçün, Allah hamı üçün"); vətəndaş cəmiyyətinə münasibətdə dövlət mənəvi-dini əsaslara malik olan ikinci amildir; siyasət əxlaqa tabedir; insan hüquqlarının ən əsası mülkiyyət hüququdur.

Konservatizmdə önəm verilən əsas dəyərlərdən biri ənənəçilikdir. Bu tarixin sınaqlarından keçən və cəmiyyətdə sabilliyin, təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə kömək edən ənənələrin qorunmasını özündə ehtiva edir. Digər bir mərkəzi dəyər sayılan pragmatizm isə parktiki tələblərə uyğun davranmağa əminliyi ifadə edir. Konservatizmdəki digər bir dəyərə görə insan kamil deyil. Egoizm, xəsislik, hakimiyyət hərisliyi, şöhrətpərəstlik onların təbii əlamətləridir və cə-

miyyətdə müxtəlif problemlər yaradır. Ona görə də nizam-intizam üçün dövlət aparatı formalaşdırılmalı, qayda-qanunlar güclü, cəzalar sərt olmalıdır. Digər bir dəyər sayılan ierarxiyaya görə insanlar təbii və sosial imkanlar baxımından bərabər deyillər. Bu səbəbdən də cəmiyyətdə tabeçilik, ierarxiya olmalıdır. Hakimiyyət və nüfuz isə aşağıdan deyil yuxarıdan gəlir. Bu dəyərin məntiqinə görə hakimiyyətə əsl liderlər gəlir və onlar həmin keyfiyyətə malik olmayan digər insanları idarə edirlər. O da qeyd olunur ki, nüfuz və liderlik bu gün bilik və təcrübə əsasında qazanılır. Şəxsi mülkiyyət konservatizmdə ən əhəmiyyətli dəyərdir. O insanlara azadlıq, müstəqillik və təhlükəsizlik gətirir.

Müəllifi Bencamin Dizraeli (1804 - 1881) olan paternalist konservatizmdəki ideyalar da kifayət qədər maraqlıdır. B. Dizraeli İngiltərədəki varlı, həm də idarəedici qüvvəni kasıblara əl tutmağa çağırır, ölkəni iki qütbə parçalayan yoxsulluğu aradan qaldırmağa can atırdı. O deyirdi ki, belə sosial ədalətsizlik və parçalanma yuxarıdan öz həllini tapmasa, aşağılar nə isə edəcək, başqa sözlə inqilab baş verəcək. Sosial ədalətin bərqərar olması "vahid millətin" formalaşması deməkdir.

Sonrakı mərhələdə konservatizm xeyli inkişaf etdi, azadlıq, təhlükəsizlik ("dövlətin stabilliyi haqqında yox, daha çox dövlətin müdafiəsi haqqında fikirləşmək lazımdır") barədə fikirlər təkmilləşdirildi. İkinci cahan savaşından sonra konservatizm ideologiyasına dayanan çoxsaylı partiyalar meydana gəldi və bu partiyaların böyük əksəriyyəti 70-80-ci illərdə hakimiyyətə gəldi. Bir cərəyan kimi Neokonservatizm meydana gəldi. Onlara bəzən antietatistlər də deyilirdi. Yeni neokonservatorlar liberallar kimi dövlətin iqtisadi azadlıqlara müdaxiləsinin maksimum azaldılmasını istəyirdilər. Neokonservatorlar etnik, milli münasibətlərə yeni baxışlar sistemini ortaya qoydular. Onlar iddia edirdilər ki, etnik və irqi

mənsubiyyətdən asılı olmayaraq hamı üçün eyni şərtlər mövcud olmalıdır. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, milli azlıqlarla əsas etnosun başlanğıc imkanları bərabər deyil və buna görə də dövlət milli münasibətlərə müdaxilədən imtina etməməlidir. Eyni zamanda bu müdaxilə hansısa etnosu himayə xarakteri daşıymamalıdır. Azlıqlara biznes sahəsində, işlə təmin olunmaqda şərait yaradılmalıdır. Bu istiqamətdə konservatizmlə liberalizm arasında bəzi yaxınlaşmaların ortaya çıxdığı da müşahidə olunur.

Konservatorların demokratiyaya baxışları da özünəməxsusdur. Onlar bildirirlər ki, demokratiyanın həddi olmalıdır və bu hədd insanların siyasi cəhətdən aktivləşdiyi zamanlarda müəyyənləşdirilməlidir. Bu görüşlər müasir liberalizmdə də özünü büruzə verir.

Konservatizm və liberalizmin digər oxşar, eyni zamanda fərqli cəhətləri də var.

Oxşar cəhətlər:

- şəxsi mülkiyyət hüququnun qorunması;
- qanunların aliliyinin təmin edilməsi;
- demokratiyanın bərqərar edilməsi və inkişafı;
- dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin minimuma endirilməsi;

- xırda və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və s.

Fərqli cəhətlər:

- konservatorlar liberallardan adət-ənənələrə sadiqliyi ilə fərqlənir;
- konservatorlar insanların bərabərliyi dedikdə hüquq bərabərliyini nəzərdə tuturlar;
- liberallarla müqayisədə millətçidirlər;
- hökumət aparatının sadələşdirilməsində radikalırlar;
- ailəni cəmiyyətin təməli hesab edir, onu qorumağa çalışırlar;

- təhsildə milli və tarixi varisliyi mühüm hesab edir, onu qorumağa çalışırlar.

Konservatorlar sosial-demokratların əksinə olaraq fikirləşirlər ki, "dövlətin zəngin olması millətin zəngin olması demək deyil, millətin zənginləşməsi dövlətin zənginləşməsidir".

Totalitar və avtoritar düşüncə daşıyıcılarından fərqli olaraq konservatorlar bu qənaətdədirlər ki, "millət dövlət üçün deyil, dövlət millət üçündür".

Türkiyədəki konservativ partiya sayılan ANAP-ın baş şüarında da həmin fikir daha sadə və anlaşıqlı ifadə olunurdu: "Dövlət millətin əfəndisi deyil, millət dövlətin əfəndisidir".

Konservatorlarda sıralama belədir: millət, vətəndaş, dövlət. Liberallarda: fərd, millət, dövlət.

Dünyanın aparıcı mühafizəkar partiyaları aşağıdakılar sayılır:

Respublikaçılar (ABŞ), Mühafizəkarlar (İngiltərə), Xristian Demokratlar (Almaniya) Ədalət və Kalkınma Partiyası (Türkiyə) və s.

♦ SOSIALİZM VƏ SOSIAL-DEMOKRATIYA

Sosialistlərə görə tarixin hərəkətverici qüvvəsi istismar olunan siniflərlə istismar edənlər arasındakı mübarizədir. Bu ideologiyanın məntiqi deyir ki, kommunist cəmiyyətində insan hüquqları tam mənasını itirir. Belə ki, hər bir fərd ümumi mənafe naminə öz hüquqlarından keçir. 1917-ci ildə V. Lenin tərəfindən bu nəzəriyyə praktikaya tətbiq edildi. Bütün şəxsi mülkiyyət dövlətin əlinə keçdi. 1991-ci ildə isə sosializmin dayağı sayılan Sovetlər Birliyi çökdü və bu ideologiyanın qeyri-praktikiliyi və ciddi yanlışlıqları ortaya çıxdı.

Sosializmə kommunistlərlə sosial-demokratlar fərqli yanaşır.

"Sosializm nədir?" sualına kommunist belə cavab verir: Sosializm tarixin mərhələsidir. Tam ictimailəşdirilmiş və vahid plan əsasında idarə olunan, bütün imtiyazların ləğv edildiyi ictimai-siyasi quruluşdur.

Sosial-demokratın cavabı: Sosializm cəmiyyətin öz təcrübəsi və inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür edən təşkilatlanma prinsipidir. Yəni insanlar bərabər hüquqlara malikdirlər və həyatın bütün sahələrində iştirak edirlər.

"Dövlət və demokratiya nədir?" sualına kommunistin cavabı: dövlət iqtisadi baxımdan hakim olan sinfin hökmranlıq alətidir.

Sosial-demokratın cavabı: dövlət bütün cəmiyyətin tələblərini ödəməyə borclu olan aparatdır. Demokratiya sosializmə aparan yeganə yoldur, sosializmin üzvü tərkib hissəsidir.

Son dövrlərdə sosial-demokratlar iqtisadi və siyasət hadisələrin təhlili üçün yeni yanaşmalar işləyib hazırladılar. Bu yanaşmalar 1989-cu ildə qəbul olunan "Prinsiplərin Berlin proqramı" adlanan sənəddə öz ifadəsini tapır. Sənədin əsas ideyası sosial-demokratiyanın təkmilləşməsinin tərəfdarlarının daha geniş birliyinə nail olmaqdır. Proqramda təkcə Almaniyanın daxili problemlərinin deyil, bütövlükdə beynəlxalq məsələlərin həlli yollarından söhbət açılır. Bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- qloballaşan dünyada cəmiyyətin ictimai və ekoloji məsuliyyəti;
- beynəlxalq təhlükəsizlik probleminin həlli;
- üçüncü dünya ölkələrinin inkişafına imkan yaradan ədalətli dünya iqtisadiyyatı;
- sosial bərabərlik (başlıcası qadın və kişi bərabərliyi) probleminin həlli;
- əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və s.

Müasir sosial-demokratların əsas devizi azadlıq və insan ləyaqəti, insanlararası münasibətlərdə humanist prinsiplərin daha da inkişafıdır. "Sosial-demokratiyada hər bir insan azadlıq şəraitində öz şəxsiyyətini inkişaf etdirmək imkanlarına malik olmalıdır".

Hazırda dünyada sosial-demokratiya ideologiyasına dayanan xeyli partiya fəaliyyət göstərir və bunların əksəriyyəti Şimali Avropa ölkələrində hakimiyyətdədirlər. Azərbaycanda bu ideologiyanın daşıyıcısı ASDP-dir.

♦ RADİKAL IDEOLOGİYALAR

Radikalizm - radiks sözündən götürülüb, əsas, kök, mənasını verir. Siyasi radikalizm qəti hərəkətlərin və metodların tətbiqinin tərəfdarıdır. Radikallar hər şeyin kökündən, əsasından, eyni zamanda dərhal dəyişdirilməsinə çalışırlar. Radikalizm ən müxtəlif şəraitlərdə meydana gəlir və mövcud quruluşun sərt üsul və metodlarla dəyişdirilməsini hədəf seçir.

Sağ radikallar

Faşizm. Latınca faşio sözündən götürülüb dəstə, birlik deməkdir. Faşistlər 1933-cü ildə Almaniya hakimiyyətə gəldi. 1936-cı ildə Avropada artıq 20 ölkədə 49 faşist təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Bu radikal millətçiliyin tüğyan etdiyi və bəşəriyyəti ikinci dünya müharibəsinə sürüklədiyi bir dövr idi.

Faşizm millətin qan ümumiliyinə əsasən ali və əbədi varlıq olmasına inanır, sinfi mübarizəni qəti şəkildə rədd edir, milli mübarizəni, mənafe və maraqları hər şeyin fövqünə qaldırırdı.

Nasionalizm. Bu millətçilik də adlanır. Bir millətin gücləndirilməsinə yönəlik ideoloji sistem kimi düşünülüb. Rus

filosofu N. Berdyayev millətçiliyi dağıdıcı, irticaçı, həm də milli tərəqqiyə aparacaq növlərə bölürdü.

Sol radikallar

Anarxizm. Bu yunan sözüdür, hakimiyyətsizlik deməkdir. Siyasi cərəyan kimi XIX əsrin 40-70-ci illərində formalaşmışdır. Anarxistlər dövləti inkar edib ("hər şeyi təbii axarına buraxmaq lazımdır") onun yerinə "eqoistlər ittifaqını", kollektiv idarəçiliyi qoymaq istəyir, pulun ləğv olunmasına tərəf çıxıb, ömtəə mübadiləsi əsasında şəxsin dövlətdən asılılığının ortadan qaldırılacağına inanırdılar. Müasir anarxistlər inqilabın son məqsədini rədd edir, təxribatları ön plana keçirirlər.

Bolşevizm 1903-cü ildə meydana gəlib. Lenin hesab edirdi ki, gerçəkliyi sadə təsəvvür etməklə inqilaba doğru sürətlə irəliləmək mümkündür. Bolşeviklər inqilablar yolu ilə sosializmin dünya sisteminə çevriləcəyinə əmin idilər.

Maoizm XX əsrin 50-ci illərində Çində yarandı. Cəmiyyətin zorakı yolla dəyişdirilməsi, kazarma sosializminin yaradılması, Çinin dünya dövlətinə çevrilib dünya üzərində hegemonluq etməsi Maoizmin əsas ideyaları idi.

Siyasi ekstremizm Latın sözü olub qatı, ifrat mənasını verir. Separatçılıqla, terrorla qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq siyasi ekstremizmin əsas iş metodlarıdır.

♦ SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİN DİNDƏ TƏZAHİRÜ

Din siyasətdə dərin köklər salıb. Bu, ilk növbədə hər iki sahədə hakimiyyətin, məcburiyyətin olması, onun təmin edilməsi mexanizmlərinin mövcudluğu ilə bağlıdır. Dini münasibətlər özündə hakimlik və təbəçilik ierarxiyasını ehtiva edir: allah külli-kainatın hakimi, insanlar isə ilahi (sakral) hökmə təbə olanlardır. Siyasi, hüquqi münasibətlər dini təş-

kilatların strukturlarında həlledici rola malikdir. Dini təşkilatlar xüsusi normalara, ayinlərə əməl olunması ilə, müəyyənləşdirilmiş hüquqlarla, qaydalarla qurulur. Təşkilatın qurulma prinsipləri münasibətləri və subordinasiyanı müəyyənləşdirir. Siyasi təşkilatlar da, demək olar ki, dini təşkilatların qurulduğu prinsiplərə oxşar prinsiplərlə qurulur. Həm dini, həm də siyasi təşkilatlar müəyyən ideyalar, dəyərlər sisteminə söykənir, konkret ideologiyalara əsaslanırlar. Hər iki sahə həm də ona görə bir-birlərinə yaxındır ki, qurumlar qarşılıqlı konkret məqsədlər qoyur və onların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparır, öz təbliğatlarını qururlar.

♦ DININ SIYASƏTƏ TƏSİRİ

Dinin siyasətə təsiri böyükdür. Bir çox imperiyalar dinin gücü ilə yaranıb və dinin təsiri ilə də dağılıb. Ərəb xilafəti, Osmanlı imperiyası, Əmir Teymurun qurduğu imperiya İslam dininin təsiri ilə yaranıb, Sasanlılar imperiyası, Bizans imperiyası dinin təsiri ilə dağılıb tarix səhnəsindən silinib. Eyni zamanda, din bir sıra xalqların öz varlıqlarını qoruyub saxlamasında həlledici rol oynayıb. Məsələn, məhv olma təhlükəsi ilə üzləşən yəhudilərin bir millət kimi öz mövcudluqlarını qoruyub saxlamasında, sonralar-isə müstəqil dövlət qurmalarında İudaizmin rolu əvəzsizdir.

Tarixdə dinlərə, onun hakimiyyətlərə, insan cəmiyyətlərinə və fərdlərə göstərdiyi təsirlərə münasibətlər də birmənalı deyil. Alman filosofu F. Nitsşe yazırdı ki, xristianlıq "tövbə" deyilən bir şeyi icad etməklə insanları kölə halına saldı, Avropanın sərt cəngavər ruhunu sındırdı. O xristianlığın Avropanı sındırmaq üçün yəhudilərin ortaya atdığı ziyanlı bir ideologiya hesab edirdi.

Protestantlarda düşüncə bir qədər fərqlidir. Protestant oxlaqına görə insan ona görə var-dövlət əldə etməyə çalışmalıdır ki, Tanrıya məmnuniyyətini və möminliyini ifadə etsin. Bu ibadətin bir formasıdır. Protestant olmayanlar fərqli fikirləşir. Onlar kapital toplamağın əsasında hərisliyin, tamahkarlığın dayandığını düşünürlər.

Bank sistemi maliyyənin şah damarıdır. Lakin İslam aləmində sələmə münasibət neqativdir. İslam ölkələrinin əksəriyyətində fəaliyyət göstərən banklar sələmsiz çalışır. Doğrudan da İslam ölkələrində sələm rəsmən qadağan olunub. Məsələn, Pakistanın şəriət məhkəməsi sələmi İslama zidd sayaraq, onu qəti qadağan edib. Bəzi mütəxəssislər fikirlər ki, İslam dünyasını tərəqqidən saxlayan amillərdən biri də budur.

Din hazırda bir sıra ölkələrin siyasi həyatına ciddi təsir edən əsas amillərdəndir. İnkişaf etmiş xristian ölkələrinin özündə də dinin siyasi hakimiyyətlərə təsiri açıqca hiss olunur. Bir sıra ölkələrdə isə dini ideologiyaya dayanan siyasi partiyalar fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə dini zəmində formalaşan beynəlxalq təşkilatlar da var. Məsələn, İslam Konfransı Təşkilatı, İslam liqası, Ümumdünya Kilsə Şurası, Ümumdünya Buddist Qardaşlığı, Ümumdünya Sionist təşkilatı və s. Dünyada çoxsaylı institutlar dinin siyasətə təsirini öyrənməklə məşğuldur.

Din və siyasətin qarşılıqlı təsirinə dəlalət edən əsas amillərdən biri də dini zəmində baş verən münaqişələr, müharibələrdir. Hazırda əsasında dini motivlər dayanan terrorçuluq fəaliyyətləri də dünyanı narahat edən məsələlərdəndir. Müasir dünyada təhlükəli tendensiyalardan biri də İslamla terrorun eyniləşdirilməsi cəhdləri, intensiv şəkildə "İslam terrorizmi" termininin işlənməsidir. Bu İslam dünyası ilə Xristian dünyası arasında soyuqluq yaradır, dinlərarası dialoqu çətinləşdirir, qarşılıqlı inamsızlığı gücləndirir. Dindən siyasi alət

kimi, terrorçuluq vasitəsi kimi istifadə etmək cəhdləri də, İslamı terrorçuluqla cyniləşdirmək cəhdləri də cyni dərəcədə ziyanlı və təhlükəlidir. Onu da unutmaq olmaz ki, dini zəmində münafişələr, terror hərəkətləri Xristian dövlətlərinin özündə də yox deyil. Sadəcə olaraq bu cür neqativ əməlləri "xristian terrorizmi" kimi qələmə vermək yox, onu aradan qaldırmaq, kollektiv iradə nümayiş etdirmək tələb olunur.

♦ VİCDAN, FİKİR AZADLIQLARININ FUNKSİYALARI

İnsan haqları barədə ümumi deklarasiya (10 dekabr 1948-ci il), Mülki və Siyasi haqlar barədə beynəlxalq pakt (16 dekabr 1996-cı il) və b. beynəlxalq sənədlərdə vicdan və fikir azadlıqlarının əsas prinsipləri təsbit edilib.

Fikir azadlığı fərqli fikirləşməyi, danışmağı, istədiyi kimi təhsil almağı, mədəni, siyasi həyatda sərbəst iştirak etməyi özündə ehtiva edir.

Vicdan azadlığı sərbəst dünyagörüşə malik olmaq (dini, yaxud ateist), başqa cür düşüncələrə tolerant münasibət bəsləmək, konsensusa hazır olmaqdır. Müəyyən yaş həddinə qədər insan bu cür azadlıqlara malik ola bilmir. İnsan hansısa görüş sistemini təsir altında qəbul edəndə (hipnoz, psixotron təsir, ideoloji təzyiq və s.) azadlığı məhdudlaşdırılır və bu vicdan azadlığı sayılmaz.

Din azadlığı istənilən dini qəbul etmək və ona ibadət etməkdir. Vətəndaşların yuxarıda göstərilən azadlıqları dünya dövlətlərinin əsas qanunlarında təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq tələblərdən biri də odur ki, milli konstitusiyalarda təsbit olunan müddəalar ümumdünya sənədlərinə zidd olmamalıdır.

Azərbaycan Konstitusiyasının 47 və 48-ci maddələrində deyilir:

"Fikir və söz azadlığı

- Hər kəsin fikir və söz azadlığı var.

- Heç kəs öz fikir və əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz.

- İrqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqata, təbliğata yol verilmir.

Vicdan azadlığı

- Hər kəsin vicdan azadlığı var.

- Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ var.

- Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozmurca və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir.

- Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır".

V. SİYASİ HAKİMİYYƏT

- ♦ Siyasi hakimiyyət anlayışı
- ♦ Hakimiyyət bölgüsü
- ♦ Hakimiyyət formaları
- ♦ Legitimlik

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan respublikasının konstitusiyası. Bakı, 2004
2. Y.Rüstəmov. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2001
3. M.Veber. İzbrannye proizvedeniya. Moskva, 1990
4. M.Parenti. Demokratiya dlya nemnoqix. Moskva, 1990
5. V.N.Lavrinenko. Politologiya. Moskva, 2006
6. Ş.L.Monteskyö. O duxe zakonov. Moskva, 1900
7. M.Marçenko Politologiya. Moskva, 1999
8. Siyasi plüralizm və çoxpartiyalı demokratiya. Bakı, 2002
9. Elitalar və hakimiyyət. Bakı, 1999
10. N.Makiavelli. Qosudar. Moskva, 1990
11. M.P.Jain. Politijal theories. Kaveri Printers Ltd., New Dehli, 1993
12. İ.Sansteban. Politiceskie sistemi i leqitimnost. Dialog 1993 №4
13. S.P.Varma. Modern political theories. Dehli 1999
14. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. Politologiya, Moskva, 2000
15. C.Lokk. İzbrannye filosofskie proizvedeniya. T.2. Moskva, 1960
16. Politologiya. Slovar - spravoçnik. Moskva, 2000

♦ SİYASİ HAKİMİYYƏT ANLAYIŞI

Hakimiyyət müəyyən sosial şərtlər daxilində bir nəfərin öz iradəsini başqasına qəbul etdirmək bacarığıdır
(M.Veber)

Cəmiyyət təbiətdən sosial təşkilatları, sosial nizamı ilə fərqlənir. Əgər qarşılıqlı münasibətlər şəraitində sosial nizam yaranırsa, deməli hakimiyyət var və həmin nizamı yara-
dan da odur.

Sosial - siyasi fikir tarixinin qədimliyinə baxmayaraq, hakimiyyət məsələsinə hələ də hamı tərəfindən məqbul sayılan ümumi bir yanaşma yoxdur. Müxtəlif siyasi məktəblər məsələnin bu və ya digər cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirir. Marksizmdə hakimiyyət müəyyən bir sinfin iqtisadi ağalığı hesab edilir. Bixeviorizm (Q. Lassuel) hakimiyyət anlayışını subyektiv motivasiyalarla, maddi rifahə yetişmək məqsədiylə ayrı-ayrı fərdlərin ona can atmaları ilə əlaqələndirir. B. Rassel hakimiyyəti qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün bir vasitə kimi xarakterizə edir. Sistem yanaşma tərəfdarları hakimiyyəti sosial əhəmiyyətli məqsədlərə çatmaq üçün ictimai resursların səfərbərləiyə alınması qabiliyyəti kimi dəyərləndirir. Z. Freyd və E. Fromm kimi psixanalitiklərə görə hakimiyyət fərdin natamamalıq kompleksini ya hökmranlıq formasında (sadizm), ya da təcililik formasında (mazo-
xizm) qeyri - şəuuri dəf etmə cəhdidir.

Hakimiyyətin politoloji tərifı aşağıdakı kimidir: hakimiyyət bir insanın, qrupun müxtəlif vasitələrlə (hüquq, nüfuz, iradə, məcburiyyət) başqalarının davranış və fəaliyyətlərinə həlledici təsir göçtərmək hüququ və bacarığıdır.

Məsələyə bir az konkret yanaşılsa, hakimiyyət:

- başqalarına təsir göstərməkdir;

- müəyyən məqsədlərə, nəticələrə nail olmaqdır;
- güc də daxil olmaqla mümkün vasitələrdən istifadə etməkdir;
- başqalarının davranışını dəyişən və nizamlayan xüsusi tip fəaliyyətdir;
- idarə edən və idarə olunan arasında münasibətlərin xüsusi növüdür və s.

Sosial müləhizələrə görə hakimiyyətin dörd növü var: sinfi hakimiyyət, zümrə hakimiyyəti, qrup hakimiyyəti, fərdi hakimiyyət. Mahiyyətinə görə isə hakimiyyət - ailə, ruhani, iqtisadi, siyasi, informasiya və s. hakimiyyətlər kimi xarakterizə olunur.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, cəmiyyət olan yerdə mütləq hakimiyyət olur. Eyni zamanda, hakimiyyət təbəçilik olan yerdə meydana gəlir. Təbəçilik olmayan yerdə hakimiyyət yoxdur. Təbəçilik anlayışı isə bir sıra mənalar verir: məcburi, könüllü, şüurlu, fanatik təbəçilik və s.

Siyasətlə siyasi hakimiyyət bir - birinin eyni deyil. Siyasət hakimiyyətə, insan haqlarına və azadlıqlarına, ideyalara, dəyərlərə hər hansı bir münasibətə, siyasi hakimiyyət isə onun daşıyıcılarına və subyektlərinə diqqəti cəlb edir.

Qədim Afina reformatoru Solon hesab edirdi ki, siyasət təkcə "mümkün olanı əldə etmək" sənəti deyil, həm də "bir yerdə yaşamağı bacarmaq" sənətidir. K. Popper isə hesab edirdi ki, siyasi hakimiyyətin tarixi, əsasən beynəlxalq cəngəllər və kütləvi qətlər tarixidir. Bu tarixi orta məktəblərdə öyrədirlər və hökmdarları qəhrəmanlar kimi təqdim edirlər. Beləliklə, siyasi hakimiyyət tarixin nüvəsinə çevrilir.

Siyasi hakimiyyət - sinfin, qrupun, fərdin siyasətlə, siyasi, hüquqi normalarla öz iradəsini həyata keçirmə vasitəsidir.

Daha konkret ifadə olunarsa, siyasi hakimiyyət:

- ictimai xarakter daşıyır, böyük qrupların maraqlarını ifadə edir; çünki siyasət milyonlarla insan olan yerdə hərəkətə gəlir;

- siyasi institutların fəaliyyəti ilə ifadə olunur;
- peşəkar idarəçilik əməyi ilə məşğul olan xüsusi qrupların hakimiyyət iddialarında, iradələrində təzahür edir;
- siyasi qərarların hazırlanması, qəbulu və həyata keçirilməsi prosesində təzahür edir;
- insanlara inandırma, nüfuz, ənənə, emosiya, məcburiyyət, güc vasitəsiylə təsir göstərir.

Siyasi hakimiyyət dövlət hakimiyyətindən nə ilə fərqlənir?

Dövlət hakimiyyəti - xüsusi məcburiyyət aparatına söykənən və cəmiyyətin bütün vətəndaşlarına yayılan ictimai hakimiyyət formasıdır, siyasi hakimiyyətin nüvəsidir. Siyasi hakimiyyətsiz dövlət hakimiyyəti olmur. Dövlət hakimiyyətini, aparatını yaradan, onu idarə edən, istiqamətləndirən siyasi hakimiyyətdir.

Siyasi hakimiyyətin subyektləri və obyektləri hansılardır?

Siyasi hakimiyyətin subyektləri ayrı - ayrı fərdlər, idarədən oliqarxiya, siyasi partiyalar, millət və s. - dir. Zənginləşmək, rifaha qovuşmaq, əlaqələr yartmaq məqsədiylə hakimiyyətə can atmaq siyasi hakimiyyət subyektlərinin xarakterik xüsusiyyətləridir. Subyektlər vaxtlı-vaxtında düzgün qərarlar qəbul etməyə və başlanan işi axıra çatdırmağa qadirdirlər. Politologiyada siyasi hakimiyyət subyektləri müxtəlif cür təsnif olunur. Bu təsnifatların içərisində nisbətən populyar olan siyasi hakimiyyət subyektlərini iki qismə ayırır: kollektivlər, yəni siyasi partiyalar, deputat qrupları və başqa birliklər; fərdlər, yəni siyasi elitlər və onların liderləri, hakimiyyətə sahib olanlar və siyasətdə müəyyən rol oynayanlar.

Siyasi hakimiyyətin obyektləri, həmin hakimiyyətin tətbiq edildiyi şəxslər və sosial qruplardır. Başqa sözlə, siyasi hakimiyyətin subyektləri cəmiyyətin içərisindən çıxır. Cəmiyyətə

tin fəal bir hissəsi siyasi hakimiyyətə sahib olduqdan sonra, bu hakimiyyətin idarə etdiyi digər hissə, yəni tabe olan çoxluq siyasi hakimiyyətin obyektı olur. Nəccə fəaliyyət göstərməyi öz obyektlərinə hakimiyyət diqtə edir. Siyasi hakimiyyətin subyekt və obyektləri arasındakı fərq nisbidir və konkret siyasi şəraitdən asılıdır. "Siyasetin subyektləri" və "hakimiyyətin subyektləri" anlayışları da bir - birinin eyni deyil. Məsələn, parlamentdəki müxalifət qrupu siyasətin subyektidir, ancaq prezident strukturundan fərqli olaraq bu qrup hakimiyyətin subyektı deyil. Cəmiyyətdəki istənilən sosial qrup, zümrə, fərd siyasi hakimiyyətin potensial subyektidir.

♦ HAKİMİYYƏT BÖLGÜSÜ

Hakimiyyət bölgüsü ideyası nəzəriyyə şəklində XVII əsrdə formalaşdı. Dövlət hakimiyyətinin bölünməsi və onların qarşılıqlı münasibətləri məsələsi C. Lokkun ictimai müqaviləsində, "qanunverici hakimiyyət alidir, qalanları isə cəmiyyətin hansısa üzvlərinin şəxsində bu hakimiyyətdən yararlanmalı və ona tabe olmalıdır" şəklində ifadə olunur. Sonralar bu ideyanı Ş. Monteskyö bir qədər də təkmilləşdirərək, hakimiyyət qanadlarının bir siyasi orqanda birləşdirilməsinin azadlıq üçün təhlükəli olduğunu və belə vəziyyətin hakimiyyətdən sui-istifadəyə gətirib çıxardığını göstərdi. Ş. Monteskyö bildirirdi ki, hakimiyyət qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinə bölünməli və biri digərinə nəzarət etməlidir.

Müasir siyasi nəzəriyyələr də məhz bu fikri təsdiqləyir. Yəni demokratik hüquq dövlətində hakimiyyətin üç qanadı bir-birindən asılı olmadan fəaliyyət göstərməli, aralarında qarşılıqlı tarazlıq bərqərar olmalı, tərəflərdən hansınsa monopoliyasına imkan verilməməlidir.

Platon ənənələrini müdafiə edən J.J.Russo isə əksinə, respublikanın və birbaşa xalq hakimiyyətinin tərəfdarı idi. Russoya görə "xalqın suverenliyi" şəxsi maraqlardan üstündür, səsvərmə birbaşa həyata keçirilməli və ayrı-ayrı fərdlər xalqın iradəsinə, başqa sözlə böyük çoxluğun qəbul etdiyi qanunlara tabe olmalıdır. Belə olan şəraitdə konkret fərd qanunverici hakimiyyət qarşısında gücsüz olur ki, bunu praktik olaraq Fransa inqilabı sübut etdi.

Qeyd edək ki, hər iki yanaşma hal-hazırda nümayəndəli və birbaşa demokratiya şəklində siyasi praktikada mövcuddur.

Qərbi Avropa dövlətlərinin siyasi təcrübəsinə əsaslı təsir göstərən hakimiyyət bölgüsü ideyası öz gerçək və qanuni ifadəsini ABŞ və Fransa konstitusiyalarında tapdı.

Müasir siyasi təcrübələr onu da göstərir ki, hakimiyyətlər arasında təkcə üfqi deyil, şaquli (ümummilli, yaxud mərkəzi, regional, yerli hakimiyyətlər) istiqamətdə də dəqiq bölgü aparılmalıdır. Çünki siyasi-hüquqi qərarların gerçəkləşməsində yerli və yaxud regional hakimiyyətin səlahiyyətinə aid olan məsələlər az deyil.

Konstitusiyaya görə Azərbaycan Respublikasında hakimiyyət bölgüsü aşağıdakı qaydada təsbit olunmuşdur:

1. İcra hakimiyyəti

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur (fəsil-6, maddə-99). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti icra səlahiyyətlərinin təşkilı məqsədiylə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini yaradır (maddə-114). Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanıdır (maddə-114, bənd - 2).

2. Qanunverici hakimiyyət

Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir (fəsil-5, maddə-81)

3. Məhkəmə hakimiyyəti

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər (fəsil-7, maddə-125).

4. Yerli özünüidaretmə

Yerli özünüidaretməni bələdiyyələr həyata keçirir (fəsil-9, maddə-142).

Bələdiyyələr seçkilər əsasında yaradılır. Bələdiyyələrin statusunun əsasları bu Konstitusiya ilə, bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları isə qanunla müəyyən edilir.

Dördüncü hakimiyyət adlandırılan media hakimiyyəti, bütün yuxarıda təsbit olunan hakimiyyət qanunları üzərində ictimai nəzarətin təmin olunması üçün ön effektiv və demokratik vasitə sayılır.

♦ HAKİMİYYƏT FORMALARI

Hakimiyyətlər, başqa sözlə siyasi rejimlər aşağıdakı əlamətlərə görə müəyyənləşdirilir:

- idarədən qrupun və ya liderin seçilmə prosedurlarına, dövlət orqanlarının fəaliyyət qabiliyyətinə görə;
- hakimiyyətin real bölüşdürülməsinə görə;
- hakimiyyət bölgüsünə əməl olunub-olunmamasına, siyasi hakimiyyətə kimin və necə nəzarət etməsinə görə;
- siyasi hakimiyyətin tətbiqi metodlarına görə (icazəli, yoxsa yasaqlı; inandırıcı, yoxsa məcbur edən);
- siyasi iştirak əhəlinin münasibətinə, bu münasibətin formalarına görə (aktiv, yoxsa passiv; mütəşəkkil yoxsa stixiyalı);
- cəmiyyətdə hüquq və azadlıqların durumuna görə;
- sosial və siyasi münaqişələrin həlli üsullarına görə;

- siyasi mədəniyyətin siyasi proseslərə təsir gücünə görə;
- cəmiyyətdə siyasi partiyaların mövcudluğuna, onların dövlətlə münasibətlərinin məzmunu və xarakterinə, eləcə də müxalifətin statusuna görə;
- ordunun cəmiyyətdə statusu və roluna görə;
- medianın hüquqi və siyasi statusuna görə müəyyənləşir.

Siyasi rejimlərin növləri:

1. Totalitar siyasi rejim

Belə rejimlər, adətən inqilablar, hərbi çevrilişlər, cəmiyyətdaxili kəskin qarşıdurmalar, siyasi hakimiyyət böhranları, xarici təsirlər və təcavüzlər əsasında formalaşır. Rejimin əsas xarakterik cizgiləri aşağıdakılardır:

- hakimiyyət bir kütləvi partiyanın monopoliyasına keçir və oligarxiya prinsipi ilə qurulur, idarəçilik bir nəfər tərəfinə ayrılır və dövlət institutlarının fəaliyyəti sıx şəkildə ona bağlanır;
- iqtisadiyyat tam mənada dövlətin nəzarətinə keçir, milliləşdirilir, şəxsi mülkiyyət ortadan qalxır;
- cəmiyyətin bütün sferalarına sirayət edən rəsmi dövlət ideologiyası formalaşdırılır;
- daxili siyasətin əsas aləti kimi daimi repressiyalar həyata keçirilir;
- media üzərində texnoloji nəzarət həyata keçirilir;
- silahlı mübarizə imkanları tam nəzarətə götürülür, müxalifətin müqavimət imkanları, hətta onun mövcudluğu faktı ortadan qaldırılır.

Totalitar rejimlərdə insanların şüuruna "biz və onlar", "doğma və yad", "dost və düşmən", "ağ və qırmızı", "bizimlə olmayan bizə düşməndir", "təslim olmayana məhv etməli", "insan yoxdursa, problem də yoxdur" düşüncələri hakim kəsilir, toplum "parlaq gələcək", "ən yaxşı ölkə" və s. ilqimləri, yalançı illüziyalarla çaşdırılır.

Totalitar rejimlər XX əsrin məhsuludur. Bir çoxları bu qənaətdədir ki, totalitarizmin meydana gəlməsinə industrial inkişaf təkan verdi.

2. Avtoritar siyasi rejim.

Bir qayda olaraq avtoritarizm totalitarizmlə demokratiya arasında keçid rolunu oynayır. Ona bəzən totalitarizmin "yüngül" forması kimi də baxılır. Belə rejimlər siyasi hakimiyyətin tək əldə cəmləşdirildiyi, başqa institutların rolunun azaldıldığı, siyasi müxalifətin sıxışdırıldığı rejimlərdir. Ancaq şəxsiyyətin və cəmiyyətin siyasi sferadan kənar avtanomluğu saxlanılır. Rejimin əsas xarakterik cizgiləri aşağıdakılardır:

- hakimiyyət bir şəxsin və yaxud qrupun əlində cəmləşir;
- hakimiyyətin bölüşdürülməsi prinsipinə etinasız yanaşılır;
- əsas təsir imkanları dövlətin əlində cəmləşdirilir;
- böyük repressiya aparatı olmur;
- fərdin və toplumun siyasi fəaliyyəti ciddi şəkildə reqlamentləşdirilir, məhdudlaşdırılır;
- vətəndaşlara dövlətin yasaq etmədikləri qaydalara uyğun davranmağa icazə verilmir;
- demokratiyanın bəzi elementləri saxlanılır (seçki, parlament uğrunda mübarizə, kütləvi aksiyalara məhdudiyyət qoyulmaqla icazə və s.);
- media nisbətən azaddır, ancaq senzura dövlətin sosial institutu kimi saxlanıla da bilər;
- vətəndaş davranışının tipik forması konformizmdir, siyasi mühitə biganəlik, bir sıra hallarda isə ikrah formalaşır;
- siyasi elita elektorat tərəfindən deyil, "yuxarı" tərəfindən, onun iradəsinə uyğun formalaşdırılır.

1980-1990-cı illərdə totalitarizmin ən böyük qalası olan SSRİ-nin çökməsi ilə post-sovet məkanında avtokratiyanın, kvazidemokratiyanın tipik nümunələri meydana gəldi.

3. Demokratik siyasi rejim

Demokratiya xalq üçün, xalq tərəfindən formalaşan idarəçilikdir (A. Linkoln)

Demokratiya mənbəyi xalq olan hakimiyyət formasıdır. Belə rejimlərdə insan geniş hüquq və azadlıqlara sahibdir, dövlət və cəmiyyət işlərində aktiv iştirak edirlər. Demokratiyanın əsas xarakterik cizgiləri aşağıdakılardır:

- hakimiyyətin bölüşdürülməsi prinsipinə tam əməl olunur;
- seçkili orqanlar birbaşa, bərabər və gizli səsvermələr əsasında formalaşır;
- vətəndaş cəmiyyəti yüksək inkişaf dərəcəsinə malikdir, o dövlətə və bütün siyasi sistemə nəzarət edə bilər;
- dövlətin fəaliyyətində qeyri-siyasi metodlarla davranmaq istisna təşkil edir, kompromisslərlə, konsensusla işləmək prioritetdir, dövlət hüquq dövlətidir;
- çoxpartiyalılıq əsas şərt sayılır;
- legal müxalifət var və o siyasi prosesin ayrılmaz tərkib hissəsidir;
- media senzuradan tam azaddır, hakimiyyəti tənqid edə bilər, ancaq onu zorla devirməyə çağırma bilməz;
- güc strukturları daxili və xarici təhlükəsizliyə cavabdehdir, siyasətdən kənardadır;
- hüquq və azadlıqlar bütün cəmiyyətə məxsusdur;
- plüralist siyasi mədəniyyət hakimdir;
- ideoloji plüralizm mövcuddur, rəsmi ideologiya yoxdur.

Demokratiyanın mahiyyəti xalqla hakimiyyət, cəmiyyət arasında sosial qruplar və onların siyasi strukturlarının təmsilçiləri arasında daimi dialoqda təzəşür edir. İdealdə dialoq cəmiyyətin inteqrasiya formasıdır. Müxtəlif iqtisadi, siyasi, informasiya və b. resurslara malik olduqlarından praktikada isə tərəflərin dialoq imkanları bərabər olmur.

Demokratiya bir siyasi rejim kimi sosiokulturoloji və psixoloji özəlliklərə malik olduğundan, bir cəmiyyətdən digərinə mexaniki transformasiya olunmur. Demokratiyanın inzi-bati üsullarla və mexaniki şəkildə tətbiqi, çox keçmədən həmin siyasi məkanda özünün problemlərini döğürür.

Demokratiya insanların ardıcıl mariflənməsini, onların mədəni səviyyəsinin, siyasi şüurunun inkişafını, cəmiyyətdə birgəyəşayış normaları ilə bağlı mütərəqqi qaydalara və vərdişlərə yiyələnməsini tələb edir. O, həm də müsbət vərdişlərə yiyələnmiş insanın həyat tərzidir. Demokratik cəmiyyətdə insan dinamik və çevik olmalıdır. Bu cəmiyyət tənbəlləri, nadanları, ümummədəni səviyyəsi aşağı olan, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmaqda çətinlik çəkən aciz insanları sevmir.

Kimi demokrat hesab etmək olar?

- polifonik təfəkkür tərzinə malik olan;
- tolerant;
- kompromisə və konsessusa meylli;
- konstruktiv və qurucu;
- öz yolunu dəqiq müəyyənləşdirən;
- özünü təsdiqə tələbat hiss edən insan və s.

♦ LEGİTİMLİK

Legitimlik tənca "legis" sözündən götürülüb, "qanun" deməkdir. Legitimlik - hər hansı bir hərəkətin, şəxsin, hədisə və faktın, hakimiyyətin ictimaiyyət tərəfindən tanınması, qəbul edilməsi prosedurudur; siyasətdə legitimlik hakimiyyətin tanınması, ona bəraət qazandırılmasıdır.

Legitimlik siyasət və hakimiyyəti təsdiqləyir, siyasi qərarları, siyasi strukturların yaranmasını, dəyişməsinə, yeniləşməsinə izah və müdafiə edir. Legitimlik razılaşmanı, bu

razılaşmaya əməl etməyi, məcburiyyətsiz siyasi iştirakı müəyyənləşdirir, əgər bu alınmırsa mənsub olduğu gücə və digər vasitələrdən istifadəyə bəraət qazandırır. Demokratik prosedurlar əsasında formalaşdırılan hakimiyyətlər legitim hakimiyyət sayılır. Güc əsasında formalaşdırılan hakimiyyət legitim deyil. Hakimiyyət aşkar (qanunidirsə) və legitimdirsə - möhkəm hakimiyyətdir. Hakimiyyət aşkar, ancaq qeyri-legitimdirsə, deməli möhkəm hakimiyyət deyil. İranda şahın A. Xomeynini ölkədən qovması, sonra isə Xomeyninin qayıdıb şahı qovması deyilənlərə nümunədir. Xomeyni qanuni şah hakimiyyətini nə üçün hakimiyyətdən devirə bildi? Çünki xalq şahı yox, Xomeynini istəyirdi.

Legitimliyin tipləri:

1. Ənənəvi cəmiyyətin normalarına əsaslanan irsi hakimiyyət tipi. Bəzən fikirləşirlər ki, monarxiya üsul-idarəsinin vaxtı keçib və onu tarixin arxivinə göndərmək lazımdır. Lakin dünyada inkişaf etmiş xeyli monarxiyalar var: İspaniya, Norveç, Böyük Britaniya, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı və s.

2. Şəxələnmiş bürokratik aparata malik legitimlik. Monarxın mütləq hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasından başlayır, seçkili orqanların təmsalında ona qarşı tərəf yaranır.

3. Harizmalı legitimlik. Harizma yunanca "allah vergisi" deməkdir. Bu cür rejimlər bir şəxsin harizması, yəni istedadı, gücü, qüdrəti və rəhmdilliyi əsasında qurulur. Əhəli çox vaxt harizmalı hakimiyyətlərə kor - koranə vurulur. Belə hakimiyyətlərə münasibət rəasional olmur, bir çox hallarda hətta mistik məzmun alır. Harizmalı hakimiyyətlərin ömrü, bir qayda olaraq hakimiyyətin harizmalı daşıyıcısının ömrü qədər olur.

4. Xalq hakimiyyətinin bütün mərkəzi orqanlarının seçilməsi ilə formalaşan liberal-demokratik, yəni konstitusion legitimlik. M. Veber belə hakimiyyətləri rəasional-hüquqi legitim hakimiyyətlər adlandırır.

5. Etnik legitimlik. Əski SSRİ bu idarəçilik tipinin örnəyi idi. Belə rejimlərdə hakimiyyətin mərkəzi strukturu milli əlamətlərə görə formalaşır.

Legitim hakimiyyətin çökmə əlamətləri:

- icbariliyin artması;
- hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması;
- müstəqil mətbuatın və siyasi partiyaların fəaliyyətlərinin qadağan olunması;
- hakimiyyətin korrupsiyalanması;
- hakimiyyətin iqtisadi effektivliyinin aşağı olması.

Təkcə seçki ilə deyil, bəzi hallarda inqilab və zəbt olunma yolu ilə formalaşan hakimiyyət də legitim hesab oluna bilər. Təbii ki, əgər bu hakimiyyət mürəkkəb situasiyalara nəzarət edə, cəmiyyətdə sabitlik yarada, sosial rifahı, iqtisadi tərəqqini təmin edə bilirsə.

VI. DEMOKRATIYA VƏ ONUN FORMALARI

- ♦ *Demokratiya anlayışı, onun əsas əlamətləri*
- ♦ *Demokratiyanın formaları*
- ♦ *Hüquq dövləti*
- ♦ *Demokratiyanın gerçək xarakterini müəyyənləşdirən amillər*
- ♦ *Dünyada demokratiyanın yayılması*
- ♦ *Azərbaycnda siyasi quruluş*

ƏDƏBİYYAT

1. D.Sartori. *Vertikalnaya demokratiya*. Polis, 1992, № 5-6
2. M.Marçenko. *Politologiya*. Moskva, 1999
3. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. *Politologiya*. Moskva, 1999
4. T.T.Sidelnikova. *Politologiya*. Moskva, 1999
5. V.N.Lavrinenko. *Politologiya*. Moskva, 2006
6. A.Tokvil. *Amerikada Demokratiya (1835)*, Bakı, 2002
7. S.P.Varma. *Modern politikal theories*. Dehli 1999
8. M.P.Cain. *Politijal theories*. Kaveri Printers Ltd., New Dehli, 1993
9. Lesley A.Cajobs. *An introduction to modern politijal philosophy*, Prentice - Hall Inc., 1997
10. *Demokratiya: gədiləsi uzun yol*. Antologiya. Bakı, 2002
11. *Politiçeskie partii v usloviyax demokratii*. - Fond K.Adenauera. 1997
12. S.Xantiqton. *Tretaya volna. Demokratizasiya v konçe XX veka*. - Moskva, 2003

13. S.Xantiqton. *Politiçeskiy poryadok v menyayuşixsya obşesvax. Moskva, 2004*

14. *Siyasi plüiralizm və çoxpartiyalı demokratiya. Bakı, 1996*

♦ DEMOKRATIYA ANLAYIŞI, ONUN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ

*Xalqın bir hissəsini həmişə aldatmaq olar,
bütün xalqı bir müddət aldatmaq olar,
amma bütün xalqı həmişə aldatmaq olmaz
(Linkoln)*

Demokratiya qədim yunan sözü olub, "xalq hakimiyyəti" mənasını verir. Demokratiyaya Amerika prezidenti Linkolnun verdiyi qiymət əhatəlidir: "demokratiya xalq tərəfindən, xalqın özü üçün formalaşdırılan xalq hakimiyyətidir". O, çox qədim idarəçilik formasıdır. M. ö. V əsrdəki "Perikl epoxasında" hakimiyyət azad vətəndaşlar məclisinə məxsus idi. Bu məclis müntəzəm olaraq şəhər meydanında öz yığıncaqlarını keçirir, ictimai işləri müzakirə edir, qərarlar isə sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunurdu. Lakin Afina demokratiyasının ciddi qüsurları da var idi. Belə ki, 400 min əhalisi olan dövlətin ancaq 40 mini tam hüquqlu vətəndaş sayılırdı. Qadınlar, köçkünlər, qullar siyasi hüquqlara malik deyildi. Nisbətən sonrakı dövrlərdə afinalılara demokratiyanın başqa forması məlum oldu. Bu kütlə hakimiyyətinə (oxlokratiya) yaxın bir idarəçilik forması idi. Sözügedən hakimiyyət formasının da qüsuru o idi ki, kütlələr əksər hallarda qanunlara əməl etmir və kütlə tiraniyası yaranırdı.

Sonrakı dövrlərdə Avropa ölkələrində demokratiya haqqında daha bitkin təsəvvürlər formalaşdı və yeni-yeni ideyalar meydana gələrək praktikaya tətbiq edildi. 1787-ci ildə ABŞ Konstitusiyası qəbul edildi. Amerika dövlətinin əsasını

qoyanlar xalq idarəçiliyinin demokratik prinsiplərini özündə əks etdirən normalarla, "azadlığın və hər bir fərdin müdafiəsi" kimi liberal dəyərləri bir araya gətirərək onu praktikaya tətbiq etdilər. Sonralar T. Cefferson yazırdı: "Avropada demokratiya uğrunda çoxlu qan axıdılıbsa, Amerikada çoxlu mürəkkəb axıdılıb". Amerika demokratiyasını öyrənən Alekssis Tokvil isə bu qənaətdə gəlmişdi ki, azadlığın və siyasi bərabərliyin bərqərar edilməsi barədə Amerika təcrübəsi Avropa kontinentində də həlledici əhəmiyyət kəsb edəcək.

Demokratik rejimin xarakterik xüsusiyyəti cəmiyyətin liberal metodlarla idarə olunması, hamı tərəfindən qəbul edilən insan haqları, azadlıqları və plüralizmdir. Həlledici metod məcburetmə deyil, inandırmaqdır. Təsiretmə metodları qanunlarla məhdudlaşdırılır və cəmiyyətin nəzarəti altında olur. Demokratik rejimlərin əsas əlamətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- xalq hakimiyyətin mənbəyidir;
- hakimiyyət orqanları seçki ilə formalaşır və müntəzəm dəyişdirilir;
- çoxpartiyalı, rəqabətli sistem mövcud olur;
- siyasi müxalifət legal fəaliyyət göstərir;
- gerçək söz azadlığı bərqərar olur;
- vətəndaş və hüquq cəmiyyəti yaratmaq istiqamətində mübarizə gedir.

Xalq hakimiyyətin mənbəyidir. Demokratik rejimlərdə hakimiyyəti xalq formalaşdırır, ona müəyyən səlahiyyətlər verir və nəzarət edir. Demokratiya təkcə respublika idarəçiliyi formasında deyil, konstitusiyalı monarxiya şəraitində də tam mümkündür (Böyük Britaniya, Belçika, Hollandiya, İspaniya, Yaponiya və b.).

Hakimiyyət orqanlarının seçki ilə formalaşması və müntəzəm dəyişdirilməsi. Hakimiyyətə seçki ilə gələn istənilən

dövlət xadimi, məmur konstitusiyaya ilə müəyyənləşdirilmiş müddətdə vəzifədə olur. Bu rejimdə xalqın mütləq əksəriyyətinin dəstəyini qazananlar belə konstitusiyaya ilə müəyyən olunmuş vaxtdan artıq vəzifədə qala bilməzlər. Hakimiyyət daim xalqın nəzarəti altında olur.

Çoxpartiyalı, rəqabətli sistem. Gerçək tarixi təcrübə göstərir ki, çoxpartiyalılıq olmadan siyasi rəqabət də mümkün deyil. Rəqabətsiz isə cəmiyyətin tərəqqisi qeyri-mümkündür. Müxalifətçiliyin fəlsəfəsi hakimiyyətdə olan siyasi rəqibin idarəçilikdə yol verdiyi qüsurları aşkar edib xalqa çatdırmaqdır. Rəqabət məcbur edir ki, hakimiyyətdə olan partiya öz fəaliyyətinə ciddi nəzarət etsin. Belə rəqabət mühiti son nəticədə bütün cəmiyyətin tərəqqisinə gətirib çıxarır. Demokratik rejimlər siyasi partiyaların meydana gəlməsinə və fəaliyyət göstərməsinə maneələr yaratmır. Qərbi ölkələrində təxminən eyni gücə malik olan iki, yaxud üç aparıcı partiya siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparır. Post-sovet ölkələrində və Şərqi Avropada isə siyasi partiyalar çoxdur və onların çox vaxt seçki zamanı bir-birlərinin fəaliyyətinə maneələr yaratması da gerçəklikdir.

Siyasi müxalifət leqal fəaliyyət göstərir. Gerçək demokratiyanın bərqərar olması üçün müxalifət leqal fəaliyyət göstərməli, hakimiyyəti kəskin tənqid etmək imkanlarına malik olmalıdır. Müxalifət cəmiyyətdə demokratiyanın əsas müdafiəçilərindəndir. O, cəmiyyəti ortaya çıxan biləcəkləri istənilən təhlükədən xəbərdar edir və bu təhlükənin qarşısını almaq üçün mövcud resursları səfərbər etməyə çalışır.

Gerçək söz azadlığı. Söz azadlığının gerçəkdən bərqərar edilməsi demokratik rejimlərə xas olan əsas xüsusiyyətlərdəndir. Volter yazırdı: "Mən sizin fikrinizlə razı olmaya bilmərəm, ancaq mən həyatımı verməyə hazıram ki, siz onu söyləyə bilərsiniz". İstənilən tənqid subyektivdir və ünvanlandırılır.

adamın xoşuna gəlmir. Lakin tənqid həkim kimidir. O ağrıyan yeri göstərir. Söz azadlığı ictimai ziddiyyətləri də aşkar etmək gücündədir. Söz azadlığının boğulması cəmiyyəti ümumi inkişafdan saxlayır və ictimai aqressiya yaradır.

Vətəndaş cəmiyyəti və hüquq dövləti yaratmaq cəhdi. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması dövlət hakimiyyətinə aid olan səlahiyyətlərin tədricən vətəndaşlara, onların təsis etdikləri institutlara ötürülməsidir. Bu evolyusiyon prosesə təkan verməyə hakimiyyət özü maraqlı olur. Qeyri-kommersiya təşkilatları, xeyriyyə fondları vətəndaş cəmiyyətlərinin aparıcı institutlarıdır.

Müasir dünyada demokratiyanın inkişaf istiqamətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Liberalizmdəki təbii-hüquqi təlimə uyğun olaraq dövlətin bütün vətəndaşlarına şamil edilən azadlıq və bərabərlik prinsipi. Cəmiyyətin demokratikləşmə dərəcəsinə uyğun olaraq bu prinsiplər get-gedə daha çox praktikiyə tətbiq edilir.

2. Demokratiya get-gedə daha çox dövlətlərdə və ərazilərdə yayılır. Bu dövlətlərdə birbaşa demokratiyanın prinsipləri əsasən yerli özünüidarəetmə səviyyəsində təzahür edir. Vətəndaşlar dövlət idarəçiliyində birbaşa deyil, seçdikləri nümayəndələr, təmsilçilər vasitəsiylə iştirak edirlər.

3. Nümayəndəli demokratiya forması, ilk növbədə, vətəndaş cəmiyyətinin iqtisadi maraqlarının çoxsaylı ifadəsinə cavab olaraq meydana gəlir.

4. Müasir liberal demokratik dövlətlər bir-birlərindən fərqlənsələr də ümumi liberal-demokratik prinsiplər və dəyərlər üzərində qurulur.

5. Liberal demokratiyaya daim inkişafda və təkmilləşməkdə olan bir proses kimi baxılır.

Böyük Britaniyanın baş naziri U. Çerçill demokratiya haqqında deyirdi: "Demokratiyanın çoxsaylı çatışmazlıqları var.

Ancaq onun üstün cəhəti odur ki, hələ heç kim bu idarəçilik formasından yaxşısını icad edə bilməyib".

♦ DEMOKRATIYANIN FORMALARI

Demokratiya barədə çoxsaylı düşüncələr və təcrübələr göstərdi ki, bu bir formalı dövlət idarəçiliyi ola bilməz. Yəni demokratiyanın formaları müxtəlifdir.

Nümayəndəli demokratiya. Xalq öz seçdikləri nümayəndələr vasitəsilə siyasi hakimiyyəti formalaşdırır. Müasir dövrdə demokratiyanın ən geniş yayılmış forması nümayəndəli demokratiyadır. Vətəndaşlar siyasi qərarların qəbul edilməsində birbaşa deyil, hakimiyyət orqanlarına seçdikləri nümayəndələr vasitəsilə (millət vəkili, bələdiyyələr, merlər və b.) iştirak edirlər.

Birbaşa demokratiya (referendum, plebisit, toplantı və s.). Dövlət və cəmiyyət həyatının əsas məsələləri birbaşa xalq səsverməsi ilə həll edilir. Referendum Qərbdə bir qayda olaraq qlobal problemlərin həlli zamanı tətbiq edilir. İlk referendum 1439-cu ildə İsveçrədə keçirilib. Sonralar referendum dünya praktikasında geniş yayıldı və bir çox ölkələrin konstitusiyasında özünə yer tapdı. Referendum prinsipial məsələ ilə bağlı seçicilərə müraciətdir və nəticədə konstitusiya, qanunvericilik, yaxud da daxili və xarici siyasətin vacib məsələləri ilə bağlı qərar qəbul olunur. Plebisit - hansısa ərazinin taleyini müəyyənləşdirmək üçün xalqın rəyini öyrənmək və qərar qəbul etmək üçün spesifik referendum formasıdır.

Birbaşa demokratiyanın tətbiqi müəyyən çətinliklər yaratdığından son zamanlar dövlətlər təmsilçi, yəni nümayəndəli demokratiyaya üstünlük verir.

Demokratik idarəçiliyin iki forması var: prezident və parlament idarəçiliyi. Prezident idarəçiliyi formasında prezident və parlament müxtəlif vaxtlarda və ayrı-ayrı seçkilərlə seçilir. Prezident geniş səlahiyyətlərə malik olur.

Parlament idarəçiliyi formasında prezident və parlament eyni seçkilər əsasında seçilir, hökuməti parlament formalaşdırır. Bu cür idarəçilik formasının tətbiq olunduğu bir sıra ölkələrdə prezident də parlament tərəfindən seçilir.

Müasir dövrdə parlament idarəçiliyinin 3 forması var:

1. Hökumət parlamentdə çoxluq əsasında formalaşır (50%-dən çox səs toplayan partiya hökuməti formalaşdırır).

2. Parlament koalisiya əsasında formalaşır (hökumət mütləq çoxluq qazana bilməyən bir neçə partiyanın koalisiyası əsasında formalaşır).

3. Parlament konsensus əsasında formalaşır (etnik, regional prinsiplərlə).

♦ HÜQUQ DÖVLƏTİ

*Qanun gücsüz olanda, kiminsə iradəsinə
təbə olanda dövlət çökür*
(Platon)

Hüquq dövləti ideyasının müəllifi C. Lokk sayılır. "Hüquq dövləti" anlayışı hüququn hakimiyyətin fəvqündə dayanmasını, hakimiyyətin, cəmiyyətin və onun vətəndaşlarının qanuna şərtsiz əməl etmələrini özündə ehtiva edir. Belə dövlət aşağıdakı əlamətlərə malik olur:

- dövlət öz fəaliyyətini qanun çərçivəsinə salır, qanunun müəyyənləşdirdiyi sərhədləri keçmir;
- hamı qanun qarşısında bərabərdir;

- hər bir vətəndaş dövlət, dövlət isə hər bir vətəndaş qarşısında məsuliyyət daşıyır, insan azadlıqlarına və haqlarına tam təminat verilir;

- dövlət stabil konstitusiyaya və qanunvericilik sisteminə malik olur. Stabil qanunvericilik hüququn bərqərar edilməsi, vətəndaşların qanunlara sayğı göstərməsi və onlara əməl etməsi üçün vacib şərtidir. Əgər qanunvericilik tez-tez dəyişdirilsə ona vətəndaşların da, hakimiyyət strukturlarının da sayğısı zəifləyir. Fundamental, yəni baza hüququ dayanıqlı olmalıdır. Ancaq belə şəraitdə hüquqa etibar və inam formalaşa bilər. Dayanıqlı hüquqi münasibətlər bərqərar olan dövlətlərdə milli kapital "xaricə qaçmağa" meyl göstərmir, belə axınları baş vermir. Əksinə sabitlik erası bərqərar olur və cəmiyyət tərəqqi edir.

- Konstitusiyanın və qanunun başqa hüquqi aktlardan aliyyəti vacibdir;

- Effektiv fəaliyyət göstərən hüquq-mühafizə sistemi mövcuddur (məhkəmə, prokurorluq, istintaq, arbitraj, konstitusiya məhkəməsi və s.);

- Vətəndaş cəmiyyəti inkişaf edib, vətəndaşların hüquq sahəsində maariflənmə səviyyəsi yüksəkdir.

Bu əlamətlərin hamısına bir dövlət daxilində təsadüf etmək, ideal dövlətin mövcud olması deməkdir. Lakin təəssüf ki, hələ ki, tam mənada hüquq dövlətinin tələblərinə cavab verən dövlət yoxdur. Sözügedən istiqamətdə axtarışlar var ki, bu da öz növbəsində cəmiyyətin tərəqqisi və təkmilləşməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Hüquq dövləti hansı yollarla formalaşa bilər?

Qanunvericiliyin kodlaşma və sistemləşmə yolu ilə təkmilləşdirilməsi. Bu yol xüsusən hakim ideologiyaların tez-tez dəyişdiyi və bir sistemdən başqasına keçid ərafəsini yaşayan dövlətlər üçün aktualdır. Sovet qanunvericiliyi hüquq-

la möhkəmləndirilmiş komanda-inzibati rəhbərlik metodu üzərində qurulmuşdu. Bir hüquqi-normativ akt digərinə uyğun gəlmirdi. Hökumət aktlarının çoxu ruh etibarıyla qüvvədə olan qanunlara uyğun deyildi.

Qanunlara əməl etmək üçün onların legitimliyi, bütün cəmiyyət tərəfindən tanınması və qəbul edilməsi də çox vacib şərtidir. Ayrı-ayrı qanunlara cəmiyyətin neqativ münasibəti hakimiyyətə inamsızlığa və etimadsızlığa gətirib çıxarır.

Qüvvədə olan qanunvericiliyin icrası üçün, onlara əməl etməyin effektiv mexanizmini yaratmaq. Dövlət müntəzəm olaraq hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyət effektivliyinin, onların nüfuzunun artırılmasına çalışmalıdır. Hüquq dövlətinin yaradılmasında həlledici rolü müstəqil məhkəmələr oynayır. Müasir dünyadakı demokratik rejimlər ən çox məhkəmə müstəqilliyi sahəsində mövcud olan nöqsanlardan əziyyət çəkir. Cəmiyyətdə aqressiya yaradan amillərdən biri də məhkəmələrin ədalətsizliyi və qeyri-müstəqil fəaliyyət göstərmələridir. Məhkəmə ədalətin bərqərar olduğu sonuncu instansiyadır. Vətəndaş burada da ədalətin bərqərar olmadığını gördükdə, özü ədaləti bərqərar etmək haqqında fikirləşir.

Vətəndaşlarda, vəzifəli şəxslərdə, ümumiyyətlə cəmiyyətdə dayanıqlı hüquqi düşüncənin formalaşması. Ağıllı və faydalı qanunlar yaratmaq azdır. Əsas məsələ cəmiyyətin bu qanunlara əməl etməsinin effektiv yollarını işləyib hazırlamaq, onlara əməl olunması sahəsində müsbət vərdişlər formalaşdırmaqdır. Aşağı yaşlardan başlayaraq cəmiyyətin hər bir vətəndaşında hüquqa və qaydalara hörmət, onlara əməl etmək vərdişləri aşılanmalıdır. Müasir dövrdə vətəndaşların hüquqi maarifləndirilməsi imkanları böyükdür. Lakin tarixi təcrübə bu prosesin uzun və tədrici, eyni zamanda davamlı bir proses olduğunu da göstərir.

♦ DEMOKRATIYANIN GERÇƏK XARAKTERİNİ MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN AMİLLƏR

Demokratiya çoxşaxəli, mürəkkəb və ziddiyyətli hakimiyyət forması olduğundan, hər bir cəmiyyətdə o fərqli dəyərlərə malikdir.

Sosial dəyərlər:

- praktikada insan hüquq və azadlıqları gerçək ifadəsini tapır;

- demokratiya əhalinin böyük əksəriyyətini ictimai - siyasi həyata cəlb etməklə, siyasi sistemin sosial bazasının genişləndirilməsinə təminat yaradır;

- demokratiya təkcə sosial sabilliyin yaradılmasına təminat vermir, eyni zamanda cəmiyyətin sosial - siyasi sahədə inkişafına, təkmilləşməsinə tökan verir;

- demokratiya dövlət və ictimai institutların fəaliyyət sferasını genişləndirməklə, şəxsiyyətin fasiləsiz inkişafına şərait yaradır, ictimai şüurun artmasına tökan verir, kütlələrin ictimai - siyasi fəallığını artırır;

- nəhayət, demokratiyanın sosial əhəmiyyəti özünü onda göstərir ki, bu idarəçilik forması xalq kütlələrinin iradəsinin ifadə olunmasına şərait yaradan ən effektiv və etibarlı formadır.

Demokratiya hakimiyyətə ən etibarlı, peşəkar, əxlaqlı adamların gəlməsinə şərait yaratdığı kimi, hakimiyyətdən təsadüfi adamların gətməsini də təmin edə bilər. Bu idarəçilik formasının gerçək ələmətlərini iki cür amil şərtləndirir; obyektiv və subyektiv.

Obyektiv amillər gerçək həyat şərtlərini ehtiva edir. Subyektiv amillər vətəndaşların iradə, arzu və cəhdlərində öz ifadəsini tapır.

Obyektiv amillər içərisində: maddi, sosial, hüquqi, siyasi, ideoloji və b. təminatlar diqqəti cəkdir.

Maddi təminat odur ki, insanın yaşayış səviyyəsi ona siyasi proseslərdə fəal iştirak etməyə imkan versin. Bu təminat həm dövlətin, həm də vətəndaşların maddi səviyyəsini özündə əks etdirir. Aşağıdakı məşhur fraza maddi amillə bağlı aydın mənzərə yaradır: "Pul, səsiz demokratiyanın əsas problemlərini həll etmək mümkün olmazdı" (naməlum müəllif).

Digər vacib təminat hüquqi təminatdır. Bu təminat demokratik prinsiplərin, ideyaların, insan azadlıqları və hüquqlarının vəhdətini ehtiva edir. Hüquqi təminat konstitutsiya aktlarında və qanunvericilik aktlarında ifadəsini tapır.

Təminatlardan biri də andiçmədir. Buna qədim zamanlarda daha çox önəm verilirdi. İndi isə andiçmə simvolik mənə daşıyır. Hətta bəzən dövlət başçıları belə içdikləri andı pozur, həm də cəzasız qalırlar.

♦ DÜNYADA DEMOKRATIYANIN YAYILMASI

S. Hantiqton global demokratik prosesin üç "dalğa" ilə yayıldığını göstərir. Onun fikrincə birinci dalğa təxminən 100 ilə qədər davam etdi (1828 - 1926). Bu dalğanın pik nöqtəsi Birinci Dünya müharibəsinin başa çatması və Avstriya-Macaristan, Rusiya, Osmanlı imperiyalarının çökdüyü dövrdür. Nəhəng imperiyaların çökməsi nəticəsində onların yerində demokratik rejimlərə iddialı olan yeni dövlətlər yarandı.

İkinci dalğada yeni yaranan bir sıra dövlətlər avtoritarizmə və totalitarizmə meyilləndilər. Lakin İkinci Dünya müharibəsi bitəndən sonra demokratiya dalğası gücləndi və öz pik nöqtəsinə çatdı. S. Hantiqtona görə demokratiyanın ən güclü dalğası 1970-ci illərdə başlayan üçüncü dalğadır. Bu dövrdə 40-dan artıq dövlət (Portuqaliya, İspaniya, bəzi latın Amerikası dövlətləri və b.) demokratik siyasi idarəçilik formasına keçdi. Sovetlər

Birliyinin çökməsi bu mərhələyə güclü impuls verdi. Bəzi post-sovet ölkələrində demokratiya əvəzinə avtoritar rejimlərin formalaşması dünya politoloqlarında pessimist ovqat yaratdısa da, mütəxəssislərin çoxu bu qənaətdədir ki, yaxın gələcəkdə bu ölkələrdə də demokratik siyasi rejimlər bərqərar olacaq.

2001-ci ilin sentyabrında ABŞ-da baş verən terror hadisəsi Əfqanıstanda hərbi əməliyyatların başlanmasına səbəb oldu və bu ölkədəki Taliban hərbi rejimi devrildi. Az sonra isə İraqda hərbi əməliyyatlar başladı və S. Hüseyn diktaturası çökdü. İndi çoxsaylı mütəxəssislər bu qənaətdədir ki, İrandakı teokratik rejimin də devrilməsindən sonra, demokratiyanın yayılması üçün Orta Doğuda ikinci (birinci məkan post-sosialist düşürgəsi sayılır) böyük bir məkan yaranacaq.

♦ AZƏRBAYCANDA SİYASİ QURULUŞ

Azərbaycan Konstitusiyasına görə dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi xalqdır (fəsil-1, maddə-1)

Ümumxalq səsverməsi - referendum yolu ilə həll edilən məsələlər:

1. Azərbaycan xalqı öz hüquqları və mənafları ilə bağlı olan hər bir məsələni referendum yolu ilə həll edə bilər.

2. Aşağıdakı məsələlər yalnız referendum yolu ilə həll olunur:

- Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi və ona dəyişikliklər edilməsi.

- Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi.

3. Aşağıdakı məsələlər üzrə referendum keçirilə bilməz:

- vergilər və dövlət büdcəsi;

- amnistiya və əfv etmə;

- seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiq edilməsi müvafiq olaraq qanunvericilik və (və ya) icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilmiş vəzifəli şəxslərin seçilməsi, təyin edilməsi və ya təsdiq edilməsi (maddə-3).

Referendum haqqında qanun Azərbaycanda 1991-ci il mart ayının 7-də qəbul edildi.

17 mart 1991-ci il tarixində SSRİ-nin tərkibində qalmaq məsələsi ilə bağlı ölkədə ilk referendum keçirildi və bu referendumun nəticəsi olaraq Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində qaldı.

1991-ci ilin oktyabrında SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq barədə Azərbaycanda ikinci referendum keçirildi və xalqın əksəriyyəti SSRİ-nin tərkibindən çıxmağa razılıq verdi. Qısa zaman kəsiyində xalqın rəyinin belə kəskinliklə dəyişməsi ziddiyyətli görünə bilər. Lakin real həqiqət odur ki, birinci referendumun nəticələri saxtalaşdırılmışdı. Yəni 17 mart referendumunda da Azərbaycan xalqı SSRİ-nin tərkibində qalmamağa səs vermişdi. Oktyabr referendumunda isə SSRİ-ni saxlamağa çalışan o zamankı siyasi hakimiyyət sadəcə olaraq bu gerçəkliyi etiraf etməyə məcbur oldu.

1993-cü ilin iyulunda prezident Əbülfəz Elçibəyə etimad məsələsi ilə bağlı üçüncü referendum keçirildi və səsverənlərin əksəriyyəti Ə. Elçibəyə etimadsızlıq ifadə etdi.

1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası ilə bağlı referendum keçirildi.

2002-ci il avqustun 24-də Konstitusiyaya əlavə və dəyişmələrlə bağlı beşinci referendum keçirildi və bu referendumun nəticələrinə uyğun olaraq Azərbaycan Konstitusiyasında qarışıq seçki sistemi ləğv edildi və birmandatlı, yəni mənşəli seçki sistemi təsbit olundu.

Konstitusiyaya görə Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır (fəsil-2, maddə-7)

Azərbaycan prezidentli respublikadır. Ölkə prezidenti birbaşa ümumxalq səsverməsi ilə beş il müddətinə seçilir.

VII. SİYASİ PROSES VƏ SİYASİ İŞTİRAK

- ♦ *Siyasi prosesin mahiyyəti*
- ♦ *Siyasi maraqlar*
- ♦ *Siyasi prosesdə əsas mərhələlər*
- ♦ *Siyasi iştirak və onun formaları*
- ♦ *Azərbaycanda siyasi iştirakın hüquqi təminatları*

ƏDƏBİYYAT

1. D.Sartori. *Vertikalnaya demokratiya*. Polis, 1992, № 5-6
2. M.Marçenko. *Politologiya*. Moskva, 1999
3. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. *Politologiya*. Moskva, 1999
4. T.T.Sidelnikova. *Politologiya*. Moskva, 1999
5. A.Tokvil. *Amerikada Demokratiya (1835)*, Bakı, 2002
6. S.P.Varma. *Modern politikal theories*. Dehli 1999
7. A.A.Deqtyarev. *Osnovi političeskoy teorii*. Moskva, 1998
8. E.Xeyvud. *Politologiya*. Per. s anq. Moskva, 2005
9. M.P.Cain. *Politijal theories*. Kaveri Printers Ltd., New Dehli, 1993
10. *Demokratiya: gediləsi uzun yol*. Antologiya. Bakı, 2002
11. *Siyasi plüralizm və çoxpartiyalı demokratiya*. Bakı, 2001
12. *Azərbaycanda QHT və seçkilər problemi*. Bakı, 2002

♦ SİYASİ PROSESİN MAHİYYƏTİ

İnsan hansı sahələ getdiyini bilmirsə, onun üçün səmt kü-ləyi yoxdur.

Siyasi proses anlayışı politologiyada çoxdan mövcud olan anlayışlardandır. Bu anlayış, siyasi sistemin formalaşmasında, dəyişməsində, təkamülündə iştirak edən bütün siyasi subyektlərin cəm şəkildə fəaliyyətini özündə ehtiva edir. Siyasi proses mahiyyət etibarıyla iki aspekti özündə birləşdirir. Birinci, siyasi sistemin necə fəaliyyət göstərdiyini, özünü necə müdafiə etdiyini və özünü yenidən qurduğunu, ikinci isə siyasi sistemin təkamüllə dəyişməsini və inkişafını əhatə edir. Siyasi proses, siyasi inkişaf anlamını da verir. Yəni siyasi proses cəmiyyətin inkişafını hədəf seçən bir prosesdir. Bəzən belə inkişaf cəmiyyətin siyasi həyatının pozulub yenidən qurulması şəklində də təzahür edir. Bütövlükdə isə siyasi proses siyasi münasibətləri, siyasət subyektlərini, siyasi hakimiyyətin idarə olunması texnologiyalarını və siyasi institutların bərqərar olmaq və fəaliyyət göstərmək mexanizmlərini özündə birləşdirir. Siyasi prosesin strukturunda dörd vacib komponent diqqəti cəlb edir:

- siyasi proseslərin subyektləri (aktorları);
- həmin subyektlərin siyasi maraqları;
- insanların siyasi fəaliyyəti (peşəkar siyasi fəaliyyət və adi vətəndaşların siyasi iştirakı);
- siyasi proses subyektlərinin fəaliyyəti nəticəsində formalaşan siyasi münasibətlər.

İstənilən siyasi proses öz başlanğıcını siyasi münasibətlərdən götürür. Hegel yazırdı ki, istənilən predmetin var olma gerçəkliyi məhz münasibətlərdədir. Tənha, cəmiyyətdən kənarda yaşayan bir insan xeyirxah və yaxud qəddar ola bil-

möz. Bütün insani (həm də qeyri-insani) keyfiyyətlərin mahiyyəti cəmiyyətdə, başqa sözlə münasibətlərdə özünü büruzə verir. Müxtəlif sosial qruplar arasındakı siyasi münasibətlərin əsasını siyasi hakimiyyət, dövlət hakimiyyəti, siyasi hüquq və azadlıqlar təşkil edir. Dövlət hakimiyyətinə yiyələnmək, onu saxlamaq və idarə etmək siyasi münasibətlərin məzmunudur. Cəmiyyətdə sosial-siyasi institutlar formalaşib inkişaf edəndə ictimai münasibətlər də stabil və dayanıqlı xarakter alır. Siyasi institutlar deyildikdə bütövlükdə dövlət, qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətləri, siyasi liderlik institutları, lobbicilik və s. nəzərdə tutulur. Bu institutların əsas vəzifəsi ictimai həyatı tənzimləmək, ictimai münasibətlərin inkişafına xidmət edən davranış normalarını və qaydalarını möhkəmləndirməkdir.

Siyasi proses, eyni zamanda, siyasi partiyaların yaranma prosesi, onlar arasında rəqabət, əməkdaşlıq, kompromis, mübarizə və münaqişələrdir.

Beləliklə, siyasi prosesin məzmununu müəyyənləşdirən amilləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin bölünmə və tarazlıq dərəcəsi;
- siyasi qərarların qəbul edilməsinə (birbaşa və dolayı) partiya və dövlət strukturlarının qarşılıqlı təsiri;
- hakimiyyətin mərkəzləşdirilmə (ya xud əksmərkəzləşdirilmə) dərəcəsi;
- siyasi qərarların tapılması və həyata keçirilməsi üsulları;
- mərkəzi və yerli hakimiyyətin qarşılıqlı münasibətləri;
- siyasi mühit daxilindəki qarşılıqlı münasibətlər, yəni:
 - a) müxalifət və iqtidar elitləri arasındakı münasibətlər;
 - b) siyasi rəhbərliklə apart işçiləri arasındakı münasibətlər;
 - c) elitanın korrupsiyaya uğrama dərəcəsi.

♦ SİYASİ MARAQLAR

İnsanların siyasi fəallığını şərtləndirən amillərdən biri və əsası həyatı tələbatlardır. Buna görə də siyasi tələbatlar ilkin mərhələdə fərdi deyil, ictimai xarakterə malik olur. Bu isə öz növbəsində maddi tələbatları ödəmək üçün insanların birgə fəaliyyətini tənzimləyən təşkilatların və siyasi institutların yaranması zəruriyyətini doğurur. Siyasi fəaliyyət sferasının genişlənməsi ilə insanların fərdi siyasi tələbatları (şəxsi mülkiyyətin, hüquq və azadlıqların müdafiəsi və s.) da artır. Tələbatlar öz növbəsində axtarış, onun ödəniləmsi istiqamətində fəaliyyət tələb edir. Əgər tələbatların ödəniləmsi yolları tapılıbsa, deməli insanda hansısa maraq formalaşib. Maraq - insanların, yaxud sosial qrupları müəyyən məqsədləri həyata keçirməyə, hansısa tələbatları ödəməyə istiqamətləndirən gücdür. Siyasi maraq - fərdlərin və sosial qrupların siyasi hakimiyyət sistemində lazımlı mövqe tutmaq üçün istiqamətlənməsidir. Belə mövqe tutmağın yolları dövlətin siyasi həyatında, siyasi partiyalarda, ictimai təşkilatlarda və s. iştirakdır. Siyasi maraqların təmin olunması üçün onun mahiyyəti dərk olunmalıdır. Siyasi maraqların mahiyyəti dərk olunmadıqda yürüdülmən siyasət qeyri-adekvat və qeyri-parqmatik olur, nəticədə siyasi gözləntilər özünü doğrultmur. Cəmiyyətin siyasi sistemində ideologiyaların, siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların çoxluğu bu zaman köməyə gəlir. Başqa sözlə, siyasi rəqabət, axtarışlar, dissusiyalar, tənqid və qarşılıqlı tənqidlər maraqların dəqiq və siyasi proseslərə, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə adekvat formalaşmasına geniş imkanlar yaradır.

Siyasi proseslər öz təbiətinə görə müərkəb və ziddiyyətlidir. Siyasətin bu təbiəti maraqları toqquşan tərəflər arasında harmoniyanın, konsensusun, razılaşma nöqtələrinin tapılmasını tələb edir. Bu zaman razılığa gələn fərdlərin, sosial

qrupların maraqları tükənmir, əksinə yeniləşir, bir çox hallarda isə artıb böyüyür.

Bütövlükdə, siyasi maraqların rolu üç istiqamətdə özünü büruzə verir. Birincisi, cəmiyyətin siyasi tələbatları məhz siyasi maraqlarda özünü büruzə verir. İkincisi, sosial qrupların və fərdlərin siyasi aktivliyinin konkret istiqamətlərini siyasi maraqlar müəyyənləşdirir. Üçüncüsü, siyasi maraqların dərək olunması ideologiyaların, nəzəriyyələrin, dəyərlərin, dünya-görüşlərinin, fikir mübadilələrinin, diskussiyaların canlanmasına gətirib çıxarır. Siyasi maraqlar insanların siyasi fəaliyyəti əsasında reallıq ki, bu da öz növbəsində cəmiyyətin tərəqqisini şərtləndirən əsas amildir. Obrazlı ifadə olunsay, siyasi maraqlar cəmiyyəti irəli aparan lokomotivdir.

♦ SIYASI PROSESDƏ ƏSAS MƏRHƏLƏLƏR

Birinci mərhələdə, siyasi qərarlar qəbul edən institutlar öz maraqlarını təqdim edir.

İkinci mərhələdə, siyasi qərar qəbul edilir və siyasi iradə ortaya qoyulur:

- konkret problem siyasi kontekstdən ayrılır;
- informasiya toplanılır;
- alternativlər nəzərdən keçirilir;
- fəaliyyət planı işlənib hazırlanır.

Üçüncü mərhələdə, informasiya rejimi tənzimlənir, (informasiyaya sahib olan hakimiyyət də sahibdir).

Dördüncü mərhələdə, idarəetmə formasında siyasi iradə həyata keçirilir.

Siyasi prosesdə əsas məsələlərdən biri siyasi qərarların qəbul edilməsidir. Siyasi qərarların obyektivliyinə və optimallığına aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- insanların siyasi davranışlarının əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsinin çətinliyi;

- analiz edilən informasiyanın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yetərli olmaması;

- siyasi situasiyaların dinamizmi;

- qəbul edilən qərarların çox halda qapalı xarakter daşması (bələ hallar hərtərəfliliyə, rəşionallığa, hər şeyin əsaslandırılması imkanlarına xələl gətirir);

- siyasi situasiyanın qeyri-adekvat qiymətləndirilməsi, ona etinasız yanaşma və yaxud mütləqləşdirmə.

Siyasi proseslər öz tipologiyalarına görə də fərqlidir. Siyasi hakimiyyətlər iki yolla formalaşır:

- inqilab;

- təkamül.

Siyasi proseslər açıq və gizli gedir

Açıq siyasi proseslərdə:

- siyasi maraqlar elektorata aydın olur;

- ictimai rəy əsasında siyasi kurs təkmilləşir;

- qəbul edilən siyasi qərarlar ictimaiyyət üçün anlaşıqlı olur.

Gizli siyasi proseslərdə:

- vətəndaşlar onlara məlum olmayan ictimai strukturun, yəni hansısa mafioz klanın olduğunu bilirlər;

- idarəçilikdə ictimai rəyə məhəl qoyulmur;

- idarədən elita üzərində ictimai nəzarət olmur.

Siyasi strukturlar stabil və qeyri-stabil olur.

Demokratik siyasi proseslərin əsas əlamətləri:

- siyasi plüralizm;

- hüquq dövləti;

- siyasi mədəniyyət;

- hakimiyyətin, partiyaların, ictimai təşkilatların fəaliyyətində şəffaflyq;

- cəmiyyətdə vətəndaş hüquq və azadlıqlarının bərqərar olması;

- hakimiyyətin düzgün və balanslı bölgüsü.

♦ SİYASİ İŞTİRAK VƏ ONUN FORMALARI

Siyasi iştirak - vətəndaşların birbaşa və dolaylı ilə siyasi qərarların qəbul edilməsində, kursun müəyyənləşdirilməsində, siyasi liderlərin fəaliyyətinə təsir göstərməkdə müəyyən imkanlara sahib olmasıdır. Siyasi iştirakın subyektləri - fərdlər, sosial qruplar, etnoslar, zümrlər, bir sözlə seçki yaşına çatmış bütün insanlardır.

Siyasi iştirak müxtəlif maraqların, tələblərin, ümidlərin təmin olunmasını; idarə edənlərin seçilməsini; insanların siyasi kursun müəyyənləşdirilməsində iştirakını; münaqişələrin həll edilməsini; aşırı bürokratiyanın və insanların siyasi apatiyalarmının (pərişanlıqların) aradan qaldırılmasını özündə ehtiva edir.

Siyasi iştirakın əsas formaları seçkilərdə və referendumlarda səsvermə, siyasi mitinqlərdə, nümayişlərdə iştirak, siyasi partiya və hərəkatlara üzv olmaq, seçki kampaniyalarına könüllü yardım göstərməkdir. Qərb politoloqları siyasi iştirakın müxtəlif formalarını işləyib hazırlayıb. S. Hantiqton fəaliyyət motivasiyalarından asılı olaraq siyasi iştirakın iki növ olduğunu bildirir: fərdi siyasətə bağlayan şüurlu və avtanom fəaliyyət; dövlətin təzyiqi altında qorxutma və digər qeyri-siyasi metodlarla müxtəlif siyasi proseslərə səfərbər olunma. Birinci növ siyasi iştiraka əsasən Qərb ölkələrində, ikinci növ siyasi iştiraka isə totalitar və avtoritar rejimlərin mövcud olduğu ölkələrdə təsadüf olunur. Dövlətə və qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq siyasi iştirak konvensional, yəni ləqal və qanuni, cəyni zamanda qeyri-konvensio-

nal olur. Qeyri-konvensional siyasi iştiraka icazəsiz mitinqlərdə, tətillərdə iştirak etmək, hakimiyyətə itaətsizlik göstərmək, aclıq aksiyaları keçirmək, bəzi hallarda isə daha radikal metodlara əl atmaqdır.

Amerika politoloqları S. Verba və İ. Nay amerikalıların siyasi iştirak dərəcəsini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- tam passivlər - 22%;

- ancaq səsvermədə iştirak edənlər - 21%;

- ancaq yerli problemlərlə məşğul olanlar - 20%;

- seçki kampaniyasında fəal iştirak edənlər - 15%;

- bütün siyasi proseslərdə fəal olanlar - 18%;

- öz şəxsi problemlərini həll etmək üçün siyasi fəaliyyətlə məşğul olanlar - 4%.

Kütləvi siyasi iştirak vətəndaşların elektoral (seçki) aktivliyidir. Bir çox demokratik ölkələrdə seçicilərin seçkilərdəki iştirakı, təxminən 70 - 80% civarında olur. Dövlətlərin əksəriyyətində seçicilər yerli seçkilərə nisbətən ümumxalq seçkilərində daha fəal iştirak edirlər. Təcrübələr onu da göstərir ki, seçkilərdə kişilər qadınlara nisbətən daha fəal olurlar. Fəal seçki yaşı isə 35-55 yaş arasındakı dövr hesab olunur. Gənclər seçkilərdə nisbi radikalılıqları ilə fərqlənirlər.

Qərbdəki liberal təcrübə onu da göstərir ki, əhəlinin kütləvi şəkildə siyasiləşməsi heç də zərurət deyil. Məsələn, Şimali Amerika və Qərbi Avropa dövlətlərinin vətəndaşları siyasi cəhətdən o qədər də fəal deyillər. Bu ölkələrin vətəndaşları, bir qayda olaraq seçki vaxtı səsvermə ilə kifayətlənirlər. Bu cür vəziyyət siyasi passivlikdən çox, siyasi biganəlik sayıla bilər. Belə biganəliyin başlıca səbəbi isə ölkədə bərqərar olan davamlı stabilliklə izah oluna bilər. Lakin siyasətə biganəlik də öz problemlərini yaradır. Belə ki, əhəli dissaksiyalara, debatlarla, fikir və ideya mübadilələrinə maraq göstərməyəndə siyasi mühitin də adekvat olaraq yeni si-

yasi texnologiyaların tətbiqinə marağı zəifləyir. Sonrakı mərhələdə siyasi-psixoloji yadlaşma başlayır ki, bu da bir qayda olaraq apatiyaya, siyasi süstlüyə, siyasətin mənasızlığı barədə düşüncələrin yaranmasına, siyasi normaların zəifləməsinə, bir sıra hallarda itirilməsinə rəvac verir. Siyasi iştirakda ifrat radikalıq da, ifrat biganəlik də arzu olunan deyil. Bu məsələdə ən yaxşı variant "qızıl ortanın" tapılmasıdır.

Vətəndaşların aktiv siyasi iştirakı digər amillərlə də bağlıdır: sərbəst vaxt; maddi imkan; təhsil, informasiya, bilik və bacarıqdan səmərəli istifadə etmək; KİV-lə əlaqədə olmaq; siyasi təşkilata üzv olmaq və s.

Vətəndaşların ilk dəfə siyasətdə və dövlətin idarə olunmasında iştirak etməsi məsələsi insan haqqları barədə deklarasiyanın 21-ci maddəsində təsbit olunmuş və BMT Baş Assambleyasının 10 dekabr 1948-ci il tarixli toplantısında yekdilliklə qəbul edilmişdir. Sonralar bu hüquq digər beynəlxalq sənədlərdə daha təkmil şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

♦ AZƏRBAYCANDA SİYASİ İŞTİRAKIN HÜQUQİ TƏMİNATLARI

Siyasi iştirak Azərbaycan Konstitusiyasının aşağıdakı maddələrində konkret əksini tapmışdır:

- Azərbaycan xalqı öz suveren hüquqlarını birbaşa ümumxalq səsverməsi - referendum və bərabər, birbaşa, azad, gizli, fərdi səsvermə vasitəsilə həyata keçirir (fəsil-1, maddə-2);

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında maneəsiz iştirak etmək hüququ var (fəsil-3, maddə-55);

- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ var (maddə-56).

- Hər kəs istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya birliyə daxil olmaq hüququna malikdir. Bütün birliklərin sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir (maddə-58).

Eyni zamanda, Konstitusiyada vətəndaşlara kütləvi aksiyalar (mitinq, piket, yürüş, nümayiş və s.) keçirməyə, öz fikirlərini sərbəst ifadə etməyə icazə verilir ki, bütün bunlar aktiv siyasi iştirak üçün vacib hüquq və azadlıqlar, konstitusiyə səviyyəsində təminatlardır.

VIII. SEÇKİLƏR VƏ SEÇKİ SİSTEMLƏRİ

- ♦ Seçkilərin mahiyyəti və funksiyaları
- ♦ Seçki senzləri
- ♦ Seçki sistemləri
- ♦ Seçici və onun davranışı
- ♦ Azərbaycanda seçkilər

ƏDƏBİYYAT

1. D.Sartori. *Vertikalnaya demokratiya*. Polis, 1992, № 5-6
2. M.Marçenko. *Politologiya*. Moskva, 1999
3. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. *Politologiya*. Moskva, 1999
4. T.T.Sidelnikova. *Politologiya*. Moskva, 1999
5. A.Tokvil. *Amerikada Demokratiya (1835)*, Bakı, 2002
6. S.P.Varma. *Modern politikal theories*. Dehli 1999
7. *Demokratiya: gediləsi uzun yol*. Antologiya. Bakı, 2002
8. *Demokratiya - seçmək və seçilmək deməkdir*. Bakı, 2001
9. *Seçkilərin monitorinqi*. Bakı, 2001.
10. *Vibori vo vsem mire*. Ensiklopedičeskiy spravoçnik. Moskva, 2001
11. E.Malkin. *Osnovi izbiratelnoy texnologiy*. Moskva, Russkaya panorama, 2000
12. *Seçki texnologiyaları*. Bakı, 1998
13. *Milli məclisə seçkilərin hüquqi əsasları*. Bakı, 2000

♦ SEÇKİLƏRİN MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSIYALARI

*Sistemin möhkəm olması üçün, onu tez-tez
silkələmək lazımdır
(Çelomey)*

Demokratiyanı seçkisiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Seçki - səsvermə yolu ilə nümayəndəli siyasi hakimiyyətin formalaşdırılması vasitəsidir. Müasir dövrdə politoloqlar seçkilərin funksiyalarını aşağıdakı kmi ümumiləşdirir:

1. İctimai maraqların təqdim olunması. Müasir dünyada demokratiyanın ən effektiv və gerçək forması plüralist, nümayəndəli demokratiya hesab olunur. Cəmiyyətdəki çoxsaylı qruplar, ayrı-ayrı vətəndaşlar öz maraqlarını ifadə edən, ümidlərini doğruldan siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar və şəxsiyyətlər axtarır və onların vasitəsiylə siyasi hakimiyyət formalaşdırmağa çalışır. Doğrudur bir çox hallarda insanlar öz seçdiklərindən gözlədiklərini ala bilmir, seçilənlər seçicilərin etimadını doğrultmur. Lakin nümayəndəli demokratiyanın maraqlı cəhətlərindən biri də məhz budur. Yəni seçicilərdən seçkiyə diqqətli və həssas yanaşma tələb olunur. Seçkilər ərəfəsində seçici daim axtarışda olur, yaxşılardan-yaxşısını tapmağa çalışır. Bu isə öz növbəsində aktiv siyasi fəaliyyət, vətəndaş mövqeyi, demokratik vərdislərə yiyələnmə, siyasi cəhətdən maariflənmə deməkdir.

2. Hakimiyyətin legitimliyi. Xalqın formalaşdırdığı hakimiyyət legitim, yəni qanuni hakimiyyətdir. Buna görə də legitimlik seçkilərlə sıx bağlıdır. Əgər seçkilərin nəticələri əhalini qane etmirsə, vətəndaşlar seçkilərin azad, bərabər və ədalətli olduğuna inanmırsa, bu zaman hakimiyyətin legitimliyi şübhə altına düşür. Belə hakimiyyətlər qanunsuz sayılır və cəmiyyət tərəfindən tanınmır.

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

3. Siyasi həyatın sosial barometri. Vətəndaşların siyasi institutlara, bütövlükdə mövcud siyasi rejimə münasibətini formalaşdıran da seçkilərdir. Siyasi hakimiyyətlərin yürütdükləri sosial siyasət onların nüfuzuna ciddi təsir göstərən amillərdəndir. Son dövrlər Avropanın bir sıra partiyaları iqtisadiyyatın qlobalaşması istiqamətində yürütdükləri siyasətə görə xeyli seçici itirdilər. Belçika, Norveç, İsveçrə, Almaniya, Danimarka, Avstriya kimi ölkələrdə insanların bir qismi, məhz iqtisadiyyatın qlobalaşması nəticəsində müəyyən sosial problemlərin yarandığı qənatindədirlər. Türkiyədə Ədalət və İnkişaf Partiyası (AKP) isə iqtidar dövrlərindəki sosial siyasətə görə yenidən iqtidarda qala bildi.

4. Siyasi elitanın formalaşması. Seçki siyasi elitanı formalaşdıran, onu yeniləşdirən əsas mexanizmdir. Siyasi elita yeniləşməyəndə, inkişaf etməyəndə siyasi hakimiyyətin formalaşması prosesində də durğunluq yaranır və bu vəziyyət bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına neqativ təsir göstərir.

5. Vətəndaşların siyasi iştirakının institutlaşması. Siyasətin subyektləri siyasi proseslər çərçivəsində öz maraqlarını həyat keçirmək üçün çeşidli səylər göstərir. Onların siyasi davranış formaları müxtəlif olur. Ölkədə stabilliyə nail olmaq üçün, ilk növbədə, vətəndaşların öz iradələrini seçki vasitəsiylə həyata keçirmələrinə təminat və şərait yaradılmalıdır. Demokratiyada siyasi iştirakın vacib institusional forması - seçkidə iştirakdır.

6. Siyasi sosiallaşma. Cəmiyyətdə vətəndaşların siyasətə cəlb olunma dərəcəsi o qədər də böyük deyil. Amma buna baxmayaraq hər bir vətəndaşın siyasi sistemə adaptasiyası vacib şərtlərdəndir. Seçki kampaniyaları zamanı siyasi partiyalar insanlarda müxtəlif dəyərlər və əminliklər formalaşdırmağa çalışır. Adı vətəndaşlarda isə seçkilər dövlətə, dövlətçiliyə sayğı, onun qarşısında məsuliyyət hissləri yaradır.

Hansı seçkiləri gerçək demokratik seçkilər hesab etmək olar?

Gerçək demokratik seçki bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Bunlardan biri seçkilərin zəruri və dövrü olmasıdır. Seçkilərin zəruriliyi tələbi siyasi hakimiyyətin formalaşmasının başqa yolunu qəbul etmir. Dövrilik isə siyasi hakimiyyətlərin fəaliyyət dövrlərinin qanunla çərçivələnməsidir. Siyasi hakimiyyətlər əbədi ola bilməz. O müəyyən zaman çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir.

Digər bir tələb seçkilərin şəffaflığıdır. Bu tələbə görə seçici, seçkilərin orqanlara namizədlər haqqında məlumatlar almaq imkanına malik olmalıdır. Eyni zamanda, seçkilərin və səsvermənin nəticələri təhrifsiz bütün vətəndaşlara elan edilməlidir. Gerçək demokratik seçkilər üçün vacib tələblərdən biri də, onun azad olmasıdır. Vətəndaş seçkidə iştirak etməyə, kimə səs vermək məsələsinə özü qərar verməlidir. İnsanları hansısa namizədə, partiya səs verməyə məcbur etmək, onları inzibati qaydalarla səfərbərliyə almaq seçki azadlığının ortadan qaldırılması deməkdir.

Seçkilərdə alternativlik olmalıdır. Rəqib və rəqabət olmadan demokratik seçki keçirmək mümkün deyil. Müqayisə etmək, paralellər aparmaq üçün seçkidə alternativlər olmalı, vətəndaşlar ideyaları, dəyərləri, çeşidli proqramları seçmək imkanı qazanmalıdır. Demokratik seçki üçün vacib tələblərdən biri də seçkilərin ədalətliyi. Ədalətli seçkilər, əsasən, seçkilərin saxtalaşdırılmamasını özündə ehtiva edir. Bu prinsipə görə seçki kampaniyası zamanı tərəflərin hamısına bərabər imkan, şərait yaradılmalı, hamı eyni şərtlərlə maliyyələşdirilməli, hamıya eyni təbliğat vaxtı ayrılmalı, şikayətlərə operativ və obyektiv baxılmalıdır.

♦ SEÇKİ SENZLƏRİ

Seçki müəyyən olunmuş siyasi prosedurdur. Bu prosedura bir tərəfdə seçənlər, digər tərəfdə seçilənlər (siyasətçilər) iştirak edirlər. Seçilənlər seçici maraqlarından çıxış edərək öz siyasi platformalarını, proqramlarını tərtib edir və hakimiyyət uğrunda mübarizə aparır. BMT insan haqlarına dair Ümumi Deklarasiyanın 21-ci maddəsinə görə: "hər bir insanın öz ölkəsinin idarə olunmasında birbaşa, yaxud azad surətdə seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə iştirak etmək hüququ var".

İnsanlar üçün geniş seçki hüquqları mövcud olduğu kimi, müəyyən yasaqlar da mövcuddur ki, buna seçki senzi deyilir. Senz seçkilər üçün tətbiq olunan bəzi məhdudiyyətlərdir və onlar konkret qanunlarda öz ifadəsini tapır.

a) Vətəndaşlıq senzi. Bu senzin tələbinə görə seçmək və seçilmək hüququ vətəndaşlıq məsələsi ilə bağlı olur. Məsələn, ABŞ-da seçki hüququna malik olmaq, yəni nümayəndələr palatasına seçilmək üçün 7 il, Senata seçilmək üçün 9 il, prezident olmaq üçün 14 il bu ölkənin vətəndaşı olmaq lazımdır. Finlandiya, Belarus, Qazağıstan kimi ölkələrdə isə həmin ölkələrdə doğulmuş vətəndaşlar prezident seçilə bilər.

b) Daimi yaşayış yeri senzi. Bu senz hər hansı bir dövlətin ərazisində qanunla müəyyənləşdirilmiş daimi yaşayış müddəti ilə bağlıdır. Məsələn, Yaponiyada seçkidə iştirak etmək üçün bu ölkədə 3 ay yaşamaq kifayət edir.

c) Yaş senzi. Müəyyən yaş həddinə çatmaqla seçkidə iştirak hüququnu nəzərdə tutur. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində 18 yaşına çatmış vətəndaşlar seçkilərdə seçici qismində iştirak hüququ qazanır. Braziliya, İran, Kuba kimi ölkələrdə seçmək hüququnu təsbit edən yaş, 16 yaşıdır. Seçilmək üçün də senzlər mövcuddur. Məsələn, Azərbaycanda 25 ya-

şına çatmış vətəndaşlar millət vəkili, 35 yaşına çatmış vətəndaşlar isə prezident ola bilər.

d) Əmlak senzi. Bu senz seçkidə iştirak etmək üçün müəyyən ölçüdə əmlaka sahib olmaq və müəyyən vergini ödəmək imkanını özündə ehtiva edir. XX əsrin əvvəllərində bu senz praktiki olaraq hər yerdə ləğv olundu.

e) Cins senzi, ancaq kişilərə seçki hüququ tanıyan məhdudiyyət idi. Bu senz dünyada ilk dəfə 1893-cü ildə Yeni Zelandiyada, Avropada isə ilk dəfə 1906-cı ildə Finlandiyada, 1945-ci ildə İtaliya və Fransada, 1971-ci ildə İsveçrədə ləğv olunub. ABŞ-da 1920-ci ildə Konstitusiyaya düzəliş edildi və cins senzi ortadan qaldırıldı.

Seçki senzlərinin mövcudluğu seçkilərin demokratik keçirilməsinə təsir göstərmir, yaxud bu siyasi aksiyanın qeyri-demokratik olmasına dəlalət etmir. Əksinə, demokratik seçkilər üçün hansısa məhdudiyyətlərin olması zəruridir. Məsələn, yaşla bağlı senz müəyyən həyat təcrübəsinə malik olan, vətəndaşlıqla bağlı senz isə ölkəni yaxşı tanıyan şəxslərin yüksək vəzifələrə seçilməsinə imkan yaradır. Seçkidə cins, irq, etnos, dinlə bağlı məhdudiyyətlər azadlığın və demokratiyanın məhdudlaşdırılması demək olardı.

♦ SEÇKİ SİSTEMLƏRİ

Seçki sistemləri seçkilərin dövlət orqanlarının formalaşması qaydaları, bu qaydaların cəmidir. Onların əsasında elektoratlara hökumət və parlament arasında münasibətlər formalaşır. Seçki sisteminin bir neçə əsas tipi var: majoritar, proporsional və qarışıq. Majoritar (çoqluq) seçki sistemi çox qədim sistemdir. Bu seçki sistemində seçicilər ayrı-ayrı namizədlərə səs verir. Majoritar seçki sistemi çoxluğun iradəsinə əsas-

lanır. Yəni seçicilərin çoxu - 50+1 nəfəri hansı namizədi dəstəkləyirsə, o da seçilir. Nisbi çoxluq prinsipinin məntiqinə görə qalib olmaq üçün rəqibdən çox səs toplamaq lazım gəlir. Majoritar seçki sisteminin özünəxas çatımayan cəhətləri var. Məsələn, namizədlər çoxaldıqca tələb olan səsəslərin sayı da azalır. Əgər konkret bir seçki dairəsində 10 nəfər namizəd yarışsın, onlardan biri seçicilərin 10%-nin səsi ilə seçilmək imkanı qazanır. Deməli bu zaman qalan 90%-in, yəni mütləq çoxluğun səsi təsir gücünü itirir. Majoritar seçki sisteminin başqa qüsurları da var: seçicilərin faizinin aşağı olması; bir sıra hallarda ikinci turun keçirilməsi (digər ölkələrdən fərqli olaraq Fransa parlamentinə seçkilərdə ikinci tur 12, 5% səs toplayan bütün namizədlər keçir); siyasi partiyaların hakimiyyət strukturlarında təmsilçilik dərəcəsinin aşağı düşməsi; partiyalardan, bloklardan mandat alanlarla, onlara səs verənlər arasında disproporsiyanın yaranması (ayrı-ayrı seçki dairələrində bir seçki blokunun, siyasi partiyanın namizədlərindən 90%-i ikinci, 10 %-i birinci yerə çıxırsa, həmin seçki bloku, yaxud partiya bütövlükdə ölkə ərazisi üzrə çoxsaylı seçici səsi itirir) və s.

Hazırda bu sistemdən Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Hindistan və b. ölkələrdə uğurla istifadə olunur.

Proporsional sistemə görə deputat mandatları seçkidə iştirak etmiş partiyalar və seçki blokları arasında toplanan səsələrə mütənasib qaydada bölünür. Partiya və Blokların siyahısı əvvəlcədən tərtib olunur və MSK-ya təqdim edilir. Proporsional seçki sistem idə dünyada geniş yayılmış sistemlərdəndir. Hazırda Avstriya, Danimarka, Belçika, Braziliya, İsrail, Portuqaliya, İsveçrə, Hollandiya kimi ölkələrdə bu seçki sistemi tətbiq olunur. Səsəslərin həddən artıq bölünməsinin qarşısını almaq üçün bir çox ölkələrin seçki qanunvericiliyi zəruri minimum hədd müəyyənləşdirir. Seçki barajı adlandırılır.

lan bu minimum hədd, müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cürdür. Məsələn, bu baraj Misirdə 8%, İsveçdə 4%, Argentinada 3%, Türkiyədə 10%-dir. Bu barajı aşma bilməyən partiyalar parlamentdə heç bir yer ala bilmir.

Toplanan səsəslərin nəticələrinə mütənasib olaraq partiyalar parlamentdə təmsilçilik üçün mandat qazanırlar. Partiya siyahılarından namizədlərin mandat qazanması iki əsas prinsip əsasında müəyyənləşdirilir:

1. Növbəlilik, yəni deputat mandatı partiya siyahısındakı birinci namizəddən başlanaraq ardıcılıqla qazanılır.

2. Preferensiallıq (rəğbət), yəni seçicilər rəğbətdən asılı olaraq namizədlərin siyahıdakı yerini dəyişə bilirlər. Bu prinsipin üstün cəhəti odur ki, majoritar seçki sistemində olduğu kimi seçicilərin siyasi rəyi və istəyi nəzərə alınır.

Lakin proporsional seçki sistem idə ideal deyil, onun da çatımayan cəhətləri var. Bu seçki sisteminin tətbiq olunduğu ölkələrdə bir çox hallarda cəmiyyətin siyasi həyatında ciddi rol oynaya bilməyən xırda partiyalar da böyük partiyalar kimi parlamentdə təmsil oluna bilir və siyasi hakimiyyətin fəaliyyətinə təsir göstərmək imkanı qazanırlar. Məsələn, 1990-cı ildə Polşa Seyminə seçkilər zamanı ölkədə elə də nüfuzu olmayan pıvəsəvərlər partiyası 3% seçici (sonra Polşada barajı aşma faizi dəyişdirildi) səsi qazandı və parlamentdəki 460 mandatdan 16 mandata sahib oldu. Bu seçki sistemi parlamentli və yarıprezidentli idarəçilik forması olan dövlətlərdə də problemlər yaradır. Belə ki, hökumət formalaşdırmaq üçün zəruri səs toplaya bilməyən partiyalar koalisiyalı hökumət qurmağa məcbur olur. Belə hökumətlər isə tez-tez böhranlarla üzləşir. Məsələn, Türkiyədə son beş ilə qədər qurulan hökumətlər koalisiyalı hökumətlər idi və bu üzədən də onların fəaliyyəti siyasi böhranlarla müşayiət olunurdu. 1990-cı illərə qədər İtaliyada da cəyni siyasi vəziyyət

mövcud idi. Formalaşan koalisiyalı hökumətlərin ömrü bir ildən artıq olmurdu. Proporsional seçki sisteminin çatışmayan cəhətlərindən biri də seçicilərin konkret namizədə deyil partiyaya, siyasi bloka səs verməsidir. Bu, cəmiyyətdə deputatların partiyalardan asılılığını artırır. Çünki siyahıdakı ardıcılığı partiya müəyyənləşdirir.

Qarışıq sistemin mahiyyəti odur ki, parlamentin bir hissəsi konkret, yəni təkməndatlı dairələrdə qələbə çalmış namizədlərdən, digər hissəsi isə partiya və blokların siyahısı üzrə müəyyənləşdirilmiş namizədlərdən formalaşdırılır. Yəni bu sistem proporsional və majoritar seçki sistemlərinin sintezindən, qarışıqından ibarət bir sistemdir. Belə seçkilərdə hər bir seçici 2 səsə malik olur. Başqa sözlə bir seçici həm majoritardan olan namizədə, həm də partiyanın və yaxud seçki blokunun namizədinə səs verir. Majoritar seçki sistemində seçici konkret bir dairənin namizədinə səs verirsə, proporsional sistemə əsasən seçici bütün ölkə üzrə hansısa partiya və seçki blokuna səs verir. Qarışıq seçki sistemi hazırda Almaniya, Litva, Yaponiya, Türkiyə, Meksika və b. ölkələrdə tətbiq edilir.

♦ SEÇİCİ VƏ ONUN DAVRANIŞI

Seçicilərin davranışına aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- seçkilərin azad və ədalətli olması;
- əvvəllər keçirilən seçkilərlə bağlı yaranmış ictimai rəy;
- seçilənin kimliyi, onun proqramı və mənsub olduğu dəyərlər;
- əhəlinin sosial tərkibi;
- əhəlinin adət, vərdiş və stereotipləri, maraqları;
- seçki keçirilən ölkədə yaranan konkret şərait;
- seçki keçirilən ölkədə siyasi partiyaların sayı, durumu;

- əhəlinin etnik tərkibi;
- əhəlinin maddi vəziyyəti;
- siyasi maarifçiliyin, siyasi şüurun, siyasi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi;
- namizədlərin müasir seçki texnologiyalarından istifadə qabiliyyəti;
- seçicilərin siyasi reklamdan və mediadan istifadə imkanları və bacarıqları və s.

Seçicilərin özü isə aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

- radikallar
- mötədillər (konservatorlar)
- marginallar (tez dəyişən və proqnozlaşdırılmayan)
- passivlər

Post-sovet məkanında elektorat çox vaxt siyasi həyata biganə olur, seçkilərdən qaçmağa çalışır. Buna politologiyada absenteizm deyilir. Absenteizmin səbəbləri aşağıdakılardır:

- qeyri-siyasiləşmə (apolitiklik);
- seçicilərin maraqlarını təmin edən namizədin olmaması;
- yaranmış siyasi şəraitə seçkilərin təsir göstərəcəyinə əminliyin ortadan qalxması;
- namizədlər və partiyalar haqqında məlumat qıtlığı;
- "məişət absenteizmi", yəni seçki keçirilən vaxt həmin ərazidə olmamaq, xəstələnmək, pis hava və s.;
- mövcud siyasi sistemdən yüksək həddə və kütləvi razılığın olması, vətəndaşların siyasi hakimiyyətin dəyişdirilməsinə heç bir lüzum görməməsi.

Türkiyə, Belçika, Braziliya, Yunanıstan, Avstraliya kimi ölkələrdə seçkilərdə iştirak təkcə vətəndaşların hüququ deyil, həm də vəzifəsi sayılır. Bu ölkələrdə seçkidə iştirakdan yayınanlar cərimələnir, dövlət işlərində çalışmağa müəyyən müddətə məhdudiyyətlər qoyulur, bəzən isə həbs qəti imkan tədbiri tətbiq edilir.

◆ AZƏRBAYCANDA SEÇKİLƏR

Azərbaycanda seçkilər məcburi deyil. Seçkidən yayınmaya görə qanunvericilikdə cəza nəzərdə tutulmur. Konstitusiyaya görə dövlət unitardır və seçkilər Milli Məclisin (MM) qəbul etdiyi qanunlar əsasında keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə (fəsil-1, maddə-100) prezidentliyə iddiaçı 35, parlamentə iddiaçı 25 yaşına çatmalı, ölkə ərazisində ən azı 10 il yaşamalı, ağır cinayətlərə məhkum edilmiş şəxs olmamalıdır. Ölkə Konstitusiyası ikili vətəndaşlığı, özgə dövlətlər qarşısında öhdəliyi olanların, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti sistemində işləyənlərin, din xadimlərinin, fəaliyyət qabiliyyəti olmayanların, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmü ilə cəzaçəkmə yerlərində olanların, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin parlamentə seçilməsini qadağan edir (fəsil-5, maddə-85). Konstitusiyaya görə həm parlament, həm prezident seçkiləri 5 ildən bir keçirilir. Seçkilərin vaxtını Mərkəzi Seçki Komissiyası müəyyən edir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkədə 3 dəfə (1995, 2000, 2005) parlament seçkiləri keçirilib. Bu seçkilərin əvvəlki ikisi qarışıq sistem əsasında aparılıb. Sonuncu 2005-ci il seçkisi birməndatlı, yəni mojaritar sistem əsasında keçirilib. Çünki 2002-ci il avqustun 24-də Konstitusiyaya əlavə və dəyişmələrlə bağlı referendum keçirildi və bu referendumun nəticələrinə uyğun olaraq Azərbaycan Konstitusiyasında birməndatlı, yəni mojaritar seçki sistemi təsbit olundu. Milli Məclis 125 deputatdan ibarətdir.

Azərbaycanda ilk prezident seçkiləri 1991-ci ildə keçirildi. 1992-ci ilin iyununda növbədənkənar prezident seçkiləri keçirildi. 1993-cü ilin oktyabrında növbəti dəfə növbədənkənar prezident seçkiləri keçirildi. Dördüncü prezident seçkiləri 1998-ci ildə, beşinci prezident seçkiləri isə 2003-cü ildə keçirilib.

IX. SEÇKİ TEXNOLOGİYALARI

- ◆ *Siyasi idarəetmə*
- ◆ *Siyasi qərarlar*
- ◆ *Seçki siyasi sistemi yeniləşdirən əsas siyasi texnologiya kimi*
- ◆ *Cəmiyyətlə əlaqə texnologiyaları*
- ◆ *Seçki kampaniyasının strategiyası*
- ◆ *Siyasətdə informasiya texnologiyaları*
- ◆ *Lobbicilik*

ƏDƏBİYYAT

1. D.Sartori. *Vertikalnaya demokratiya*. Polis, 1992, № 5-6
2. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. *Politologiya*. Moskva, 1999
3. T.T.Sidelnikova. *Politologiya*. Moskva, 1999
4. A.Tokvil. *Amerikada Demokratiya (1835)*. Bakı, 2002
5. S.P.Varma. *Modern politikal theories*. Dehli, 1999
6. *Demokratiya: gediləsi uzun yol*. Antologiya. Bakı, 2002
7. *Demokratiya - seçmək və seçilmək deməkdir*. Bakı, 2001
8. *Seçkilərin monitorinqi*. Bakı, 2001
9. X.İbrahimli. *Azərbaycan diasporası: mövcud durumu və gələcəyi konusunda bəzi notlar*. Avrasya dosyası, Ankara, 2001, say - 1, cilt - 7.
10. *Seçki texnologiyaları*. Bakı, 1998
11. E.İskəndərzadə. *Lobbiləşdirmənin əsasları*. Bakı, 2001
12. *Lobbizm*. Bakı, 1999
13. A.E.Venetskiy. *Lobbizm v sovremennom mire*. Moskva, 2004

14. S. Xantiqton. *Politiçeskiy poryadok v menyayuşixsya obşestvax. Moskva, 2003*

15. V. N. Lavrinenko. *Politoloqiya. Moskva, 2006*

♦ SİYASİ İDAR ETMƏ

Görmək asandır, öncədən görmək çətindir
(Franklin)

Siyasi həyatda önəmli olan təkcə nəzəriyyələr və konsepsiyalar deyil, həm də siyasətin hansı üsul, metod və texnologiyalarla gerçəkləşməsidir. Bu suallara konkret siyasi situasiyaları öyrənən, proqnozlaşdıran tətbiqi politologiya cavablar axtarır.

Siyasi idarətemə - başqa sözlə siyasi menecment son vaxtlar politologiyada əsaslı şəkildə özünə möhkəm yer tutmuş kateqoriyadır. Uzun illər politoloqlar bu terminə ehtiyatla yanaşıb. Çünki bu termin insanların siyasi baxımdan manipulyasiyası ilə assosiasiya yaradır. Hazırda siyasi idarətməyə daha çox vətəndaşın bu prosesdə aktiv iştirakı kimi baxılır. Doğrudan da demokratik cəmiyyətlərdə get-gedə daha çox insan siyasi kursun formalaşmasında, dövlət əhəmiyyətli ciddi qərarların qəbul edilməsində iştirak edir. Bununla bağlı idarəetmənin texnikası, prosedurları, üsulları formalaşır ki, bu da özlüyündə siyasi texnologiyaların məcmusunu təşkil edir. Siyasi idarəetmə mexanizmlərinin bərqərar olmasında əsas rol vətəndaş cəmiyyətinin yaranması, media və siyasi partiyalar oynayır.

Siyasi məqsədə nail olma üç mərhələdən keçir:

- *metodoloji* – tədqiqatın nəzəri və konseptual yöndə formalaşdırılması;

- *metodik* – ilkin informasiya toplanması metodunun müəyyənləşməsi;

- *texnoloji* – siyasi həyatda birbaşa iştirak.

Siyasi texnologiya - hakimiyyətə yiyələnmə texnologiyasıdır. Bu mənada, hakimiyyətin çoxşaxəli olması siyasi texnologiyaların çoxvariantlı olması zəruriliyini ortaya qoyur.

Siyasi texnologiya - siyasi proseslərin effektivliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş və siyasi sferada uğur qazanmağa hesablanmış üsulların, metodların məcmusudur. Totalitar cəmiyyətlərdə əsas siyasi texnologiya qorxutma, məcburiyyət və zor tətbiq etmədir. Seçki texnologiyaları əsasən ictimai inkişafın xarakteri və səviyyəsi, rejimin mahiyyəti ilə müəyyənləşdirilir.

Müasir dövrdə daha çox tətbiq olunan seçki texnologiyaları - seçici texnologiyaları, informasiya-analiz texnologiyası, reklam-imic texnologiyası, siyasi marketinq texnologiyası, lobbicilik və siyasi məsləhətləşmə texnologiyası sayılır.

Seçici texnologiyası adlanan texnologiya təşkilat, təbliğat, reklam-informasiya və digər tədbirlərin kompleksini nəzərdə tutur. Onun praktiki icrası "komanda" və seçki qərərgahının yaradılmasından başlayır. Bu kampaniyanın vacib tərkib hissələrindən biri namizədin imicinin formalaşdırılmasıdır. Bir çox ekspertlər hesab edirlər ki, seçiciyə namizədin imici, yəni emosional-hissi amil daha çox təsir edir. Populyar texnologiyalardan biri də lobbicilikdir. Lobbicilik XX əsrin ikinci yarısından sonra praktikada tətbiq olunmağa başlasa da, hal-hazırda dünyanın bir çox ölkələrində xüsusi diqqət mərkəzindədir.

♦ SİYASİ QƏRARLAR

*Hər bir tapşırılan iş üçün bir insan-ancaq
bir insan cavab verməlidir*

(Bismark)

Siyasi fəaliyyətin əsas sahəsi siyasi qərarların hazırlanması, qəbul edilməsi və həyata keçirilməsidir. Qərar qəbul etmək insan fəaliyyətinin bir növüdür. Politologiyada siyasi qərarların hazırlanması məsələsinə iki cür yanaşma mövcuddur:

Normativ nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə görə qərarların hazırlanması və qəbulu standart sxemlərə, modellərə əsaslanır.

Davranış nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyəyə görə insan fəaliyyətinin, davranışının spesifik xüsusiyyətləri əsas götürülür.

Qərar - hər zaman seçim aktıdır, alternativin müəyyənləşdirilməsidir. Siyasi qərar, ən azı mümkün iki siyasi addımdan birinin atılmasıdır. Siyasi qərar siyasi sferada müəyyən nəticə əldə etmək üçün həyata keçirilən siyasi tədbirdir. Siyasi və hüquqi qərarlar arasında bağlayıcılıq rolunu siyasi qərar yerinə yetirir. İstənilən siyasi sistemdə siyasi subyektlər var və o qərarları qəbul edir (elita, fərd, təşkilat və s.).

Qərarların formalaşması texnologiyası:

- problemin öyrənilməsi;
- ilkin informasiyanın analiz;
- alternativin dəyərləndirilməsi və optimal variantın seçilməsi;
- qərarın qəbulu;
- onun yerinə yetirilməsi;
- yerinə yetirilməyə nəzarət;
- nəticələrin dəyərləndirilməsi.

Qərarların qəbul edilməsinə yanaşmanın növləri aşağıdakılardır:

İntuitiv qərar. Belə qərarlar intuisiyaya söykənir. P. Şodorberk hesab edir ki, belə məqamlarda informasiyaların çoxluğu qərar qəbul edənə təsir göstərir.

Mühakiməyə əsaslanan qərar. Belə qərarlar da bəzən intuitiv təsir bağışlayır. Eyni zamanda, mühakiməyə əsaslanan qərarlar, bir qayda olaraq, təcrübədən və bilikdən qaynaqlanır.

Rasional qərar. Mühakimə və rasionallığa əsaslanan qərarlar bir-birindən əski təcrübəyə istinad edilməməsi ilə fərqlənir. Rasional qərarlar proseslərin obyektiv analizi əsasında qəbul edilir.

Qərarların qəbulu metodları:

- *Əhatəlilik.* Qərarı qəbul edən subyektlər bütün tərəfləri nəzərdən keçirir, sonra yaxşı variantların ən yaxşısını seçir.

- *"Budaqlı metod".* Bu zaman müqayisələr məhdudlaşdırılır. Belə metod bəzən qeyri-elmi və sistemli metod kimi dəyərləndirilir.

- *Qarışıq metod.* Bu daha geniş çaplı fəaliyyəti və qərar qəbul edildəndən sonra da onun üzərində təkmilləşdirmə işlərinin aparılmasını özündə ehtiva edir.

Qərarların qəbul edilməsi qaydası ikidir:

- kompromiss, konsensus;
- səsvermə.

Siyasi qərarların yerinə yetirilməsi:

- populyarizm, yəni kütləvi ovqata arxalanmaqla qərarların yerinə yetirilməsi;

- elitizm, yəni siyasi prosesdə nümayəndəli orqan və strukturlara arxalanmaq. Bu zaman hakimiyyət aparatının fəaliyyətinə və pərdəarxası olaylara üstünlük verilir;

- radikalizm isə vətəndaşlara ən az sülh vəd edən metoddur.

Bütün bunlardan başqa hər bir siyasətçinin öz qərar qəbul etmə stili var. Siyasi liderlər öz xarakterlərinə, davranış tərzlərinə görə bir-birlərindən fərqləndiklərinə görə, onların hər biri yaranmış şəraitə müvafiq olaraq qərarlar qəbul edir.

♦ SEÇKİ SİYASİ SİSTEMİ YENİLƏŞDİRƏN ƏSAS SİYASİ TEXNOLOGİYA KİMİ

XX əsrdə siyasi sahə daha çox peşəkarlıq tələb edən bir sahəyə çevrildi. Siyasi partiyalar və ayrı-ayrı siyasətçilər standart qaydalar və taktiki üsullarla yanaşı, hər seçkidə yeniliklər tətbiq etməyə və özlərinə daha çox tərəfdarlar toplamağa çalışır.

Cəmiyyətdəki siyasi institutlar da daim yeniləşir. Yeni siyasi partiyalar yaranır, konstitusiyalara dəyişmələr edilir, qanunvericiliklər dəyişdirilir, təkmilləşdirilir, referendumlar keçirilir, müqavilələr bağlanır və s. Seçki bu yeniləşmələrin texnoloji baxımdan əsas təminatçısıdır. Ona görə də seçkilərin azad, ədalətli, şəffaf keçirilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Seçki:

- insanlara öz konstitusion hüquqlarını gerçəkləşdirmək imkanı verir;
- vətəndaşlarda qanunlara əməl etməyə vərdis və hörmət aşılayır;
- partiyaların real gücünü müəyyənləşdirir;
- siyasi elitanın yeniləşməsinə, kadrların hazırlanmasına, formalaşdırılmasına pozitiv təsir göstərir;
- qanunverici orqanın legitimliyini gücləndirir;
- partiyaları möhkəmləndirir, təcrübələndirir;
- partiya sisteminin strukturlaşmasına və onların cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşdırılmasına təkan verir;
- siyasi mədəniyyətin, siyasi şüurun inkişafına pozitiv təsir göstərir və s.

♦ SEÇKİ KAMPANIYASININ STRATEGİYASI

Siyasi mübarizənin hər bir subyekti həm hakimiyyətə yol tapmağın real təminatı üçün, həm də seçicilər və digər siyasi subyektlərə özlərinin mövcudluqlarını xatırlatmaq üçün imkan dairəsində bütün səviyyə və miqyasda seçkilərdə iştirak etməlidir. Seçki kampaniyası aparılmasının üsul və metodlarının hazırlanması, həmçinin müəyyən partiya, yaxud siyasətçinin imicinin formalaşması eyni vaxtda həyata keçirilir. Seçki kampaniyasının konkret strategiyası əsasən real situasiyaya uyğun əldə olunan resurslarla, kampaniyanın özünün miqyası və bundan doğan müəyyən şərtlərlə müəyyənləşir.

Miqyasına görə seçkiləri ümummilliyə və yerli seçkilərə bölmək olar. Ümummilliyə seçkilərə parlament və prezident seçkiləri aiddir. Yerli seçkilər isə inzibati ərazi başçılarına (əgər qanunda bu strukturlar seçki yolu ilə formalaşırsa), və bələdiyyə seçkilərinə aiddir. Həmçinin, yerli hakimiyyət orqanlarına keçirilən seçkilər yerli seçkilər hesab olunur (məsələn, Naxçıvan MR-də keçirilən seçkilər).

Seçki kampaniyasının strategiyasını müəyyənləşdirərkən bəzi qaydalara əməl olunmalıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- məqsəd dəqiq, aydın və real olmalıdır;
- əldə olan bütün resursların və potensial ehtiyatların maksimum səfərbərliyi təmin edilməlidir;
- partiya və yaxud namizəd üçün müəyyən olunmuş konyuktura və ümumilikdə şərait, həmçinin, seçki kampaniyasının gedişində onların dərəcəsi ehtimalı real qiymətləndirilməlidir.

Məqsədin müəyyənləşməsi seçki kampaniyası strategiyasının müəyyən olunması üçün başlıca əhəmiyyətə malikdir.

Çox vaxt kifayət qədər təsir gücünə malik olmayan siyasi partiyalar və siyasətçilər üçün məqsəd məhz seçki kampaniyasında iştirak etmək ola bilər. Bu və ya digər ölkələrdə möv-

cud olan qanunvericilik məhdudiyyətləri nəzərə alındıqda, qarşıya qoyulan məqsədin gerçəkləşməsinin çətin olduğu aşkara çıxır. Ona görə hər bir seçki subyekti üçün bu iştirakın formasını müəyyənləşdirmək vacibdir. Bunlar hansılardır?

- seçkidə müstəqil şəkildə iştirak etmək;
- digər partiyalarla paritet əsaslarla formalaşdırılmış blokda iştirak etmək;
- digər partiyalarla blokda kiçik tərəf müqabili kimi iştirak etmək;
- perspektiv siyasi karyera naminə digər partiyaları, yaxud seçki bloklarını dəstəkləməklə seçkidə iştirak etmək;
- müstəqil, ya da başqa partiyalarla birlikdə seçkini boykot etmək.

Beləliklə, seçki kampaniyasının strategiyası siyasi mübarizənin bu və ya başqa iştirakçıların malik olduqları real şərait və imkanlarla müəyyənləşən parametrlərdən, qələbəni təmin edən amillərdən ibarətdir.

♦ CƏMIYYƏTLƏ ƏLAQƏ TEXNOLOGİYALARI

Dövlət strukturlarının cəmiyyətlə əlaqələr qurmaqda əsas qaygısı vətəndaşlarla anlaşılmaya nail olmaqdır. Tarixdə elə bir rejim olmayıb ki, xalq, yaxud onun müəyyən hissəsi tərəfindən dəstəklənməsin. Lakin bu dəstəyi qazanmağın yolları müxtəlifdir. Politoloqlar ictimaiyyətlə əlaqələrin aşağıdakı növlərini göstərir:

- birtərəfli (balanslaşdırılmamış);
- ikitərəfli (balanslaşdırılmış);
- ikitərəfli (balanslaşdırılmamış).

Müasir demokratik cəmiyyətlərə daha çox üçüncü uyğun gəlir. Bu növün prinsiplərinə görə hakimiyyət orqanları və-

təndaşları öz planları ilə tanış edir, seçki proqramlarının hazırlanması zamanı vətəndaş maraqları nəzərə alınır.

Cəmiyyətlə əlaqələrin qurulmasında medianın da rolu böyükdür. Media vasitəsiylə informasiya iki istiqamətdə axır: yuxarıdan aşağıya, yəni hakimiyyətin yürütdüyü siyasət, qəbul olunan qərarlar vətəndaşlara çatdırılır; aşağıdan yuxarıya istiqamət isə qəbul olunan qərarlara vətəndaşların reaksiyasını özündə əks etdirir. Bu baxımdan media 4-cü hakimiyyət adlandırılır.

Cəmiyyətlə əlaqələrin effektiv qurulmasında vacib məsələlərdən biri də hakimiyyətin vətəndaşlarla qeyri-formal görüşləridir. Bunun formaları müxtəlifdir. Ünsiyyət insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər yaradan universal mexanizmdir. Ünsiyyət özü də iki növə bölünür: işgüzar və qeyri-rəsmi. Cəmiyyət - hakimiyyət əlaqələrində bu ünsiyyət növlərinin hər ikisi iştirak edir. Totalitar cəmiyyətlərdə bir qayda olaraq rəsmi ünsiyyətə üstünlük verilir. Demokratik cəmiyyətlər isə qeyri-rəsmi ünsiyyətə geniş meydan verilir, insanlar əlaqələrin müxtəlif vasitələrindən istifadə olunur.

♦ SIYASƏTDƏ INFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI

Seçki kampaniyasının uğuru onun informasiya təminatından çox asılıdır. Seçkilərin taktiki və strateji planlaşdırılması zamanı siyasi qüvvələr balansı ilə yanaşı, daxili və xarici siyasətdəki durum da obyektiv təhlil olunmalıdır. Bundan başqa seçicilərin etnik tərkibi, əhvali-ruhiyyəsi, davranışları, bu davranışların motivasiyaları, arzu və ümidləri haqqında informasiyaların toplanması, təhlili ciddi praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu informasiyalar partiyaların müvafiq strukturlarında toplanır - daha doğrusu informasiya bankı yaradılır. Belə bankların təşkili üçün sistemləşdirilmiş sxem aşağıdakı kimi ola bilər:

a) Ümumi statistik məlumatlar, faktlar:

- iqtisadi göstəricilər;
- sosial göstəricilər;
- xarici siyasətdə vəziyyət;
- mədəniyyət-təhsil sahəsində vəziyyət;

b) Seçicilər və seçici dairələri haqqında məlumat:

- əhalinin ümumi sayı və ərazilərə paylanması;
- demoqrafik və cinsi tərkib;
- sosial və peşə tərkibi;
- şəxsi əmlaka görə bölünmə;
- etnik və dini mənsubiyyət;
- qeyri-adi hallar

c) Seçki kampaniyasının gedişi və rəqabət aparənlər haqqında məlumat

- namizədlər haqqında məlumat;
- mətbuatdakı fikirlər;
- rəqibləri gözədən sala biləcək məlumatlar ("qara PR");
- rəqibin komandası haqqında məlumat;
- seçki məntəqələri və dairələrində ötən seçkilər haqqında

məlumatların analizi;

- dairə və seçki komissiyalarının tərkibi.

d) Sosioloji informasiyalar:

- əvvəlki sosioloji sorğuların analizi;
- seçkidə iştirak edənlərin rəyinqlərinin öyrənilməsi;
- əhalinin istəklərinin, əhval-ruhiyyəsinin öyrənilməsi.

Əhalinin narahatçılığını öyrənməyin ən effektiv yollarından biri də "Foks qrup"-larla işləməkdir. Bu qrupların köməyi ilə əhalinin aktiv hissəsindən bir qrupla diskussiyalar, görüşlər, dialoqlar keçirilir və insanların maraqları öyrənilir. Belə metod bəzən sosioloji sorğuları da əvəz edir.

Müasir dünyada seçki kampaniyalarına könüllülər çox cəlb edilir. Təcrübə göstərir ki, könüllülərin işə cəlb olunma-

sı effektiv nəticələr verir. Bu səbəbdən də, indi siyasi texnologiyalar könüllülərin təşkili və onların işə cəlb olunması üsulları və vasitələri barədə ciddi düşünürlər.

Onu da unutmək olmaz ki, indi seçki texnologiyasının əsas aləti kompüterdir.

◆ LOBBİÇİLİK

Seçki kampaniyalarının uğurla həyata keçirilməsinə təsir göstərən amillərdən biri də lobbiçilik fəaliyyətidir. Lobbiçilik (ingiliscə lobby - dəhliz, kuluar deməkdir) legal qaydada, qanun çərçivəsində müəyyən dövlət, hökumət qərarlarının qəbul olunmasına, ayrı-ayrı dövlət qurumlarına, vəzifəli şəxslərə təsir göstərmək məqsədiylə aparılan məqsədyönlü fəaliyyətdir. Əvvəllər lobbiçilik kölgə, kuluar siyasəti kimi başa düşülürdü və korrupsiya kimi o da pozitiv qarşılanmırdı. Sonralar bu fəaliyyət növü legallaşdı və tam qanuni şəkildə alındı. Lakin yenə də lobbiçilik fəaliyyəti anlayışı ilə bağlı bir sıra dəqiqləşdirmələr aparmaq lazım gəlir.

Birincisi, lobbiçiliyin subyekti kimi qurum deyildikdə, adətən, hansısa qərarın qəbulunun ondan asılı olduğu konkret vəzifəli şəxs nəzərdə tutulur. Qurum deyildikdə bir neçə şəxs də nəzərdə tutulur. Məsələn, deputatlar qrupu.

İkincisi, lobbişədirilmiş qərar həm müsbət, həm də mənfi xarakter daşıya bilər. Məsələn, ABŞ-dakı erməni lobbisi vaxtilə Konqres tərəfindən məlum 907-ci düzəlişin qəbul edilməsinə nail olmuş, hazırda isə Azərbaycana qarşı ədalət-siz və diskriminasiya xarakterli bu qərarın aradan qaldırılması üçün palata üzvlərinə bütün istiqamətlərdə təzyiq göstərir. Yəni lobbiçilik eyni dərəcədə həm müsbət, həm də mənfi istiqamətə yönəldilə bilər.

Üçüncüsü, lobbicilik fəaliyyəti vəzifəli şəxslərin yalnız maddi stimullaşdırma prinsiplərinə əsaslanmır. Bu fəaliyyət növü hazırda geniş yayılmış və təsirli amil hesab olunur. Qanunla təhdid olunan rüşvətvermə əvəzinə, hazırda başqa metodlardan istifadə edilir: seçki fondlarına birdəfəlik, yaxud mütəmadi yardım göstərilməsi, pulsuz xarici səfərlərin təşkili, sərfəli mühazirə turları, vəzifəli şəxslərin qohumlarının, köməkçilərinin, bəzən də hökumət qurumlarındakı yerlərini itirdikdə onların özlərinin də "yağlı yerlərlə" təmin olunması.

Nəhayət, lobbiciliyi dövlət strukturları üzərində mafioz, klan, yaxud mason nəzarəti ilə qarışdırmaq düzgün olmazdı. Bu cür hallar ciddi və qanuna zidd mahiyyət daşıdıqları üçün lobbicilikdən tamamilə fərqlənir.

Beləliklə, geniş mənada lobbicilik hökumət nümayəndələrinə onların qərarlarına təsir göstərmək məqsədiylə iş görülməsi, xəbərlər göndərilməsidir.

Lobbiciliyin dünyada ən geniş yayıldığı ABŞ-da bu fəaliyyət sahəsi "publik rileyşenz", yəni "ictimaiyyətlə əlaqələr" adlanır. ABŞ-da lobbiciliklə məşğul olan xüsusi şirkətlər mövjudur və orada çalışanların böyük əksəriyyəti yüksək ixtisaslı hüquqşünaslardır. Bu ölkədə minlərlə hüquq şirkətləri "PR", yəni ictimaiyyətlə əlaqələr müqaviləsi bağlayır. Lobbici şirkətlər həm xarici dövlətlərin, həm də öz ölkələrinin vətəndaşlarının maraq və mənafelərinin müdafiəsi ilə məşğul olurlar. "Publik Releyşenz" xətti ilə bağlanan bütün müqavilələr ABŞ Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçməlidir. Xarici hökumətlərin maraqlarını müdafiə edən ABŞ lobbici şirkətlərinin işini tənzimləyən əsas qanunvericilik aktı 1938-ci ildə qüvvəyə minmiş və 1942-ci ildə "Əcnəbi agentlərin qeydiyyatı haqqında akt" kimi yenidən nəzərdən keçirilib, xeyli təkmilləşdirilmişdi. Bu qanun o zaman ölkədə faşist və kommunist təbliğatının qarşısını almaq məqsə-

diylə qəbul edilsə də, sonrakı dövrlərdə lobbicilik fəaliyyətinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsində əsas sənədə çevrilmişdi. 1946-cı ildə lobbicilik fəaliyyəti ABŞ-da açıq şəkildə, 1995-ci ildə isə onun aşkarlanması barədə qanun qəbul edildi. Mövjud aktların qəbul edilməsində başlıca məqsəd ABŞ milli maraqlarının müdafiəsi və xarici dövlətlərin təmsilçilərinin ölkə ərazisində fəaliyyətinin aşkar edilməsi idi. ABŞ qanunlarının lobbici şirkətlər qarşısında qoyduğu başlıca tələblərdən biri, onların fəaliyyətinin Amerikanın dövlət maraqları ilə ziddiyyət təşkil etməməsidir.

ABŞ-la münasibətləri yaxşılaşdırmaq istəyən dövlətlər, bir qayda olaraq çalışırlar ki, öz maraq və mənafelərinin müdafiəsi üçün lobbici şirkətlərlə əməkdaşlıq etsin. Hazırda ABŞ-da onlarla lobbici şirkət əski Sovetlər Birliyindən olan dövlətlərin maraqlarının müdafiəsi ilə məşğul olur. Azərbaycanın maraqlarını müdafiə edən lobbici şirkət, uzun illərdir ki, Türkiyənin maraq və mənafelərini müdafiə edən "Kapitalayn"-dır. Ermənistanın maraqlarını isə nüfuzlu, həm də güclü "Amerika Erməni Milli Komitəsi" və "Devid Kin ənd Assoşieyts" lobbici şirkəti müdafiə edir. Birinci şirkət adından da məlum olduğu kimi ermənilərin öz şirkətidir və uzun illərdir Amerikada fəaliyyət göstərir. İkinci şirkətlə isə ermənilər hələ sovet dövrlərindən müqavilə bağlamışdır.

Ayrı-ayrı ölkələr və böyük kompaniyalarla yanaşı, şəhərlər də ABŞ-daki lobbici şirkətlərlə müqavilə bağlaya bilər. Lobbicilik fəaliyyətinə geniş meydan verən Amerika bu fəaliyyətdən böyük kapital qazanır. Bəzən mütəxəssislər lobbicilik fəaliyyətini Amerikanın rəğbətini qazanmaq uğrunda dünya dövlətlərinin rəqabəti də adlandırırlar və bu mülahizələrdə həqiqət yox deyil. Təbii ki, lobbiciliyin təzahür etdiyi əsas sahələrdən biri siyasi sahə, konkret olaraq seçkilər, seçki kampaniyalarıdır.

Almaniyada da lobbicilik fəaliyyəti qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu qanunvericiliyə görə parlamentdə təmsil olunmaq isəyən hər hansı şəxs, yaxud partiya "lobbi siyahısında" özü barədə məlumat dərc etməlidir. Bundestaqın deputatları isə lobbici şirkətlərlə keçmiş və indiki əlaqələri barədə məlumatları qeydiyyatdan keçirməlidir. Məsələyə bu cür yanaşma lobbicilik fəaliyyətinə şəffaflıq gətirir.

Lobbicilik sistemində medianın xüsusi yeri var. Media təkcə ölkə ictimai rəyinə, beynəlxalq rəyə deyil, BMT kimi böyük təşkilatların fəaliyyətinə də təsir göstərir. Lobbicilik fəaliyyətinin bütün ölkələrdə qanunvericiliklə tənzimlənməməsinə baxmayaraq, siyasi sistemin canlanması onun pozitiv rolu danılmazdır.

X. SİYASİ PARTİYALAR

- ♦ *Siyasi partiyaların formalaşma tarixi*
- ♦ *Siyasi partiyaların əsas əlamətləri*
- ♦ *Siyasi partiyaların struktur və funksiyaları*
- ♦ *Siyasi partiyaların tipologiyaları*
- ♦ *Çoxpartiyalılıq*
- ♦ *Azərbaycanda siyasi partiyalar*

ƏDƏBİYYAT

1. D.Sartori. *Vertikalnaya demokratiya*. Polis, 1992, № 5-6
2. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. *Politologiya*. Moskva, 1999
3. T.T.Sidelnikova. *Politologiya*. Moskva, 1999
4. A.Tokvil. *Amerikada Demokratiya (1835)*. Bakı, 2002
5. S.P.Varma. *Modern politikal theories*. Dehli 1999
6. V.N.Lavrinenko. *Politologiya*. Moskva, 2006
7. E.Xeyvud. *Politologiya*. Per. s anq. Moskva, 2005
8. *Demokratiya: gediləsi uzun yol*. Antologiya. Bakı, 2002
9. *Demokratiya - seçmək və seçilmək deməkdir*. Bakı, 2001
10. *Seçkilərin monitorinqi*. Bakı, 2001
11. *Seçki texnologiyaları*. Bakı, 1998
12. *Politiçeskie partii v usloviyax demokratii*. - Fond K. Adenauera, 1997

♦ SİYASİ PARTİYALARIN FORMALAŞMA TARİXİ

Partiya latınca "partis" sözündən götürülüb hissə, qrup deməkdir. Siyasi partiya - xalqın müəyyən bir hissəsinin maraqlarını ifadə edən və hakimiyyətə yiyələnməklə onun gerçəkləşməsinə özünün əsas məqsədi sayan həmfikirilərin, eyni dəyərləri, ideyaları bölüşənlərin təşkilatıdır. Elmi ədəbiyyatda siyasi partiyaların təsnifatı müxtəlifdir. Məsələn, C. Sartori partiyaları "seçkilərdə fəal iştirak edən və öz namizədlərini dövlət idarələrinə keçirmək imkanına malik olan siyasi qrup kimi xarakterizə edir. M. Viner və C. Lapalambayer siyasi partiyaların belə bir əlamətini qeyd edir: "partiya - zamanca fasiləsiz fəaliyyət göstərən təşkilat olub, xalqın köməyi ilə hakimiyyəti ələ keçirmək və saxlamaq üçün tədbirlər görən funksionerlər qrupudur". S. Noyman siyasi partiyaları xalqın dəstəyi üçün yarışanların təşkilatı hesab edir. Beləliklə, siyasi partiya qanunla müəyyən edilən sərhəd daxilində, partiya üzvlərinin böyük əksəriyyətinin və onu dəstəkləyənlərin qəbul etdikləri ümumi prinsip və məqsədlərə müvafiq olaraq, siyasi hakimiyyətin əldə edilməsinə, onun icrasına nəzarətə yönələn, öz fəaliyyətini açıq bəyan edən və həyata keçirən vətəndaş birliyinin müəyyən tipidir.

Siyasi partiyalar hələ Aristotel dövründə stixiya ilə ayrı-ayrı qruplar şəklində formalaşırdı. Onlar ayrı-ayrı şəxsləri müdafiə etmək üçün müvəqqəti hansısa siyasi liderin ətrafında birləşir, konkret məqsədə nail olmaq üçün insanların fəaliyyətini koordinasiya edirdilər.

Siyasi partiyaların formalaşma tarixini, təxminən aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

Birinci mərhələ, XVI - XVII əsrləri əhatə edir. Bu mərhələdə partiyalar azsaylı elitadan formalaşır və aristokratik qrup şəklində fəaliyyət göstərirdi. Qərbi Avropanın və Ame-

rikanın ilkin burjua dövlətlərinin siyasi sistemləri, aristokratiya ilə burjuaziya arasında mübarizə dövrünün xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

İkinci mərhələ, XVIII - XIX əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə partiyalar təkcə siyasi mühitə təsir etməklə kifayətlənməyərək, cəmiyyət həyatının başqa vacib sferalarına da diqqət yetirməklə insanları aktiv siyasi fəaliyyətə cəlb edən siyasi klublar şəklində fəaliyyət göstərir.

Üçüncü mərhələ, XIX - XXI əsrləri əhatə edir. Müasir siyasi partiyalar - ideoloji doktrinlərə və inkişaf etmiş təşkilat strukturlarına malikdir. Birinci belə siyasi partiya

1877-ci ildə İngiltərədə yaranan liberal partiya hesab olunur.

♦ SİYASİ PARTİYALARIN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ

Siyasi partiyaların əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

- sosial bazanın mövcudluğu;
- sənədləşdirilmiş üzvlər;
- partiya orqanlarını və təşkilatlarını birləşdirən daxili struktur;
- üzvlərin və ona rəğbət bəsləyənlərin öz hərəkət və tələblərinin müdafiəsinə səfərbər etmək imkanlarının mövcudluğu;
- partiyaları milli, regional və yerli səviyyədə təmsil edən siyasi liderlər, dövlət xadimləri qrupu;
- proqram sənədlərində və seçkiqabağı platformalarda partiya ideologiyasının və siyasi xəttin əks olunması;
- nizamnamə ilə tənzimlənən daxili intizam normaları;
- xüsusi maliyyə və material bazası.

Siyasi partiyalar vətəndaşların çoxsaylı ictimai birliklərindən onunla fərqlənir ki, onlar bilavasitə siyasi maraqları ifadə edir və fəaliyyətləri hakimiyyətin əldə edilməsinə, idarə olunmasına və ona nəzarətə yönəldilib. Deməli, siyasi partiyalar digər birliklərdən, əsasən, hakimiyyət iddiasını açıq şəkildə ortaya qoyması ilə fərqlənir, aşkar fəaliyyət göstərir. Siyasi partiyaların məqsədləri, prinsipləri, liderləri məlum olur, onların üzərində ictimai nəzarət var və fəaliyyətləri şəffafdır. Siyasi partiyaların böyük əksəriyyəti siyasi hakimiyyəti ələ almağın qeyri-qanuni yolunu məqbul hesab etmir, siyasi mübarizənin açıq və demokratik üsulları ilə davranmağa üstünlük verirlər. Lakin fərqli düşüncədə olan və qeyri-qanuni üsullarla davranma yolunu seçən partiyalar da yox deyil.

Siyasi partiyaların fəaliyyəti hüquqla tənzimlənir. Onların statuslarını, qeydiyyatlarını, funksiyalarını, maliyyələşdirilmələrini müəyyənləşdirən, eləcə də seçkiləri, parlament fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar mövcuddur. İngiltərə və Avstriyada siyasi partiyaların yaradılması rəqlamentləşdirilməyib. Onlar özlərini yaranmış clan edir və buraxırlar. Türkiyədə siyasi partiyalar iki seçkidə ardıcıl iştirakını təmin edə bilmirlərsə, buraxılırlar. Bəzi ölkələrdə siyasi partiya üzvlərinin sayı ilə bağlı normalar var. Siyasi partiyaların seçkilərdə iştirakı məsələsi də müxtəlif ölkələrdə müxtəlif qaydalarla tənzimlənir. Ümumiyyətlə, siyasi partiyaların yaranması, fəaliyyəti, maliyyələşməsi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür ola bilər. Belə hal demokratiyanın məhdudlaşdırılmasına deyil, əksinə demokratiyanın rəqabət üçün daha geniş imkanlar yaratmasına dəlalət edir.

♦ SİYASİ PARTİYALARIN STRUKTUR VƏ FUNKSİYALARI

Siyasi partiyaların funksiyalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- cəmiyyətdəki müəyyən sosial qrupun siyasi maraq və mənafeələrinin ifadə olunması;
- siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə, onun idarə olunması və nəzarət;
- böyük sosial qrupların aktivləşməsi və inteqrasiyası;
- partiya ideologiyasının işlənməsi, təbliğatın qurulması və aparılması, ictimai rəyin formalaşması, yönləndirilməsi;
- vətəndaşların siyasi maarifləndirilməsi;
- siyasi elitanın hazırlanması və partiya, cəmiyyət, dövlət işlərinə səfərbər olunması;
- partiya yeni üzvlərin cəlb olunması;
- partiyaların özünümaliyyələşdirmə işinin təşkili, maliyyə vəsaitlərinin və mənbələrinin tapılması;
- informasiya və kommunikasiya işinin təşkili.

Siyasi partiyaların strukturu:

1. Partiya aparatı
2. Partiya fəalları
3. Partiyanın sırayı üzvləri
4. Partiya tərəfdarları və təəssübkeşləri

♦ SİYASİ PARTİYALARIN TİPOLOGİYALARI

Siyasi partiyalar aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif tipologiyalara bölünür:

1. Sosial dəyişmələrə münasibətin xarakterinə görə
 - a) inqilabi
 - b) radikal

- c) mütarəqqi
- d) islahatçı
- e) mötədil
- i) reaksiyon

2. İdeoloji platformaya görə

- a) sosial-demokrat
- b) liberal
- c) millətçi
- d) faşist
- e) kommunist
- i) mühafizəkar
- m) monarxist
- n) neofaşist

3. Siyasi hakimiyyətdə iştirakına görə

- a) idarəedən
- b) ləqal
- c) liderlər partiyası
- d) müxalifət partiyası
- e) qeyri-ləqal
- i) autsayder
- m) koalisiyada idarəedən partiya

4. Sosial bazaya görə

- a) fəhlə
- b) kəndli
- c) ziyalı və s.

5. Spesifik xüsusiyyətlərinə görə

- a) yaşlılar
- b) pıvəsevərlər
- c) idmançılar partiyası və s.

ABŞ politoloqu Stiv Kouen isə siyasi partiyaları sadə şəkildə aşağıdakı kimi təsnif edir:

- totalitar partiyalar;

- parlament partiyaları;
- seçki kampaniyası partiyaları (ancaq seçki kampaniyaları ilə məşğul olurlar);
- hərəkət partiyaları (yaşlılar, qadınlar, gənclər, qlobalistlər, antiqlobalistlər və s.).

Fransız sosioloq Moris Dyuverje də partiyaları iki qismə bölür: kadrlar partiyası, kütləvi partiya. M. Dyuverjeyə görə kadrlar partiyası öz üzvlərinin sayını genişləndirməyə, yəni kəmiyyətə can atmır. Belə təşkilatlar daha çox izahat, maarifləndirmə işi aparmağa və hakimiyyət üçün öz komandasını formalaşdırmağa çalışır. Təşkilatdaxili azadlığın bol olduğu kadrlar partiyasının fəaliyyəti əsasən seçki kampaniyaları zamanı canlanır.

Kütləvi partiyalar isə üzlük, üzlük haqqı kimi məsələlərə ciddi diqqət yetirir. Bu təşkilatlar müntəzəm təbliğat, təşviqat işləri aparır, ciddi nizam əsasında fəaliyyət göstərirlər. Belə partiyaların parlamentdəki üzvləri təşkilatın rəhbərliyindən daha çox asılı olur.

♦ ÇOXPARTİYALILIQ

Cəmiyyətdə partiyalaşmanın üç növü mövcuddur: təkpartiyalılıq, ikipartiyalılıq, çoxpartiyalılıq.

Təkpartiyalılıq, adətən, totalitar cəmiyyətlərdə mövcud olur. Hazırda Kuba və Çində təkpartiyalı sistem qalır. Bu sistemlərdə hakimiyyət tək əldə cəmləşir, bütün sahələrdə monopoliya yaranır. İstənilən monopoliya isə rəqabəti zəiflədir, cəmiyyət həyatının əksər sahələrində öyriliklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Lakin müasir Çinin təcrübəsi klassik təkpartiyalılıq barədə politoloji düşüncələrin yenidən sərf-nəzər olunmasını tələb edir.

İkipartiyalılıq eyni cür sosial, mədəni həyatın, ənənəvi dəyərlərin bərqərar olduğu və insanların əksər hissəsinin bu dəyərləri bölüşdüyü cəmiyyətlərdə mövcuddur. Hazırda dünyanın iki böyük ölkəsində - İngiltərə və ABŞ-da iki partiyalı dayanıqlı sistem var. Avropada ikipartiyalılığın yaranmasına liberal dəyərlər və sosial demokratiya görüşləri rəvac verir.

Çoxpartiyalılığın obyektiv əsasları var. Cəmiyyətin sosial differensiasiyası, siniflərin, etnosların, müxtəlif səpkili birliklərin və başqa sosial ümumilik, maraq əsasında qruplaşmaların mövcudluğu, onların siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizələri çoxpartiyalılıq üçün obyektiv təminat yaradır. Bütün hadisələr, proseslər daxilində ziddiyyətlər yaşayır. Siyasi partiyalar da belə dialektik qanunauyğunluqdan xali deyil.

Çoxpartiyalılığın müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi tərəfləri də yox deyil. Çoxpartiyalılığın pozitiv və neqativ cəhətləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Müsbət:

- siyasi məsələ bütün təfərrüatı ilə ortalığa çıxır, gizli məqamlar maksimum azalır, məsələlərin həllində alternativlik, yəni çoxvariantlılıq təmin olunur, hər cür ictimai tələbat öz müdafiəçilərini və tənqidçilərini tapır;

- müxalif siyasi partiyaların mövcudluğu bürokratiyanı tormozlayır, hakimiyyəti effektiv işləməyə məcbur edir, şəxsiyyətə pərəstiş imkanlarını kəskin şəkildə məhdudlaşdırır, diktatorluq cəhdləri nəticə vermir;

- rəqib üzərində qələbənin əsas təminatçısı olan partiya-daxili nizam-intizam formalaşır;

- partiya rəhbərliyinin, aktiv üzvlərin siyasi mədəniyyəti, təcrübəsi daha da artır;

- siyasi mübarizədə istedadlı adamların üzə çıxmasına şərait yaranır;

- partiya funksionerlərinin üstünlükləri məhdudlaşdırılır, sırəvilərlə onların arasındakı məsafə maksimum azalır;

- siyasi partiyalar arasındakı rəqabət cəmiyyətin də siyasi maariflənməsinə pozitiv təsir göstərir və s.

Mənfi:

- siyasi partiya mənsubluğu müəyyən mənada çərçivə yaradır, bir çox məsələlərə partiya prinsiplərindən yanaşma tələb olunur, rəqib partiya üzvünün fəaliyyəti rəğbət yaratmır, bir çox hallarda dövlət mənafeyi deyil, partiya mənafeyi ön plana çəkilir;

- partiyalararası fasiləsiz mübarizələr hakimiyyəti zoiflədir, enerji siyasi mübarizəyə sərf olunur;

- siyasi mübarizədə ehtiraslar qızışır və arzuolunmaz mübarizə formaları, üsulları ortaya çıxır (qara PR), bu proseslər cəmiyyətin mədəni dəyərlərini zədələyir;

- iqtidar dövrünün zaman baxımından məhdudluğu bir çox hallarda fürsətdən sui-istifadə həvəsinin yaranmasına səbəb olur və s.

Postsovet məkanında çoxpartiyalılığın spesifik halları mövcuddur. Mülki cəmiyyətin zəif formalaşması, sosial təbəqə və qrupların strukturlaşmaması, vətəndaş cəmiyyətinin zəif inkişafı çoxpartiyalılığa tələbat yaratsa da, cəmiyyətdə siyasi partiyayı xoşlamamaq, onlardan şübhələnmək, konfrantasiyalara meyillər qalır. Seçicilər partiyalara deyil, daha çox şəxsiyyətlərə üstünlük verirlər. Belə cəmiyyətlərdə elektoratın ovqatı tez-tez dəyişir. Siyasi partiyalar və onların liderləri özlərindən asılı olmayaraq kommunistləri və onların vərdişlərini təkrarlayırlar. Tez-tez koalisiyalar yaranır və bir qayda olaraq bu birliklər uzunömürlü olmur. Seçkilərdə uduzan partiyalar hakimiyyət strukturlarında təmsilçilikdən imtina edir, onu legitim saymırlar. Şərqi Avropanın postsovet ölkələrində vəziyyət bir qədər fərqlidir. Lakin bu ölkələrdə

də kommunistlər demokratların təcrübəsizliyindən yararlanaraq hakimiyyətə qayıda da bildlər.

♦ AZƏRBAYCANDA SİYASİ PARTİYALAR

1995-ci il parlament seçkilərində 8 partiya, 2000-ci il parlament seçkilərində 5 partiya seçkilərdə iştirak etdi. 2005-ci il parlament seçkilərində partiyalar seçki blokları şəklində seçkilərə getdilər ("Azadlıq", "Yeni siyasət", Yeni Azərbaycan Partiyası və s.). Hazırda Azərbaycanda aktivliyi ilə seçilən partiyalar aşağıdakılardır:

- Yeni Azərbaycan Partiyası
- Müsavat Partiyası
- Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası
- Milli İstiqlal Partiyası
- Azərbaycan Demokrat Partiyası
- Azərbaycan Liberal Partiyası
- Sosial Demokratlar Partiyası
- Ədalət Partiyası
- Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası
- Demokratik İslahatlar Partiyası və s.

1992-ci ildə siyasi partiyalar haqqında Azərbaycan qanunu qəbul ediləndə mədum oldu ki, ölkədə 60-dan artıq siyasi partiya mövcuddur. Bu partiyalardan 48-i Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçdi. Hazırda 52 partiyanın hüquqi statusu var. Keçid dövrünün bütün nöqsanlarına baxmayaraq Azərbaycanda çoxpartiyalı sistem mövcuddur. Azərbaycan Konstitusiyasında siyasi partiyalar barədə bənd var. Bundan əlavə Milli Məclis siyasi partiyaların fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra qanunlar qəbul edib və müəyyən qanunlara əlavə və düzəlişlərin edilməsi istiqamətində iş aparır.

XI. MİLLƏT VƏ MİLLİ SİYASƏT

- ♦ *Millət anlayışı*
- ♦ *Milli ideya və ideologiya*
- ♦ *Milli müqəddəratı təyin etmə məsələsi*
- ♦ *Milli dövlət quruluşunun əsas formaları*

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2004*
2. *D.Sartori. Vertikalnaya demokratiya. Polis, 1992, № 5-6*
3. *Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. Politologiya. Moskva, 1999*
4. *T.T.Sidelnikova. Politologiya. Moskva, 1999*
5. *A.Tokvil. Amerikada Demokratiya (1835). Bakı, 2002*
6. *S.P.Varma. Modern politikal theories. Dehli, 1999*
7. *N.Berdyayev. Sudba Rossii. Moskva, 1990*
8. *N.Berdyayev. Filosofiya neravenstva. Moskva, 1990*
9. *D.Andreyev. Roza mira. Moskva, 1993*
10. *X.İbrahimli. Azərbaycan diasporası: mövcud durum və gələcək konusunda bəzi notlar. Avrasya dosyası, Ankara, 2001, say-1, cilt-7.*
11. *X.İbrahimli. Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Azərbaycanda türkçülük və azərbaycançılıq problemləri (məqalələr toplusu). Bakı, 1997*
12. *X.İbrahimli. Yeni Avrasiya Qafqazı. Bakı, 2000*
13. *10.N.Nəsibli. Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan. Bakı, 1997*
14. *M.B.Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, 1992*

*Yaranan tələbat milləti daha çox inkişaf etdirir,
nəinki iyirmi universitet
(F.Engels)*

Hazırda yer kürəsində 3 minə yaxın xalq yaşayır. Etnik qrupların ümumi sayı 10 min həndəvərindədir. Dövlətlərin sayı isə 200-dən çox deyil. Beynəlxalq münasibətlər sisteminə millətlərarası münasibətlər dövlətlərarası münasibətlər kimi başa düşülür və siyasi xarakter daşıyır.

Politologiyada millət anlayışına üç əsas yanaşma var: siyasi-hüquqi yanaşma; sosiokulturaloji yanaşma; bioloji yanaşma.

Siyasi-hüquqi anlayış bu və ya digər dövlətin vətəndaşlarının cəmini özündə ehtiva edir. Bu, millət anlayışına etatist (dövlət) yanaşmadır. Yəni millət deyildikdə dövlət nəzərdə tutulur, millət dövlətlə assosiasiya olunur. Siyasi-hüquqi yanaşmaya görə etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dövlətin bütün vətəndaşları eyni milləti təmsil edirlər. Beynəlxalq hüquqda millət vətəndaşların birliyi, yaxud siyasi anlam kəsb edən bir toplumdur. Siyasi anlamda millət beynəlxalq arenada, öz milli maraqlarından, milli sərhədlərindən və digər milli atributlarından çıxış edən milli dövlətdir. BMT-nin üzvləri də məhz siyasi mahiyyət kəsb edən millət-dövlətlərdir. (Buna görə də BMT "millətlər" təşkilatı adlanır).

İngilis dilində "nation" anlayışı təkcə xalqı, etnosları deyil, bütöv ölkəni, dövləti, başqa sözlə siyasi birliyi özündə ehtiva edir. "The American Nation" termini isə "amerikan milləti", "amerikan xalqı", "amerikan dövləti" anlamlarını verir.

Sosiokulturaloji yanaşmada dil, mədəniyyət, din, adət-ənənə ətrafında birləşən hər-hansı bir toplum millət sayılır. Bu yanaşma imkan verir ki, millətə mənəvi mədəniyyətə, tarixi in-

kişafə, davranış stereotiplərinə, həyat tərzinə və məişətinə görə bir-birlərindən fərqlənən insanların birliyi kimi yanaşılsın. Lakin burada həssas məsələ millətin təkcə dini birlik əsasında formalaşmamasıdır. Ola bilər ki, müxtəlif dövlətlərin millətləri eyni dinə sahib olsun. Ancaq bu o demək deyil ki, dini birlik "müsəlman milləti", "xristian milləti" anlamını verir.

Milli şüur və milli özünüdərk olmadan millət yaranmır. E. Qellnerin dediyi kimi "milləti insan yaradır, başqa sözlə millət insanların inamlarının, maraqlarının və adətlərinin məhsuludur".

Bu yanaşmaya görə millətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayın amil dildir. XIX əsrdə Azərbaycanda başlanan kultür hərəkətinin də başlıca hədəfi milləti ancaq dini birlik ideyaları ətrafında deyil, dil amili ətrafında bir araya gətirmək idi. Bu dövrün bütün mütəfəkkirlərinin gəldiyi qənaət belə idi ki, dil olmadan milli özünüdərk, milli şüur formalaşmır, milli özünüdərk, şüur formalaşmadan da millət yaranmır və öz müstəqilliyini qazanmağı bacarmır. Eyni zamanda öz ana dilini itirən millət tədricən varlığını da itirməyə başlayır və son nəticədə hansısa millətin içərisində öriyib itir. Tarixdə belə nümunələr az deyil. Bu gün elə millətlər var ki, onların ancaq adı qalıb.

Dünyanın əksər ölkələri (ABŞ, İngiltərə, Fransa, İspaniya, İtaliya, Skandinaviya ölkələri, Latın Amerikasının ölkələri və s.) millət anlamına yuxarıdakı iki aspektdən yanaşır. Bəzi məsələlərdə bu iki əsasdan çıxış edənlərin arasında fikir ayrılığı olsa da, elə məsələlər var ki, onlar eyni mövqedə dayanırlar. Məsələn, birinci və ikinci əsası qəbul edənlərin mütləq əksəriyyəti millətin üçüncü nöqtədə - qan qohumluğu əsasında formalaşmadığını fikrinin tərəfdarıdır.

Üçüncü, bioloji yanaşma tərəfdarlarını birinci və ikinci yanaşma tərəfdarlarından ayıran da, məhz, millətin qan qohumluğu əsasında formalaşması məsələsidir. Almanlar və yaponlar millət dedikdə təkcə Almanıyanın, Yaponiyanın sərhədlə-

ri daxilində deyil, onun hüduqlarından kənarda yaşayan bütün almanları, yaponları nəzərdə tutur. Bu ölkələrin konstitusiyalarına görə damarından alman və yapon qanı axanlar alman və yapon millətinin nümayəndələridir. İsrail milləti də məhz bu prinsipə üstünlük verir. Lakin alman və yaponlardan fərqli olaraq yəhudilər üçün təkə yəhudi olmaq azdır, eyni zamanda hakim dinin, iudaizmin daşıyıcısı olmaq vacibdir. Deməli İsrail milləti həm qan qohumluğu əsasında, həm də vahid bir din ətrafında formalaşmış millətdir.

Yapon, alman və yəhudi yanaşmalarını qəbul etməyənlər çoxluqdadır. Onların məntiqinə görə insan sosial varlıqdır və şəxsiyyət kimi doğulmur, şəxsiyyət kimi formalaşır. Digər tərəfdən isə müasir qloballaşma şəraitində "təmiz qanı" qoruyub saxlamaq müşkül məsələdir. İndi dünyada qarışıq nığahdan yan keçən ölkələr, demək olar ki, yoxdur. Əsasən də Avropada qarışıq nikahların sayı günbəgün artır, necə deyərlər Qərb toplumlarının "rəngi" sürətlə dəyişir.

Beləliklə, millət anlayışının universal tərifı aşağıdakıdır: millət - insanların tarixən formalaşmış birliyidir. Hər hansı bir dövlətin vətəndaşlarına xas olan ümumi xüsusiyyətlər bunlardır: dil birliyi, iqtisadi həyat birliyi, mədəniyyət və adət-ənənə birliyi, eyni zamanda, başqa millətdən fərqli xüsusiyyətlərin qavranılmasına kömək edən fərdi və kollektiv şüur, özünüdərk.

♦ MILLİ İDEYA VƏ İDEOLOGİYA

Hər bir millətin öz milli ideyası var. Bu ideyalar bəzilərinə də zəif, bəzilərinə qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. "Milli ideya" anlayışı ilk dəfə alman filosofları İ. Herder və Q. Hegel tərəfindən işlənsə də o, tarixin əvvəlki dövrlərində də mövcud olub.

"İspanizm" milli ideyasının mahiyyəti ispan milləti ilə onun konfessional (katolik) icmalarının vəhdətidir. Katolik dini "ispan qəlbinin" mahiyyəti hesab olunur.

Amerikanlar hesab edirlər ki, Amerikanı güclü və qüdrətli edən əsas amil protestant ruhu və etikasıdır. Protestantlar başqalarından fərqli olaraq "Əmək insan üçündür!" prinsipi ilə deyil "İnsan əmək üçündür!" prinsipi ilə yaşayır və çalışırlar və məhz bu prinsip Amkrikanı dünyada hegemon dövlətə çevirdi, Amerika patriotizmini, vətənpəvərliyini, "amerikançılıq" düşüncəsini formalaşdırdı

"Rus ideyası" avrasiyaçılığı, sivil Avrasiya toplumu olmanın özündə ehtiva edir. Rus filosofları N. Berdyayev və D. Andreyevə görə isə "rus messianizminin" mahiyyətini "xilasçılıq" təşkil edir. Yəni rusların missiyası Avrasiyada yaşayan bütün xalqları üç mədəniyyət-din ocağına (Qüds, Məkkə, Hindistana - Xristanlığa, İslama, Buddaçılığa və Krişnaçılığa) qovuşdurmaq, onları cahillikdən xilas etməkdir. Bu məntiqə əsasən Rusiyanın əraziləri Şərqdə Hind okeanına, Cənubda isə Məkkə və Qüdsə qədər uzanıb getməlidir ki, bu böyük məkanda məskun olan xalqlar arası bağlar, əlaqələr üçün ərazi əngəlləri, sərhəd maneələri qalmasın.

Türk dünyası üçün milli ideya bir neçə mərhələdən keçib. XIX əsrin sonlarında "panislamçılıq" meydana gəldi. Lakin Osmanlıni dini birlik ideyası ilə saxlamağın mümkün olmayacağı tezliklə ortaya çıxdı və bu ideyanı "panturançılıq", "pantürkçülük" əvəz etdi. Türkiyə elmi ədəbiyyatında "türkçülük" aşağıdakı kimi təqdim edilir: "Türkçülük-ətrafı düşmanlıqlarla dolu bir məkanda türk kimi qalmaq əzmi və iradəsidir". Bu özünümədafie ideologiyasıdır.

Milli ideologiya - insanların sosial, siyasi, iqtisadi, fəlsəfi, dini, mənəvi, estetik və digər baxışlarının cəmidir. Millətin mənəvi inkişafının mahiyyətini, səviyyəsini və başqa özəllik-

lərini xarakterizə edir. O millətin tarixi inkişaf prosesini, mənsəb olduğu toplumun dəyərləri barədə təsəvvürləri, eyni zamanda başqa dəyərlərə və millətlərə münasibətləri özündə əks etdirir. Milli ideologiyadan millətçilik ideologiyası fərqləndirilməlidir. Millətçilik milli ideologiyanın mütləqləşdirilməsi, yaxşılığın yaxşısı elan edilməsidir. Millət ancaq öz ideyasının qayğısına qalanda, başqalarını inkar edəndə və yaxud onlara yuxarıdan aşağı bağanda millətçilik ortaya çıxır. Bu cür təzahürlər özünün əks tərəflərini yaradır. Zor zor doğurur, aqressiya aqressiya yaradır. Tarixdə bunun nümunələri çoxdur. XX əsrin ən acı dərsi isə bəşəriyyətə böyük bəlalar gətirən faşizmdir.

♦ Milli müqəddəratı təyin etmə məsələsi

Milli müqəddəratı təyin etmə beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən sayılır. Bu məsələ BMT əsasnaməsində və digər beynəlxalq hüquq sənədlərində öz ifadəsini tapıb. 1970-ci il Deklarasiyasında deyilir: "Suveren və bağımsız dövlətin yaranması, suveren dövlətə birləşmə və ya qoşulma, yaxud istənilən siyasi statusun bərqərar edilməsi xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququdur". Buna əlavə olaraq o da göstərilir ki, çoxmillətli dövlət çərçivəsində xalqlara milli-siyasi, inzibati və mədəni muxtariyyət verilməsi də öz müqəddəratını təyin etmənin başqa formalarıdır.

Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi dünyada 3 minə yaxın xalq, 10 minə yaxın etnik qrup (subetnos) yaşayır. Əgər bütün bu xalqlar və etnik qruplar öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi ilə hərəkət edərkən, ona nail olsalar dünyada 10 min, ən azı isə 3 min dövlət yaranmalıdır. Bu isə beynəlxalq münasibətlərdə xaosun yaranması, tənzimlənmənin idarəolunmaz hala gəlməsi demək olardı.

Bu zaman beynəlxalq hüququn başqa prinsipi - dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmaması münasibətlərin əsas tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Bu prinsip də BMT əsasnaməsində öz ifadəsini tapıb. Eyni zamanda, Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq barədə Yekun Aktında (1975) dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmazlığı əsas prinsip kimi xüsusi vurğulanır. Bu iki prinsip, yəni milli müqəddəratı təyin etmə və dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı çox hallarda, ələlxüsüs da Sovetlər Birliyinin çökməsindən sonra baş-başa gəlir. Belə hallarda beynəlxalq hüququn hansı prinsipi əsas götürülməlidir? Yuxarıdakı mülahizələrin məntiqinə əsasən, heç şübhəsiz, dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipi.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nümunəsində də ərazi bütövlüyünün pozulmazlığı prinsipinin əsas və vacib olduğu aydın görünür. Təsəvvür edək ki, Qafqazda millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi önə çəkilir və gerçəkləşir. Bu zaman təkcə bu etnopolifonik bölgədə, təxminən 150 dövlət yaranmalıdır (təkcə Dağıstanda sayı, təxminən 15 min civarında olanyüzə yaxın etnos yaşayır). Belə vəziyyət isə ərazi mübahisələri, çoxsaylı münaqişələr, hamının hamı ilə savaşıması demək olardı. Milli müqəddəratın təyin olunması prinsipi, dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipindən öndə dayansa kiçik Gürcüstan da parça-parça olar və özünün mövcudlığını qoruyub saxlaya bilməz.

Etnik baxımdan dünyanın ən polifonik bölgəsi olan Cənub Qafqazı ermənilər, məhz bu cür xaosla sürükləmək və hansısa xarici dövlətə, himayədarı arbitr rolunda bölgəyə gətirmək məqsədi güdür. Paradoksal və araxayik təsir bağışlasa da, Sovetlər dönəmindəki milli siyasət və siyasi-inzibati ərazi bölgüsü Cənub Qafqaz üçün hələ ki, ən optimal bölgü sayıla bilər.

BMF-nin sabiq baş katibi Butros-Butros-Qalinin fikri bu məsələ ilə bağlı maraqlı bir nümunədir: "Mütləq və müstəsna suverenliyin zamanı keçdi, onun nəzəri konsepsiyaları gerçəklikdə özünü heç zaman doğrultmadı... Əgər hər etnik, dini və dil qrupu öz dövlətini qurmaq iddiası ilə çıxış etsə, parçalanmanın həddi-hüdudu olmayacaq və bu zaman sülh, təhlükəsizlik və iqtisadi rifahə çatmaq çox çətin olacaq".

Milli dövlətin yaranması asan məsələ deyil. Milli dövlət milli mədəniyyətdən yaranır. Onun formalaşması üçün bir sıra vacib şərtlər var: milli mədəniyyətin gücü, enerjisi; müstəqil iqtisadiyyatın yaradılması imkanlarının mövcudluğu; əhəlinin sayı, onun sosial rifahının, təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün yetərli güc; təbii resursların mövcudluğu və s.

Hazırda dünyada qloballaşma prosesi gedir. Bu prosesin fəlsəfəsi "vahid dünya dövlətinin" yaranması, başqa sözlə milli dövlətlərin, sərhədlərin, gömrüyün zəifləməsi, vahid iqtisadiyyatın, valyutanın, dünya proseslərini idarə edən siyasi təşkilatların meydana gəlməsidir (Bu məsələ "Qloballaşma" mövzusunda ayrıca şərh ediləcək).

♦ MİLLİ DÖVLƏT QURULUŞUNUN ƏSAS FORMALARI

Tarixdə milli dövlət quruluşunun üç forması var: unitar dövlət, konfederativ dövlət, federativ dövlət.

Unitar dövlət. "Unitas" - latınca birlik deməkdir. Unitar dövlət vahid, bütöv dövlət quruluşu formasıdır. Bir qayda olaraq unitar dövlətdə bir konstitusiya, bir vətəndaşlıq, bir ali hakimiyyət orqanı sistemi mövcuddur. Unitar dövlət inzibati-ərazi vahidlərinə bölünür, suverenliyin hər-hansı əlamətlərini tanımır. Unitar dövlətin tərkib hissələri (vilayət, rayon və s.) mərkəzi orqanlar tərəfindən qəbul edilən qərarlar əsasında

idarə olunur. Onun ərazisi yerli əhəlinin və yerli orqanların icazəsi olmadan ümumdövlət qanunları ilə dəyişdirilə bilər.

Unitar dövlət ərazisində məhdud suverenliyə malik milli muxtar qurumlar varsa, bu zaman müəyyən istisnalar mümkündür.

Unitar dövlət quruluşunun iki növü var: mərkəzləşmiş və əksmərkəzləşmiş. Mərkəzləşmiş unitar dövlətlərdə bölgə rəhbərləri mərkəzi hakimiyyətin iradəsi ilə formalaşır (məsələn, Hollandiya, Qazaxıstan, Özbəkistan və s.). İkinci formada bölgə orqanları mərkəzi hakimiyyətlərdən asılı olmadan formalaşır, ancaq ümumdövlət qanunları əsasında fəaliyyət göstərir (məsələn, Fransa, İspaniya, İtaliya, Yaponiya, Yeni Zelandiya və s.).

Unitarlıq müasir dünyada daha geniş yayılmış dövlət forması hesab olunur.

Konfederativ dövlət. "Confoederatio" - latınca ittifaq, birləşmə mənasını verir. Konfederativ dövlətin üzvləri tam mənada öz suverenliklərini saxlayır. Onun əsas məqsədi üzv dövlətlərin təhlükəsizliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün xarici siyasətdə və hərbi-müdafiə sahəsində uğur qazanmaqdır. Daxili problemlərə gəldikdə isə konfederativ dövlətlər, adətən, gömrük tarifi, vahid rəhbərlik və başqa ikinci dərəcəli strukturların bərqərar olunması ilə kifayətlənir. Konfederativ dövlətlərdə ümumi qanunverici və icraedici orqan olmur. Doğrudur razılaşdırılmış xarici siyasət yürütmək üçün, bir qayda olaraq müəyyən orqanlar, institutlar, vəzifələr təsis edilir. Amma onların konfederasiyanın subyektləri üzərində hakimiyyətləri yoxdur. Konfederativ orqanların razılaşma və konsensus əsasında qəbul etdikləri qərarlar, konfederasiya subyektlərinin mərkəzi hakimiyyət orqanlarının təsdiqindən sonra qüvvəyə minir. Konfederasiya subyektləri belə qərarları ləğv etmək, qəbul etməmək hüququnu özündə saxlayır.

Yuxarıda deyilənlər yaxın tarixin təcrübələridir. ABŞ (1781-1789), İsveçrə (1815-1848), İsveç və Norveç (1905-ci ilə qədər), Avstriya-Macaristan (1918-ci ilə qədər), Misir və Suriya-Birləşmiş Ərəb Respublikaları (1958-1961), Qambiya və Seneqal (1982-1989) vaxtiylə konfederativ dövlətlər idi. Lakin bu dövlətlərin daxilindəki ziddiyyətlər onların get-gedə unitar, yaxud federativ qurumlarla əvəzlənməsinə gətirib çıxardı. Hazırda ancaq bir konfederasiya mövcuddur: Avropa Birliyi. Bəzən MDB-ni də konfederasiya hesab edirlər. Lakin bu nə hüquqi, nə siyasi baxımdan konfederasiya sayıla bilməz və perspektivdə də onun konfederativ bir qurum şəklini alması imkansız görünür.

Federativ dövlət. "Federatio" - birlik, ittifaq deməkdir. Federasiya, müəyyən hüquqi və siyasi müstəqilliyə malik olan dövlətlərin ittifaqıdır. Milli (lingvistik) amillərdən asılı olaraq federasiya strukturlarının müəyyənəlməsi bir-birindən fərqlənir: a) əraziyə görə formalaşan federasiya (ABŞ, Avstraliya, Avstriya, Almaniya, Argentina, Venesuela, Braziliya, Meksika); b) mili əsaslara görə formalaşan federasiya (Hindistan, Belçika, Pakistan, Nigeriya); c) mili və ərazi qarışığı əsasında formalaşan federasiya (Rusiya, Kanada, İsveçrə). Hazırda dünyada 20 federativ dövlət var.

Bütün federativ dövlətlərin əsaslandığı baza prinsipləri, təxminən, beşdir: 1) federal qanunvericiliyin aliliyi; 2) dövlət quruluşunun əsaslarının vahidliyi; 3) insanların, əmtəənin və s. bütün federasiya ərazisində maneəsiz hərəkəti, federasiyadaxili subyektlərin sərhədlərinin dövlət sərhəddi hesab olunmaması; 4) federasiya subyektlərinin statuslarının birtərəfli qaydada dəyişdirilməsinə qoyulan qadağa; 5) dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmaması, yəni federasiyanın bir subyektinin federasiyadan ayrılmasının qadağan olması.

Bunlardan əlavə:

- federasiya daxili sərhədlər, ancaq onun subyektlərinin razılığı ilə dəyişdirilə bilər;

- federasiya subyektləri məhdud siyasi müstəqilliyə malikdir;

- ali qanunverici orqan iki palatadan ibarət olur - biri subyekti, digəri ümummilli təmsilçiliyi həyata keçirir;

- federasiya konstitusiyası ilə, subyektin konstitusiyası bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir;

- federasiya subyektləri beynəlxalq hüququn subyekti deyil, amma xaricdə elmi-mədəni nümayəndəlik hüququna malikdir.

Bütün bunlara baxmayaraq federasiyaların siyasi və hüquqi mənzərələri dəyişməz deyil. O zaman-zaman təkmilləşir, inkişaf edir.

Respublika Konstitusiyasına görə Azərbaycan unitar dövlətdir. Konstitusiyanın 1-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarda yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir; bu isə beynəlxalq hüquqla müəyyənəşdirilmiş normaları istisna etmir". Maddə 5-də deyilir: "Azərbaycan xalqı vahiddir. Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir".

Hazırda Azərbaycan üçün əsas milli ideya "Azərbaycançılıq" ideyasıdır. Dünyada azərbaycanlıların ümumi sayı 50 milyona yaxındır. Lakin bu böyük toplumdən cəmi 9 milyona yaxını müstəqil dövlətin vətəndaşıdır. "Azərbaycançılığın" fəlsəfəsi dünya azərbaycanlılarının enerjisini, potensialını Azərbaycanın inkişafının və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına səfərbər etməkdir.

Milli ideya böyük siyasi gücə malikdir. Onun köməyi ilə millət öz müstəqilliyini qazanır, suverenliyinə nail olur, tərəqqisini və təhlükəsizliyini təmin edir.

XII. XALQ VƏ ŞƏXSİYYƏT SİYASƏTİN SUBYEKTİ KİMİ

- ♦ *Xalq siyasətin subyekti kimi*
- ♦ *Fərd siyasətin subyekti kimi*
- ♦ *Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması*
- ♦ *Siyasi davranış*

ƏDƏBİYYAT

1. D.Sartori. *Vertikalnaya demokratiya*. Polis, 1992, № 5-6
2. Q.Almond, S.Verba. *Qrajanskaya kultura i stabilnost demokrati*. Per. s angl. - Moskva, 1992
3. E.Xell, D.Ziqler. *Teorii liçnosti*. Moskva, 2005
4. D.Easton, J.Dennis. *Children in the Political System*. N. Y., 1969
5. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. *Politologiya*. Moskva, 1999
6. T.T.Sidelnikova. *Politologiya*. Moskva, 1999
7. A.Tokvil. *Amerikada Demokratiya (1835)*. Bakı, 2002
8. S.P.Varma. *Modern politikal theories*. Dehli, 1999
9. N.Berdyayev. *Sudba Rossii*. Moskva, 1990
10. N.Berdyayev. *Filosofiya neravenstva*. Moskva, 1990
11. D.Andreyev. *Roza mira*. Moskva, 1993
12. *Demokratiya: gədiləsi uzun yol*. Antologiya. Bakı, 2002
13. *Demokratiya - seçmək və seçilmək deməkdir*. Bakı, 2001
14. S.Xəlilov. *Lider, cəmiyyət, dövlət*. Bakı, 2001
15. X.İbrahimli. *Azərbaycan diasporası: mövcud durumu və Gələcəyi konusunda bəzi notlar*. Avrasya dosyası-Ankara, 2001, say - 1, cilt - 7.

♦ XALQ SİYASƏTİN SUBYEKTİ KİMİ

*Xalq dövlətdə birincidir, ikinci torpaqdır,
sonra hökmdar gəlir
(Konfutsi)*

Totalitar rejimlərdə bir qayda olaraq xalq siyasətin obyekt-i sayılır, yəni manipulyasiya olunur. Eyni zamanda, paralel olaraq xalqın əsas hərəkətverici qüvvə olduğu, hakimiyyətin mənbəyi sayıldığı bəyan edilir. Demokratik cəmiyyətlərdə siyasi elitanın siyasətin subyekti olduğu bildirilir, "elektorat" haqqında mülahizələrə üstünlük verilir, cəmiyyətdə xalq da siyasətin subyekti sayılır. Dəməli totalitar rejimlərdə xalq siyasətin obyektidir, yəni passivdir, siyasi prosesdən kənardadır, manipulyasiya olunur, demokratik rejimlərdə isə o siyasətin subyektidir, yəni aktivdir, prosesin əsas iştirakçısıdır.

Xalqın siyasi aktivliyi onun maariflənmə və siyasi şüur səviyyəsindən çox asılıdır. Maariflənmə və siyasi şüur səviyyəsi aşağı olan cəmiyyətlərdə siyasi aktivliyin yüksək olması bir çox hallarda radikal hərəkətlərin və kəskin dəyişmələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Həm siyasi şüurun və siyasi mədəniyyətin inkişaf etdiyi, həm də sosial təminatları normal olan cəmiyyətlərin vətəndaşları tolerant, əksinə siyasi mədəniyyətin inkişaf etmədiyi və kütləvi yoxsulluğun, işsizliyin hökm sürdüyü cəmiyyətlərin vətəndaşları aqressiv və intolerant olurlar. O da həqiqətdir ki, kəsib cəmiyyətlərə çox zaman siyasi apatiya hakim kəsildiyindən siyasi maariflənmənin səviyyəsini qaldırmaq çətin olur.

Xalqın siyasi aktivliyinə təminat verən əsas amillərdən biri də hüquq dövlətinin mövcudluğudur. Hüquq dövlətlərində ictimai münasibətlər hüquqla, konkret qanunlarla tənzimlənir. İctimai münasibətlərin qanunlarla tənzimləndiyi, cəmiyyətdə

zamanda qanunlara riayətin vərdişə çevrildiyi cəmiyyətlərdə, bir qayda olaraq fərdlər, qruplar, zümrələrarası, o cümlədən siyasi hakimiyyətlə toplumarası münasibətlər nəzərəcarpacaq dərəcədə rovan olur, münaqişələrə az yer qalır. Münaqişələr baş verəndə isə onların həlli üçün hüquqi qaydalar və normalar işə düşür.

Təşkilatın, çoxluğun hakimiyyətə təsir gücü bir fərdin təsir gücündən artıqdır. Bu baxımdan təsisatlaşmış cəmiyyətlərdə, yəni vətəndaş cəmiyyətlərində xalqın hakimiyyətə və siyasi proseslərə təsir gücü yüksək olur. Əslində vətəndaş cəmiyyətinin gücü məhz bu amilə bağlıdır. Vətəndaş cəmiyyətlərində gerçək demokratiya bərqərar olur.

Bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, konkret fərd də siyasətin subyektidir. Yəni bu amili inkar etmək mümkün deyil.

♦ FƏRD SIYASƏTİN SUBYEKTİ KİMİ

Normal cəmiyyətlərdə siyasət insanlar vasitəsiylə və insanlar üçün həyata keçirilir. Siyasətin subyektləri üçün xarakterik olan ümumi xüsusiyyət, onların hamısının siyasi cəhətdən fəallığıdır. Eyni zamanda, siyasi təşkilatlar nə qədər güclü və əhəmiyyətli olsalar da, son nəticədə siyasətin subyekti kimi şəxsiyyət çıxış edir. Çünki bütün təşkilatlar şəxsiyyətlərdən ibarətdir. Nəticə etibarıylə, məhz şəxsiyyət siyasətin əsas iştirakçısı və yaradıcısı olur. Siyasət də öz növbəsində şəxsiyyəti formalaşdırır, onu yetişdirir. Şəxsiyyət eyni zamanda həm siyasətin subyekti, həm də obyektidir. Siyasətin subyekti kimi fərdlərin sayının azalması, onların siyasətin obyektinə çevrilməsinə və bu sahədə cəmiyyətin artmasına gətirib çıxarır, deməli tərs proses gedir. Nəticə etiba-

riylə, bütöv cəmiyyətə passivlik ovqatı hakim kəsilir. Deməli, cəmiyyətdə siyasətin subyekti kimi fərdlərin sayı çoxaldıqca, ictimai fəallıq da artır.

Şəxsiyyətin fəallığını, siyasi proseslərə yaradıcı yanaşmasını demokratiyadan kənarda təsəvvür etmək çətindir. Qeyri-demokratik rejimlər siyasi proseslərə, hakimiyyət və dövlət idarəçiliyi məsələlərinə apatiya, biganəlik formalaşdırdığından, cəmiyyətə siyasi süstlük hakim olur. Demokratik cəmiyyətlərdə isə insanlar öz siyasi tələbatlarını ödəmək üçün kifayət qədər geniş imkanlara malikdir. İnkişaf etmiş, yetkin şəxs hər şeydən öncə vətəndaş, yəni ictimaiyyətçi olmalıdır.

Ümumi mənada siyasətdə şəxsiyyətlər fəal və passiv tiplərə bölünür. Polşa politoloqu E. Vyatr da isə yanaşma daha konkretir. O şəxsiyyətləri fəallar, peşəkar müşahidəçilər, peşəkar tənqidçilər, passiv vətəndaşlar və apolitik vətəndaşlar qisminə bölür. Siyasi davranış motivlərinə əsasən M. Veber siyasətçiləri aşağıdakı qaydada təsnif edir: 1. siyasət üçün yaşayanlar; 2. siyasətin hesabına yaşayanlar. Birincilər hakimiyyətə xalqın rifahını yaxşılaşdırmaq, ikincilər şəxsi problemlərini həll etmək üçün can atır. Bu məntiqə siyasətçilərin bir qrupu altruistlər, digər qismi isə egoistlərdir. Amerika politoloqu Q. Lassuel isə hesab edir ki, şəxslərin liderliyə canatmaları, onların özlərini zəif dəyərləndirmələri ilə bağlıdır. Yəni belə adamlar hakimiyyət vasitəsiylə öz zəif tərəflərini kompensasiya etməyə çalışır.

♦ ŞƏXSİYYƏTİN SIYASI SOSİALLAŞMASI

Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də fərdin siyasi sosiallaşmasıdır.

Politoloqlar Ç Kuli və C. Mid təliminə görə şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması 3 mərhələdən keçir:

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (*İnteraktiv dərslər materialları*)

Birinci mərhələ, 3-13 yaşı əhatə edir.

Bu imitasiya mərhələsində siyasi hakimiyyətlə bağlı şüur formalaşır və onun valideyn hakimiyyətindən daha vacib və ciddi olduğu təəssüratı yaranır. Hakimiyyət konkret fiqur kimi qəbul edilir ("Prezident Buş", "sahə rəisi Vəli" və s.).

İkinci mərhələ, 14-18 yaşı əhatə edir. Bu yaşda siyasi "mən" formalaşır. Siyasi institutlara emosional baxış konkret biliklərlə və təsəvvürlərlə əvəzlənməyə başlayır.

Üçüncü mərhələ, 18 yaşdan sonra başlayır. Bu aktiv siyasi fəaliyyət dövrüdür. İnsanlar siyasi partiyalara və hərəkatlara qoşulur, yaxud onun yaradıcılarına çevrilirlər. Üçüncü mərhələdə fərdlər seçmək və seçilmək hüququ qazanır ki, bu da aktiv siyasi fəaliyyəti şərtləndirən çox vacib amillərdəndir.

Sosioloq E. Eriksonun təliminə görə insanın bütün həyatı boyu siyasi sosiallaşması səkkiz mərhələdən keçir və hər bir mərhələ fərdi inkişaf böhranlarının dəf edilməsi ilə bağlıdır. J. Piajenin koqnitiv inkişaf təliminə görə siyasi sosiallaşmanın dörd mərhələsi var və hər bir mərhələdə insanlarda yeni vərdislər formalaşır.

T. Parsonsun təlimində isə göstərilir ki, siyasi sosiallaşma prosesi insanların sosial rol haqqında təlim almasından keçir. Fərdlər bu təlimlə sosial sistemə qoşulur.

Amerika politoloqları D. İston və C. Dennisin məsələ ilə bağlı araşdırmaları da maraq doğurur. Onlar şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasının dörd mərhələsini göstərir: a) siyasiləşmə; b) personallaşma; c) ideallaşma; d) institutallaşma.

Göründüyü kimi şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması barədə təlimlər çox, həm də rəngarəngdir. Gerçəklik isə ondan ibarətdir ki, siyasi sosiallaşma zamanı şəxsiyyət həm proseso uyğunlaşır, həm də öz sahib olduğu dəyərlərə, normalara və maraqlara müvafiq olaraq bu prosesi dəyişdirməyə, ona yön verməyə çalışır.

Siyasi sosiallaşmanın tipləri aşağıdakılardır:

Harmonik tip.

Bu tiplər üçün hakimiyyət, şəxsiyyət ideallar, normalar və dəyərlər vasitəsilə bir-birlərinə bağlıdır. Şəxs dövlətə, siyasi sistemə sayğı ilə yanaşır. Şəxsiyyət siyasi həyatın aktiv, yetkin və könüllü subyektidir. Hakimiyyət və şəxsiyyət arasında harmoniya var, vəzifələrə, öhdəliklərə, qanun və qaydalara qarşılıqlı şəkildə əməl olunur. Belə tiplərin var olması demokratik rejimlərdə, hüquq və vətəndaş cəmiyyətlərində mümkündür. Siyasi sosiallaşmanın bu ideal tipi mahiyyət etibarıyla siyasi sistemin və siyasətin subyekt kimi şəxsiyyətin münaqişəsiz, stabil inkişafını təmin edir.

Plüralist tip.

Bu tiplərə liberal ideallar hakimlik edir (azadlıq, şəxsi mülkiyyət, insan haqları, demokratiya, plüralizm). Plüralist tiplərin başqa insanların dünyagörüşlərinə, dəyərlərinə münasibəti tolerantdır. Belə insanlar şəxsi mülkiyyət və başqa demokratik haqlara dayanan liberal ideologiyaların bərqərar olduğu ölkələrdə formalaşır. Plüralist şəxsiyyətlər suveren, eynihüquqlu və müstəqil insanlardır. Siyasi sosiallaşmanın belə tiplərinin fəaliyyəti üçün əsas şərt qanun qarşısında hər birinin bərabər hüquqlu olmasıdır. Bu amil plüralizmin anarxiyaya, hegemonluğa çevrilməməsinə təminat yaradır.

Münaqişəli tip.

Fərd qisas hissi ilə hansısa klana, tayfaya bağlı olur. Başqa siyasi dəyər daşıyıcılarına fərqli fikirləşənlərə qarşı amansızlığı ilə seçilir. Münaqişəli tiplər cəmiyyətin müxtəlif siyasi qrupları arasında gedən mübarizə ilə xarakterizə olunur. Bu mübarizədə ortada olan maraqlar müxtəlif olsa da,

bir-birləri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir. Belə şəraitdə şəxsiyyət özünü siyasətin subyekti kimi təqdim etmək üçün hansısa qrupa, klana, sinfə kastaya qoşulmağa məcbur olur. Onlar üçün, demək olar ki, başqa yol qalmır. Siyasi sosiallaşmanın belə modeli iqtisadiyyatı zəif, iqtisadi, sosial, mədəni həyatı defferensial olan ölkələrdə formalaşır. "Kim bizimlə deyilsə, bizə qarşıdır!" şüarı münaqişəli tiplər üçün əsas devizdir. İndi bu cür şəxsiyyətlər aqressiv dini birliklərin, klan və kastaların var olduğu cəmiyyətlərdə fəaliyyət göstərir.

Hegemon tip.

Fərd siyasətə sinfi ideologiya, dini təlimlərlə gəlir. Hegemon tiplər qapalı cəmiyyətlərdə formalaşır. Bu şəxsiyyətlər başqa siyasi sistemlərin və başqa təşkilatların nümayəndələrinə neqativ münasibətləri ilə fərqlənir. Siyasi sosiallaşma həmin şəxsiyyətlərin mənsub olduqları qrup, sinif və toplumun dəyər və normaları əsasında reallaşır. "Paritya, millət, dövlət hər şeydən üstündür!" devizi fərdin siyasi davranışı üçün fəaliyyət prinsipinə çevrilir.

Siyasi sistemlərdə azadlıq nisbi anlayışdır. Siyasi partiyalarda fəaliyyət isə, ümumiyyətlə, azadlıqların müəyyən mənada məhdudlaşdırılmasını tələb edir. Bu məntiqə müstəqil fərdlər siyasətin subyekti kimi daha aktiv olmaq imkanlarına malikdir.

Digər tərəfdən isə vətəndaşların aktivliyini, onların siyasətin subyekti kimi fəaliyyətini təmin edən insan haqları və azadlıqlarıdır.

İnsan haqlarının təməl daşı yaşamaq, həm də təhlükəsiz yaşamaq haqqıdır. Bunsuz digər haqlar öz mənasını itirir. Yəni insanın özü yoxdursa artıq başqa azadlıqlar da yoxdur.

Seçmək, seçilmək, mitinq, yürüş, nümayiş, etiraz etmək, dövlət işlərində iştirak etmək azadlığı - siyasi azadlıqlar, haqlardır. Siyasi haqların fəlsəfəsi siyasi proseslərə cəlb olu-

nub, bu proseslərdə iştirak etmək, ictimai - siyasi proseslərdə yetkinləşmək, inkişaf etmək, nəhayət cəmiyyətin inkişafını təmin etməkdir.

Şəxsi hüquqlar - yazışmaların, telefon danışqların, ailə sırlarının məxfiliyinin təmin olunması, informasiya vermək və verməmək azadlığı, mülki hüquq anlayışında cəhətə olunan azadlıqlardır.

Cəmiyyət demokratikləşdikcə sözügedən bu azadlıqlara təminat da artır, siyasi iştirakın növləri və rəngarəngliyi, şəxsiyyətin siyasətçi kimi yetişməsi imkanları çoxalır.

♦ SİYASİ DAVRANIŞ

Xalqın sevgisini qazansan hakimiyyəti əldə edərsən, bu sevgini itirəndə hakimiyyəti də itirirsən

(Konfutsi)

Siyasi hakimiyyətin formalaşdırılmasında iştirak formaları müxtəlifdir. Siyasi iştirak - mitinqlərdə, referendumlarda, nümayişlərdə, seçkilərdə, siyasi təşkilatlarda fəallıqda, hakimiyyət strukturları ilə sıx təmas qurmaq prosesində özünü büruzə verir. Siyasi aktivliyin dərəcələri müxtəlifdir: siyasi institutların fəaliyyətinə reaksiya vermək; elektoratın davranışları, yəni seçkilərdə iştirakın dərəcələri; siyasi təşkilatlarda iştirak; birbaşa fəaliyyət (mitinq, piket, yürüş və s.)

Siyasi davranışın növləri:

Mübarizə. Bu davranış növü mövqə barışmazlığına əsaslanır. Siyasi rəqib düşməndir, cəmiyyət parçalanıb, kütlə iki yerə bölünüb. Mübarizənin məqsədi qarşı duran tərəfi məhv etməkdir. Əsas resurslar qorxu və gücdür. Mübarizə zamanı iki ideologiya döyüşür və bunlar əksər hallarda antoqonist olur.

Müharibə. Müharibə siyasətin başqa üsullarla davamıdır. O böyük insan toplularının qoşulduğu silahlı toqquşmadır. "Kim - kimi" məsələsi silahla həll edilir.

Üsyan. İdarəedənlərlə, idarəolunanlar arasındakı münaqişənin aşağıdan başlanan stixiyasıdır. Dağıntı, yüngün, kütləvi nizamsızlıq, insan tələfatları üsyanın təzahür formalarıdır.

Qiyam. Hərbi hissənin silahlı və təşkil olunmuş çıxışıdır. Qiyamçılar qeyri-qanunlu iş təcrübəsinə malik olduqlarından belə hadisələr gözlənilmədən və qəfil baş verir.

İnqilab. Üsyan və qiyam birləşəndə inqilab baş verir. İnqilab cəmiyyətin həyatında köklü və radikal dəyişmələr edən siyasi hadisədir. O bəzən böyük xoşbəxtliklər, bəzən isə böyük bədbəxtliklər gətirir. "İnqilab tarixin lokomotividir" fikri təsadüfə yaranmayıb. İnqilablar uzunmüddət toplanıb qalan narazılıqlar əsasında meydana gəlir.

Siyasi oyun. Siyasi intriqaların, səhnəarxası danışıqların, sövdələşmələrin, siyasi manevrlərin metaforik adıdır. Siyasi oyunlarda iki və ya çox tərəf iştirak edir. Tərəflər gizli sövdələşmələr əldə edir, bir-birlərini çaşdırmağa, aldatmağa, çətin vəziyyətlərə salmağa çalışırlar.

Bütün bunlarla yanaşı siyasi davranışın demokratik forması da var ki, bu normal siyasi rəqəbatə, dialoqa, konsensusa əsaslanır, açıq debatlarla, elektoratın rəğbətini qazanmaq üçün çəşidlə siyasi texnologiyaların tətbiqində özünü büruzə verir. Ayrı-ayrı fərdlər, qruplar, partiyalar, seçki blokları siyasi hakimiyyətə yiyələnmək üçün rəqəbatə girirlər. Siyasi rəqəbat, başqa sözlə, siyasi yarış iki və yaxud daha çox tərəfin iştirakını tələb edir ki, bunun da əsas təminatçısı çoxpartiyalılıqdır. Plüralizmin, söz və fikir azadlığının bərqərar olduğu cəmiyyətlərdə siyasi rəqəbatın düşmənçiliyə çevrilməsi imkanları çox məhduddur.

Siyasətdə iştirakın xarakterinə görə şəxsiyyətlər bir neçə yerə bölünür:

1. Siyasi həyatın sırası suveren subyektləri, yəni məxsusi siyasətlə məşğul olmayanlar, siyasi təşkilatlarda hansısa bir vəzifə tutmayanlar.

2. Hansısa siyasi qrupun nümayəndələri. Bu şəxslər mənsub olduqları təşkilatlarda tutduqları vəzifəyə müvafiq olaraq öhdələrinə düşən işləri yerinə yetirməlidir.

3. Hakimiyyət funksiyasını yerinə yetirənlər və siyasi maraqların gerçəkləşməsinə təsir göstərmək iqtidarında olanlar. M. Vəberə görə belə şəxslər üçün siyasi fəaliyyət, ilk növbədə həyatı məna kəsb edir.

Şəxsiyyətlərin siyasi davranışına bir neçə amil təsir göstərir. Bunlardan ən əsası insanlığın həyat və fəaliyyətlərinin obyektiv sosial-iqtisadi şərti, başqa sözlə, iqtisadi maraqlar və tələbatlardır. Məhz buna görə cəmiyyətdə siyasi mübarizə son nəticədə mülkiyyət üzərində hökmranlıq hüququna gətirib çıxarır. Lakin, iqtisadi tələbatlar və maraqlar siyasi davranışın yeganə səbəbi deyil. İnsanların hakimiyyətə can atmaları, eyni zamanda özünü təsdiq, mükafat, şöhrət, üstünlüklər kimi istəklərlə də bağlıdır.

Siyasi davranışa ictimai-siyasi quruluş da ciddi təsir göstərir. Demokratik rejimlərdə siyasi fəallıq üçün əlverişli mühit yaranır.

Şəxsiyyətin siyasi davranışı siyasi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsindən də çox asılıdır. İdeologiyalar, dəyərlər, siyasi ənənələr, adətlər şəxsiyyətin siyasi aktivliyinə pozitiv təsir də göstərə, onu ləngidə də bilər.

Bunlardan başqa, şəxsiyyətin siyasi fəaliyyətinə beynəlxalq şərait, ölkədaxili siyasi vəziyyət, fərdin psixoloji özəlliyi, onun konkret məqsədi, amalı və s. təsir göstərir.

Beləliklə, şəxsiyyətin siyasi fəallığı obyektiv və subyektiv xarakter daşıyır. Obyektiv şərtlər fərdin siyasi iradəsinin, özünü təsdiqin ortaya çıxması üçün gerçək imkanlar yaradır.

XIII. SİYASİ LİDERLİK VƏ SİYASİ ELİTA

- ♦ Siyasi lider və liderlik
- ♦ Siyasi liderliyin təbiəti, xarakterik cizgiləri
- ♦ Siyasi liderlərin təsnifatı
- ♦ Siyasi liderlərin funksiyaları
- ♦ Siyasi elita

ƏDƏBİYYAT

1. D.Sartori. *Vertikalnaya demokratiya*. Polis, 1992, № 5-6
2. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. *Politologiya*. Moskva, 1999
3. T.T.Sidelnikova. *Politologiya*. Moskva, 1999
4. E.Xeyvud. *Politologiya*. Per. s anql. Moskva, 2005
5. V.N.Lavrinenko. *Politologiya*. Moskva, 2006
6. M.Marçenko. *Politologiya*. Moskva, 1999
7. A.Tokvil. *Amerikada Demokratiya (1835)*. Bakı 2002
8. S.P.Varma. *Modern politikal theories*. Dehli, 1999
9. J.Bondel. *Politiçeskoe liderstvo*. Moskva, 1992
10. M.Veber. *Politika kak prizvanie i professiya*. Moskva, 1990
11. F.N.İlyasov. *Politiçeskiy marketing*. Moskva, 2000
12. N.Q.Şerbinina. *Teorii politiçeskoqo liderstva*. Moskva, 2004
13. Q.Aşin. *Pravyaşaya elita i obşestvo*. - *Svabodnaya misl*. 1993. - № 7
14. N.Berdyayev. *Sudba Rossii*. Moskva, 1990
15. R.Mills. *Vlastvuyuşaya elita*. Moskva, 1959

16. Q.Moska. *Elementı politiçeskoy nauki*. *Sosioloqiçeskie issledovaniya* -1995.-№ 4

17. E.V.Oxotskiy. *Politiçeskaya elita*. Moskva, 1993

18. V.Pareto. *O primenenii sossiolqiçeskiy teorii* - *Sosioloqiçeskie issledovaniya* - 1995.-№ 10

19. *Siyasi lider*. Bakı, 1996

20. *Siyasi elita*. Bakı, 1996

♦ SİYASİ LİDER VƏ LİDERLİK

Politoloji lüğətdə lider (aparıcı) başqasına təsir göstər-mək, müştərək fəaliyyəti təşkil etmək qabiliyyətinə malik olan və toplum maraqlarını istiqamətləndirməyi bacaran şəxs hesab olunur. İstənilən cəmiyyətin inkişafı liderin yetiş-məsinə gətirib çıxarır. Buna görə də liderlik də siyasət qədər qədimdir. Lider təşkilatın, qrupun, bütövlükdə cəmiyyətin nüfuzlu, həm də sosial proseslərdə mühüm rol oynayan üz-vüdür. Lider anlayışı liderlik anlayışı ilə sıx bağlıdır, başqa sözlə biri digərinin yaradıcısıdır. Liderlik nüfuz, hakimiyyət və başqaları üzərində nəzarət demək olsa da, istənilən təsir və ya nüfuz liderliyi təmin etmir. Belə nüfuz və təsirə sahibi olmaq üçün lider, ən azı üç xüsusiyyətə malik olmalıdır. Bi-rinci, təsir ardıcıl və daimi olmalıdır. Birdəfəlik təsir göstə-rən adam, təkcə bu əlamətə görə lider hesab oluna bilməz. İkinci, liderin rəhbərlik təsiri bütün qrupa, təşkilata, cəmiy-yətə sirayət etməlidir. Siyasi liderliyin mühüm xüsusiyyəti onun təsirinin irimiqyaslı və əhatəli olması ilə bağlıdır. Üçüncüsü, siyasi lider nüfuz üstünlüyü ilə fərqlənməlidir. Lider və onun arxasınca gedənlər arasındakı münasibətlərə qeyri-bərabərlik, liderin qrup üzvlərinə təsirinin bir istiqə-mətliliyi xasdır.

Dünyada siyasi liderlərin əksəriyyəti kişilərdir. Statistik məlumatlara görə dünya parlamentlərində qadınların təmsilçiliyi, təxminən 13%-dir.

♦ Siyasi liderliyin təbiəti

*Şübhə yoxdur ki, şərait Napoleon üçün,
Napoleon da şərait üçün yetişmişdi
(Cenniqs)*

Liderlik insanın çox vacib keyfiyyətidir. 1940-cı illərdə Amerika psixoloqu K. Bird belə keyfiyyətlərin 79-nun siyahısını tutdu. Onun təsnifatında təşəbbüskarlıq, yumor hissi, özünə inam, dostluq, həmkarlıq və s. xüsusiyyətlər mühüm yer tuturdu. Digər bir psixoloq - R. Stodill bu əlamətlərin sayını bir qədər də artıraraq, belə qənaətə gəldi ki, xüsusiyyətlərin sayı artıqca onlar arasında ziddiyyətlər də çoxalır. Siyasi praktikə göstərir ki, lider bəzən, bir-iki vacib keyfiyyətlə də lider ola bilər. Məsələn, prezident D. Eyzenhaueri lider edən iki əsas keyfiyyət var idi: mərdlik və cəsarət.

Siyasi lider təşkilatın, qrupun, cəmiyyətin ən nüfuzlu üzvüdür. O, siyasi proseslərə və situasiyalara xüsusi təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Siyasi liderin əsas xarakterik cizgiləri aşağıdakılardır:

- kəskin ağıl, siyasi intuisiya;
- təşkilatçılıq istedadı;
- nətiqlik qabiliyyəti;
- siyasi iradə, məsuliyyəti öz üzərinə götürmək bacarığı;
- populyarlıq, insanların rəğbətini qazanmaq bacarığı;
- siyasi qrupların əksəriyyətinin xoşuna gələn aydın siyasi proqramın olması;

- münaqişələrdən qaçmaq, onu idarə və həll etmək bacarığı və s.

Liderliyi yer, vaxt, şərait də müəyyənləşdirir. Şəxsiyyət bu amillərə adekvat davrananda lider ola bilər. Cenniqs yazırdı: "Şübhə yoxdur ki, şərait Napoleon üçün, Napoleon da şərait üçün yetişmişdi".

Siyasi liderliyin mahiyyətində insanın psixoloji təbiəti də dayanır. Bəzən insanda ayrı-ayrı natamamlıq kompleksləri özünü büruzə verir və fərd bu kompleksləri, başqa sözlə zəif cəhətlərini tamamlamaq, olavə güc qazanmaq üçün siyasi hakimiyyətə can atır. Psixanalitiklərin mülahizələrinə görə liderliyin mənsəyində şüuraltı seksual aludəçilik dayanır. Sublimasiya (transformasiyaya bənzəyir, lakin onun eyni deyil) prosesində o yaradıcılığa və liderliyə çevrilir, daha dəqiq ifadə olunsaydı liderliyin və yaradıcılığın hərəkətverici qüvvəsi, motivasiyası rolunu oynayır.

Liderlik seçicilər, tərəfdarlar, fəallar və liderlər arasında münasibətlərin xüsusi növüdür.

♦ SİYASİ LİDERLƏRİN TƏSNİFATI

Maks Veber siyasi liderləri aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Ənənəvi liderlər. Belə liderlər tarixdən gələn irsi imkanlara görə lider olurlar.
2. Rəşional-leqal liderlər. Belə liderlər açıq mübarizədə öz qabiliyyətləri, şəxsi keyfiyyətləri ilə, demokratik seçkilərlə ortaya çıxır.
3. Rəşizmalı liderlər. Belə liderlər insanların inamı əsasında ortaya çıxırlar. Bu inamla görə lider fəvqəladə qabiliyyətlərə və imkanlara malikdir, hətta möcüzələr belə törədə bilər. Rəşizmalı liderlərə aşağıdakı əlamətlər xasdır:

- imic - insanlar ya liderin fəvqəladə qabiliyyətlərinə inanır, ya da ki, həmin qabiliyyətlər konkret mədəni dəyərlər baxımından yüksək qiymətləndirilir;

- razılıq - insanlar liderin bəyanatlarına, ideyalarına inanır (ən azı ona görə ki, bunların müəllifi liderdir);

- mütəşəkillik - lider məhz belə istədiyinə, yaxud belə "komanda" verdiyinə görə insanlar mütəşəkkildir;

- emosiyalar - çox halda lider-tərəfdar münasibətlərinə emosiyalar hakimlik edir, tərəfdarlar öz liderlərinə kortəbii inamları, sədaqətləri ilə bağlı olurlar.

Harizmalı liderlər çox vaxt ekstremal situasiyalarda yetişir. İ. Stalin, Mao Tsze Dun, Şarl de Qoll harizmalı liderlər idi.

Amerika politoloqu R. Taker liderləri üç qrupa bölür: konservatorlar, islahatçılar, inqilabçılar. Konservatorlar ictimai həyatın mövcud formasını saxlamağa çalışır. Konservativ liderə yaxşı nümunə U. Çorçilldir. 1936-cı ildə Almaniyaya ilə ittifaq bağlamağın məqsəduyğun olmadığını o, məhz konservativ mülahizələrlə əsaslandırırdı: "400 il ərzində İngiltərənin xarici siyasəti kontinentdə ən güclü, təsirli və aqressiv dövlətə qarşı dayanmağa yönəlib".

İslahatçılar, ilk növbədə, hakimiyyət strukturlarında geniş islahatlar aparmaqla mövcud sosial-siyasi şəraiti dəyişdirməyə can atırlar. Çin lideri Den Syaopin belələrindəndir.

Inqilabçılar isə islahatlarla şəraiti dəyişdirməyin qeyri-mümkünlüyü qənaətində olur və hər şeyi fundamental olaraq yenidən qurmağa çalışır. Bu cür liderə nümunə Kuba Respublikasının başçısı Fidel Kastrodur.

Hermann liderliyi stilinə görə də dörd yerə bölür:

- "yanğınsöndürənlər" - ən aktual, "yanan", qaynar problemlərin həlli ilə məşğul olmağa üstünlük verirlər;

- "bayraqdarlar" - kütlələri cəlb etməyə, onları arzu və ideallarla silahlandırmağa meyl göstərirlər;

- "tacirlər" - kütlələri öz planlarının cəlbədicisi olduğuna inandırmağı bacarırlar;

- "xidmətçilər" - öz silahdaşlarının, tərəfdarlarının maraqlarını müdafiə etməyə üstünlük verirlər.

Liderlər öz miqyaslarına görə dörd qrupa bölünürlər: ümumilli lider; hər hansı bir sinfin, zümrənin lideri; ayrıca bir etnosun lideri; təşkilatın, hərəkatın lideri.

♦ SİYASİ LİDERLƏRİN FUNKSIYALARI

Müasir politoloqlar siyasi liderlərin 6 vacib funksiyasını göstərir.

1. Analitik funksiya. Lider yaranmış şəraiti dərinlən və hərtərəfli analiz etməli, obyektiv və subyektiv amilləri nəzərə almalı və bunlara müvafiq olaraq gerçək fəaliyyət proqramı hazırlayıb, onu həyata keçirməlidir.

2. Təşkilatçılıq funksiyası. Lider qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün öz tərəfdarlarını, kütlələri səfərbər etməyi, xalqın müxtəlif təbəqələrini birləşdirməyi, komandasını formalaşdırmağı, siyasi fəaliyyəti planlaşdırmağı və işin icasına nəzarət etməyi bacarmalıdır.

3. İntegrativ funksiya. Lider ümummilli maraqlar, dəyərlər və ideallar ətrafında müxtəlif siyasi qüvvələrin, qrupların, təbəqələrin konsolidasiyasına nail olmalıdır. Bu mənada Amerika prezidenti F. D. Ruzvelt cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini və siyasi qüvvələri xüsusi bacarıqla ümumilli maraq ətrafında birləşdirən, koalisiya yaradan hakimiyyət ustası idi.

4. Yenilikçilik (novatorluq) funksiyası. Lider yeniliyin təşəbbüskarı olmalıdır. Bu mənada böyük innovasiyalar konsepsiyasının müəllifi kimi F. D. Ruzvelti, "ümumavropa evi" ideyasının müəllifi kimi Ş. de Qollu, "xalq kapitalizmi" kon-

sepsiyasının müəllifi kimi M. Tetçeri, "Yurdda sülh, cahanda sülh!" konsepsiyasının müəllifi kimi M. K. Atatürkü örnek göstərmək olar.

5. Kommunikativ funksiya. Lider hakimiyyətlə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında dayanıqlı əlaqələr qurmağı bacarmalıdır. Bu mənada yenə də F. D. Ruzvelt örnek liderlərdəndir. 1930-cu illərdə o "Yeni kurs" adlanan siyasətlə cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında bağlar yaratdı və Amerikanı döşətli iqtisadi böhranın caynağından qurtardı.

6. Ədalətin, qanunun, nizamın təminatçısı olmaq funksiyası. Ədaləti, qanunun aliliyini və nizam-intizamı təmin edə bilməyən lider insanların rəğbətini qazana və nəticə etibariylə lider ola bilməz.

♦ SİYASİ ELİTA

Elitlər haqqında ilk nəzəriyyələr XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində meydana gəldi. "Elita" latınca seçmək mənasını verir. Ümumilikdə isə bu termin cəmiyyətdə yüksək mənəb, nüfuz, sərvət sahibi olanlara şamil edilir. Elita insan fəaliyyətinin bütün sferalarında, o cümlədən siyasətdə mövcuddur.

Siyasi elitanın mövcud olma səbəbləri:

- insanların psixoloji və sosioloji qeyri-bərabərliyi, onların qeyri-bərabər imkan və qabiliyyətləri, siyasətdə fərqli iştirak arzuları;

- əmək bölgüsü qanununun mövcudluğu;

- kütlələrin siyasi passivliyi, əsasən siyasətdən kənar olan maraqlar;

- əmək fəaliyyətinin müəyyən sosial üstünlüklər əldə etmək üçün geniş imkanlar açması.

Siyasi elitanın tipologiyası:

- idarəedən elita - birbaşa dövlət hakimiyyətinə sahib olur;
- yüksək elita - dövlət əhəmiyyətli qərarlar qəbul edir;
- orta elita - ictimai fikrin barometri rolunu oynayır;
- inzibatçı, xidmətçi elita, yaxud bürokratlar.

Tarixən evolyusiya olunan elita tipləri:

- industrialəqədərki cəmiyyət;
 - industrial cəmiyyət (maliyyə oligarxları);
 - postindustrial cəmiyyət (intellektual elita-meritokratiya).
- Elitlər haqqında mövcud olan konsepsiyalar aşağıdakılardır:

1. Makiavelli nəzəriyyəsi

Bu nəzəriyyəyə görə elita cəmiyyəti idarə edir. Onlar "aslanlara" və "tülkülərə" bölünürlər. Aslanlar sort qərarlar qəbul etməyi xoşlayır, siyasətdə zora, inzibati üsullara, tülkülər isə hiylələrə və manevrlərə üstünlük verir.

2. Q. Moska, V. Pareto, R. Mixels konsepsiyaları

"İdarəedən elita" konsepsiyasının müəllifi Q. Moska qeyd edirdi ki, idarəedən elita əvvəlcə hakimiyyətə sahib olur, sonra isə bütün siyasi funksiyaları yerinə yetirmək üçün siyasi monopoliya yaradır. Bu zaman onlar hakimiyyətin verdiyi bütün imkan və səlahiyyətlərdən istifadə edirlər. Q. Moska idarəedən elitani "mütəşəkkil azlığın qeyri-mütəşəkkil çoxluq" üzərində hökmranlıq edən qrup hesab edir. Bu mənada siyasət elmlərinin vəzifəsi idarəedən elitanın hakimiyyətə gəldiyi şəraiti, üsulları və onu əldə saxlama qaydalarını öyrənməkdir. Q. Moskanın qənaətinə görə heç bir mədəni cəmiyyətdə idarəedən elita öz hakimiyyətini faktiki hökmranlıq şəklində təsdiq etmir. Elita öz hakimiyyətini əxlaqi və hüquqi prinsiplərlə möhkəmləndirir.

V. Paretonun idarəedən elita, yəni "aristokratiya" konsepsiyası bir qədər psixoloji xarakteri ilə seçilir. O, aristokratiyanın

xarakterik xüsusiyyəti kimi psixoloji keyfiyyət və qabiliyyət məsələlərinə diqqəti cəlb edir. Məhz bu keyfiyyətlərin hesabına hakimiyyətdə enerjili, qabiliyyətli, güclü insanlar qalır. V. Paretoya görə bütün müasir cəmiyyətlər idarədən elitlərin təbiətinə görə fərqlənirlər. Çoxluğu idarə edən azlıq hiylə və gücə əl atır. Bu mənada V. Pareto N. Makiavelli nəzəriyyəsi-ni və onun "tülkülər", "aslanlar" bölgüsünü təqdir edir.

Alman mütəfəkkiri R. Mixels cəmiyyətin elitar differensiasiyası kimi "oligarxiyanın dəmir qanunu" konsepsiyasını irəli sürdü. Bu qanuna görə istənilən təşkilat (hətta ən radikal təşkilat da) labüdə idarədən azlığa və idarə olunan çoxluğa bölünür. Beləliklə, idarəetmə strukturunun bürokratlaşması, idarədən elitənin, çoxluqda qalan təşkilat üzvlərinə nisbətən böyük üstünlüklərə malik olan liderlərin formalaşması prosesi gedir.

Q. Moska, V. Pareto, R. Mixels konsepsiyaları ümumiləşdiriləndə belə nəticə çıxır ki:

- cəmiyyət idarə edən azlığa və idarə olunan çoxluğa bölünür;
- elita başqaları üzərində hakimlik edən mütəşəkkil qrupdur;
- istənilən cəmiyyətin siyasi inkişafı siyasi elitadan asılıdır;
- siyasi elitənin əsas təyinatı vacib siyasi qərarlar qəbul etməkdir;
- elitlər "günəş altında isti yer" uğrunda mübarizə aparır və bir-birlərini əvəz edirlər.

Q. Moska, V. Pareto, R. Mixels konsepsiyaları elitlər haqqında müasir konsepsiyaların meydana gəlməsinə təkan verdi.

3. Müasir konsepsiyalar elitlərin sahib oduqlar dəyərlərə önəm verir ki, bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən biri İspaniya filosofu Xose Ortega Qasseta sayılır. X.O. Qasseta görə elitlər "daxili imperiativlərə" qulaq asaraq yaxşı, özünə qarşı tələbkər insan olmağa çalışır, kamilliyə can atır.

Onlar cəmiyyətin yaradıcı, məhsuldar və faydalı hissəsidir, başqalarından, yəni çoxluqdan yüksək intellektual qabiliyyətləri, əxlaqi keyfiyyətləri ilə seçilir.

Rus dindar filosofu N. Berdyayev də mənəvi-ruhani dəyərlərə önəm verən məktəbin nümayəndələrindəndir. N. Berdyayevə görə tarixdə "mənəvi qanun" yaşayır və bu qanun "ruhun seçilmiş şəxsiyyətlərdə təzahürünü təmin edir". Bu şəxsiyyətlərdən, ruhani və fiziki üstünlüyə, xeyirxahlıq, səxavətlilik, insana və bəşəriyyətə xidmət etmək, ləyaqətlik kimi keyfiyyətlərə malik olan qrup - aristokratiya formalaşır. Aristokratiya bir neçə pilləli olur. Ən yüksək pillədə dayananlar isə "gerçek aristokratiyadır". Onlar da iki növə bölünür: zahiri-tarixi planda fəaliyyət göstərən aristokratiya (ekzoteristlər); daxili planda fəaliyyət göstərən ruhani aristokratiya (ezoteristlər). N. Berdyayev nəzəriyyəsinə görə, elitlərin çəkisi cəmiyyətdə 6%-dən aşağı düşəndə, həmin cəmiyyətdə tənəzzül başlayır. (1917-ci ildə Azərbaycanda 2000 universitet təhsili alan mütəxəssis var idi. 1920-ci il bolşevik işğalından sonra ölkədə cəmi 25 nəfər ali təhsilli mütəxəssis qalmışdı və bu sonrakı onilliklər üçün böyük fəsadlır yaratdı.)

4. Struktur-funksional yanaşma. Bu yanaşmanın tərəfdarları ilk dəfə hakimiyyət strukturu sistemindəki sosial statusu elitlərin əsas keyfiyyəti kimi təqdim etdilər. Bu baxışların tərəfdarları Amerika politoloqları Harold Lassuel və Seymour Lipset elitlərə, yüksək sosial mənsəbə sahib olan və vacib institutlarda, təşkilatlarda həlledici komanda mövqeyi tutan insanları daxil edirlər. Onlar cəmiyyətdə vacib idarəçilik funksiyalarını yerinə yetirir, inkişafa əsaslı təsir göstərir. Q. Lassuelə görə siyasi qərarların hazırlanmasında və qəbul edilməsində intellektual biliklər həlledici rol oynayır. Buna görə də o, siyasi elitaya yüksək intellektual biliklərə sahib olan insanları aid edirdi.

5. Liberal yanaşma. Bu yanaşmanın müəllifi Avstriya sosioloqu Yozef Alois Şumpeter və Amerika politoloqu Çarlz Rayt Mills sayılır. Liberallar öz demokratikliyi ilə seçilir və elitlər barədə klassik sort nəzəriyyələri qəbul etmirlər. Onlara görə elitlər sort rəqabət şəraitində formalaşır. Bu məntiqlə demokratiya rəqabəti sevdiiyindən, elitlər də liberal demokratiyanın müdafiəçiləri rolunda çıxış edir. Y. A. Şumpeterin rəqabət elitarizmi konsepsiyasına görə elitlərin seçkilərdəki yarıışı özünəməxsus siyasi bazar yaradır. Bu bazarda hakimiyyət əldə etməyə can atan siyasətçi sahibkar, seçicilər isə alıcı qismində çıxış edir. Ç. R. Mills liberal konsepsiyayı müdafiə edir, idarədən elita konsepsiyasına tənqidi yanaşırdı. Onun fikrincə müasir elitlər ağıllı komandaya malik olan insanlar qrupudur. Mills elitanın əsas əlaməti kimi mənəşə məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. O yazırdı: "Nə qədər çox mənəşə sahibsinizsə, onu o qədər də çox əldə edə bilərsiniz".

6. Plüralist elitlər konsepsiyasına görə:

- rəhbərlikdə təmsil olunma yüksək sosial statusla yanaşı, fərdi qabiliyyətləri, bacarıqları da inkişaf etdirir;
- cəmiyyətin elitlərə və kütlələrə bölünməsi şərti və müvəqqətidir;
- demokratik cəmiyyətlərdə elitlər hakimiyyət etmir, idarə edirlər;
- elitlər çoxdur və onların çoxluğu əməyin ictimai bölgüsü ilə müəyyənləşdirilir.

7. Sol liberal konsepsiyalara görə:

- elitlər mütəşəkkil və tərkibi müxtəlif qruplardır;
- onlar fərdi keyfiyyətlə deyil, komanda keyfiyyəti ilə seçilir;
- öz şəxsi hakimiyyətlərini təmin etməyi bacarırlar;

- elitlər yaxın əhatə dairəsindən formalaşır.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, elitlər haqqında bütün konsepsiyalarda vahid cəhətlər, fərqli cəhətlərdən çoxdur. Mütəxəssislərin, demək olar ki, mütləq əksəriyyəti bu qənaətdədir ki, cəmiyyətdə daim azlıqda olan elitlər: siyasətin özü qədər qədimdir, eyni zamanda, ictimai-siyasi münasibətlər qaldıqca bu bölgü də qalacaq; onlar üstün intellektual imkanları, mənəvi-əxlaqi dəyərləri, qabiliyyətləri ilə mütləq çoxluqdan seçilir, onu yönəldir, idarə edirlər; elitlər cəmiyyətdə nüfuzları, sosial-siyasi və maddi mövqelərinə görə başaqaqlarından fərqlənirlər; ictimai münasibətlərin, siyasi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq davamlı şəkildə yeniləşir və cəmiyyətin inkişafına yenilik gətirir, bu inkişafa təkan verirlər.

XIV. SİYASİ MÜNAQİŞƏ

- ♦ *Siyasi münaqişənin funksiyaları, strukturu, xüsusiyyətləri və tipologiyası*
- ♦ *Dövlətlər və sivilizasiyalararası münaqişələr*
- ♦ *Totalitar və demokratik rejimlərdə siyasi münaqişələr*
- ♦ *Etnosiyasi münaqişələr*
- ♦ *Siyasi münaqişənin mərhələləri*
- ♦ *Siyasi münaqişələrin tənzimlənməsi və danışıqların aparılması texnologiyası*

ƏDƏBİYYAT

1. V.N.Kudryavtsev. *Osnovi konfliktologii. Moskva, 1997*
2. D.Sartori. *Vertikalnaya demokratiya. Polis, 1992, № 5-6*
3. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. *Politologiya. Moskva, 1999*
4. T.T.Sidelnikova. *Politologiya. Moskva, 1999*
5. E.Xeyvud. *Politologiya. Per. s angl. Moskva, 2005*
6. M.Marçenko. *Politologiya. Moskva, 1999*
7. A.Tokvil. *Amerikada Demokratiya (1835). Bakı, 2002*
8. S.P.Varma. *Modern politikal theories. Dehli, 1999*
9. A.V.Qluxova. *Politiçeskie konflikti. Moskva, 2000*
10. *Konfliktologiya. Pod red. Prof. V. P. Ratnikova. Moskva, 2005*
11. E.D.Smit. *Nasionalizm i modernizm. Moskva, 2004*
12. S.Xantiqton. *Politiçeskiy poryadok v menyayuşixsya obşestvax. Moskva, 2004*
13. S.Hantiqton. *Medeniyyətlər çatışması. İstanbul, 2002*
14. *Siyasi biliklərin əsasları. II cild. Bakı, 1999*

♦ SİYASİ MÜNAQİŞƏNİN FUNKSIYALARI, STRUKTURU, XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TİPOLOGİYASI

Münaqişə və müharibələr onların nəticələrini bilməməkdən törəyir.

Müasir dövrdə konfliktologiya müstəqi elm sahəsinə çevrilib. Onun fəlsəfi və sosioloji əsaslarını M. Veber, R. Darendorf, T. Parsons və başqalarının konsepsiyaları təşkil edir. Konflikt (münaqişə) nəzəriyyəsi isə ayrıca L. Kozər, K. Bolding, M. Doyç, L. Krisberq və başqaları tərəfindən işlənmişdir. Sahə ilə məşğul olanların, demək olar ki, hamısı bu qənaətdədirlər ki, fərdlər, qruplararası (sınıf, milli, dini və s.) münaqişələr sosial qanunauyğunluqdur. Münaqişə deyildikdə, çox hallarda hərəkət və məqsədin bir-birinə uyğun gəlməmsi başa düşülür. Münaqişə siyasi həyatın ayrılmaz tərkib hissəsidir. O, adətən siyasi subyektlərin maraqları üst-üstə düşməyəndə, toqquşanda təzahür edir. Konfliktoloq K. Bolding münaqişəyə tərəflərin bir-birləri ilə razılığa gələ bilmədiyini vəziyyət kimi baxır. L. Kozər isə hesab edir ki, münaqişə rəqibi zərərsizləşdirməyə yönəlmiş mübarizədir. Münaqişə ictimai hadisə kimi müxtəlif sahələrdə təzahür etsə də, onun əsas meydanı siyasətdir.

Siyasi münaqişə - hakimiyyət səlahiyyətlərinin və resurslarının bölünməsi ilə bağlı bir-birləri ilə mübahisə edən fərdlərin, qrupların, tərəflərin məsələlərə fərqli baxışları, fərqli nəticə çıxarmaları, öz aralarında rəqabətidir. Siyasi münaqişənin mühüm cəhəti budur ki, onun iştirakçılarının maraqları və məqsədləri siyasi sahə ilə sıx bağlı olur. Qərb konfliktoloqları hakimiyyət və onunla bağlı münaqişələrin mahiyyətini və xarakterinə xüsusi önəm verir. Fransız filosofu Emil Şartye yazır ki, hakimiyyəti izah etmək olmur, elə onun

X.İBRAHİMLİ.
Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

177

gücü də məhz bundadır. Münaqişələr fərdlər, qruplar, cəmiyyətdəki yarımsistemlər arasında və regional, global səviyyədə baş verir. Münaqişələrin funksiyalarını iki qismə bölmək olar: pozitiv və neqativ.

Pozitiv funksiyalar:

- cəmiyyəti və hakimiyyəti ziddiyyətlərin və fikir ayrılıqlarının olmasından xəbərdar edir, stabilliyin, integrasiyanın bərqərar olmasına rəvac verir, fəaliyyəti stimullaşdırır, situasiyanın nəzarətə götürülməsinə imkan yaradır;

- cəmiyyətin yeniləşməsinə, ziddiyyətlərin həllinə şərait yaradır, dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsini stimullaşdırır;

- yeni strukturların yaradılmasını sürətləndirir;

- münaqişə edən tərəflər üçün problemin hərtərəfli öyrənilməsinə şərait yaranır və s.

Neqativ funksiyalar:

- münaqişələr cəmiyyətin dezintegrasiyasına, parçalanmasına səbəb olur;

- sosial partlayışa, hətta insan tələfatına səbəb olan hadisələrin törənməsinə gətirib çıxara bilər;

- dövlətlərarası münaqişələrə, beynəlxalq münasibətlərin korlanmasına gətirib çıxara bilər;

- nəhayət, hər hansı bir məsələnin hərbi yolla həll olunması ilə nəticələnər.

Siyasi münaqişənin obyektə spesifik sosial resurs sayılan dövlət hakimiyyəti, sosial qrupların statusu (cəmiyyət üçün vacib qərarların qəbuluna təsir gücü) və siyasi dəyərlərdir (patriotizm, vətəndaş təəssübkeşliyi, azadlıq və s.).

Subyekt isə ya sosial qruplar, ya da onları təmsil edən siyasi institutlardır. Sual olunur bunlardan hansı real, hansı nominal subyektdir? Şübhəsiz ki, fəaliyyət göstərən siyasi institutların (hökumət, parlament, məhkəmə hakimiyyəti) arxasında sosial qrupların maraqları dayanır. Ancaq həlledici siya-

si qərarları qəbul edən siyasi təsisatlardır. Çünki qrup maraqlarından başqa, suverenlik, təhlükəsizlik, stabillik, iri miqyaslı iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi kimi ümummilli maraqlar da var. Buna görə də dövlət təsisatları toqquşan, rəqabətdə olan qrup maraqlarının tənzimləyicisi, münaqişə situasiyalarının arbitrajı kimi də çıxış edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzən dövlət strukturlarının daxilində də ziddiyyətlər, münaqişələr baş qaldırır. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, siyasi münaqişənin real subyektə siyasi institutlardır.

Siyasi münaqişələr hansı xüsusiyyətləri ilə seçilir?

Birincisi, maraqların toqquşması açıq və qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Bu zaman sosial gərginliyin azaldılması, cəmiyyətdaxili münasibətlərin tənzimlənməsi üçün siyasətə ehtiyac yaranır.

İkincisi, siyasət ictimailəşmiş hadisədir. Cəmiyyətdəki istənilən münaqişənin həlli üçün ictimai rəyə, ictimaiyyətin köməyinə istinad olunmalıdır.

Üçüncüsü, siyasət sahəsində olan münaqişələrin, başqa sahələrə nisbətən çoxluğudur. Çünki cəmiyyət həyatının digər sahələrində öz həllini tapmayan münaqişələr də çox zaman siyasi müstəviyə transformasiya olunur.

Dördüncüsü, siyasi münaqişənin ümumiliyi, yəni bütün cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb etməsi, hər bir vətəndaşa toxunmasıdır. Siyasi münaqişə nə qədər lokal xarakter daşısa da o, nəticədə dövlət səviyyəsində qəbul olunan qərarla öz həllini tapır.

Beşincisi, "hökmrənlik və tabeçiliyin" mövcudluğudur. Siyasi hakimiyyətin əsas məqsədi öz hökmrənliyini bərqərar etməkdir. Müasir politologiyada hökmrənlik istismar, zülm etmək deyil, sadəcə müəyyən nizamın yaradılması, göstəriş verən və ona əməl edən tərəflərin mövcudluğudur. Bu tərəflər arasındakı münasibətlər mahiyyət etibarıyla münaqişə situasiyasının var olması deməkdir.

Altuncısı, siyasi münaqişənin həllində gücdən istifadə imkanlarının mövcudluğudur. Cəmiyyətdəki hakimiyyətlərdən ancaq dövlət hakimiyyəti legal güc tətbiq etmək hüququna malikdir. Dövlətin siyasi institut kimi bütün siyasi münaqişələrin iştirakçısı olmasına baxmayaraq, o güc tətbiq etməyə meyllidir və bunun üçün həmişə qanuni əsaslar tapa bilir. Lakin o da bir həqiqətdir ki, belə vəziyyət münaqişəni daha təhlükəli və dağıdıcı həddə çatdırı bilər.

Siyasi münaqişələrin tipologiyaları aşağıdakılardır:

- münaqişələr yayılma sferalarına görə bir-birlərindən fərqlənir (dövlətlərarası, sivilizasiyalararası münaqişələr);
- siyasi sistemlərin (totalitar, demokratik, avtoritar və s.) xarakterinə görə bir-birlərindən fərqlənir;
- münaqişələr predmetinin xarakterinə (maraqların münaqişəsi, dəyərlərin, ideologiyaların, identifikasiyaların münaqişəsi, status - rollu münaqişələr və s.) görə bir-birlərindən fərqlənirlər.

Bir çox hallarda bu münaqişə növləri bir-birləri ilə sıx əlaqədə olur. Məsələn, rejimlərin və yaxud da dəyərlərin, ideologiyaların arasındakı fərqlər, ziddiyyətlər dövlətlər, sivilizasiyalararası ziddiyyətlərə, münaqişələrə rəvac verir.

♦ DÖVLƏTLƏR VƏ SİVİLİZASIYALARARASI MÜNAQİŞƏLƏR

Rəqibə qalib gələ bilmirsənsə, onunla barış.

Dövlətlər arasında bitib-tükənməyən rəqabət var. Bu rəqabəti yaradan dövlət maraqları, milli maraqlardır ki, mövcud maraqlar münaqişələrin yaranması üçün təbii əsas sayılır. Müasir dövrdə dünya bazarının qloballaşması, ekoloji fə-

sadların artması tendensiyası, texnologiyanın, əlaqələrin inkişafı, informasiya axınlarının güclənməsi milli maraqların sərhədlərini laxladır. Bəzən bir dövlətin "həyatı maraqlar" adlandırdığı sərhəd, həmin dövlətin milli sərhəddindən min km.-lərə uzaqda yerləşir. Əlbəttə, belə vəziyyət özü də münaqişələrin yeni formalarını, yeni xarakterini meydana gətirir və qloballaşmanın məntiqinə uyğun daha mükəmməl beynəlxalq nizamın yaranmasını tələb edir.

Müasir dünyada beynəlxalq nizamın formalaşmasına aşağıdakı amillər pozitiv təsir göstərir:

- iqtisadiyyatın inteqrasiyası və onun tədricən siyasi məsələyə keçməsi, siyasi inteqrasiya prosesinə pozitiv təsir göstərməsi;
- BMT, ATƏT, Avropa Birliyi, Avropa Şurası, NATO, Amerika Dövlətlərinin Liqası, Afrika Birliyi Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı, GUAM və s. kimi beynəlxalq və regional təşkilatların sülhəyaradıcı rolunun artması;
- qarşılıqlı nəzarət şəraitində hərbi qarşıdurmaların zəifləməsi;
- beynəlxalq hüquqa hörmət vərdislərinin artması;
- xalqlar arasında ünsiyyətin get-gedə artması;
- milli dövlətlərdə demokratikləşmə tempinin yüksəlməsi və s.

Dövlətlərarası iqtisadi, siyasi münaqişələrlə yanaşı XX - XXI yüzilliklərdə yeni, yəni mədəniyyətlər-sivilizasiyalar arasındakı münaqişə forması da gündəmə gəlib. Sovetlər Birliyinin çökməsindən sonra kapitalizm və sosializm sistemləri arasındakı münaqişə ortadan qalxdı, "soyuq müharibə" başa çatdı. Lakin dünyada global münaqişə bitmədi. Bu S. Hantingtonun 1996-cı ildə nəşr olunan "Mədəniyyətlərin çarpışması" kitabı ilə aktuallaşan sivilizasiyalararası münaqişədir. S. Hantingtona görə sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində

müasir dünyada global siyasət birinci dəfədir ki, çoxqütblü xarakter kəsb edir. İndi dünya siyasətində əsas hərəkətverici qüvvə milli dövlətlər və dövlətlərarası qruplardır. Üç böyük hərbi blok arasında qarşıdurma bitəndən sonra, yeddi-səkkiz sivilizasiya arasında rəqabət yaranıb (ABŞ, Avropa, Çin, Yaponiya, Rusiya, Hindistan, Yaxın Şərq ölkələri). XX əsrdə dünyanın iki supergücünün rəqabətinin arxasında Yaxın Şərq və Şərqi Asianın bir sıra dövlətləri öz iqtisadi qüdrətini artırmağa başladı. S. Haqntiqton yazır ki, bütün bunların nəticəsində müasir dünyada regional siyasət etnik münasibətlər, global siyasət isə sivilizasiyalararası münasibət zəminində həyata keçirilir, supergüclərin rəqabəti öz meydanını sivilizasiyaların toqquşmasına verir. Bu zaman münaqişələr siniflər, dövlətlər arasında deyil, müxtəlif mədəniyyət daşıyıcıları olan mədəniyyətlər arasında baş verir.

ABŞ-dakı 2001-ci il 11 sentyabr terror hadisələrindən sonra Əfqanıstanda və İraqda başlanan hərbi əməliyyatlar, İran və ABŞ arasında ziddiyyətlərin böhran həddinə çatması bir sıra mütəxəssisləri bu qənaətə gətirdi ki, S. Haqntiqton öz mülahizələrində və proqnozlarında yanlış olmayıb. Gerçəkdən də bu gün İslam və Xristian dünyası arasında münasibətlər ürəkaçın deyil.

♦ TOTALİTAR VƏ DEMOKRATİK REJİMLƏRDƏ SİYASİ MÜNAQİŞƏLƏR

Siyasi münaqişələrin mahiyyətini müəyyənləşdirən əsas amil siyasi rejimin xarakteridir. İqtisadi inkişafda tarazlığın pozulduğu, siyasi-mədəni sahələrdə problemlərin mövcud olduğu totalitar sistemlərdə siyasi münaqişələr aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

1. Siyasi hakimiyyətə yaxınlıq və uzaqlıq məsələsi ilə əlaqəli olan status-rollu münaqişələr.

2. Münaqişələrin gizlədilməsi və boğulması. Məhz bu səbəbdən totalitar rejimlər çox vaxt vətəndaş müharibələri, inqilablar, vasiyyətlə, zor tətbiq olunmaqla dağılır.

3. Totalitar rejimlərdə siyasi münaqişələr aşırı dərəcədə ideologiyalaşır. İdeologiya tənqiddən uzaq, toxunulması yasaq olan bir sahəyə çevrilir. Fərqli düşüncə daşıyıcıları düşmən kimi qarşılanır. Totalitar rejimlər elm, mədəniyyət, ictimaiyyət sahələrini də çərçivəyə salmaqla münaqişə üçün əlaqə və qaynaqlar yaradır.

4. Məişət səviyyəsində olan ən xırda münaqişələr belə siyasiləşdirilir, hər şeyə siyasi rəng verilir. Hətta qadağan olunmuş ədəbiyyatın saxlanması və oxunması belə dövlətlə vətəndaş arasında münaqişəyə səbəb olur.

5. Münaqişələrin əksəriyyəti sünii və sırınma xarakteri daşıyır. "Qaranlıq otaqda, olmayan qara pişik axtarılır". Kimlərsə "xalq düşmənləri", "millət, vətən xainləri" elan olunur və dövlət aparatı onlarla mübarizəyə səfərbər edilir.

6. Totalitar rejimlər münaqişələrin beynəlmilləşməsində, sahib olduqları ideologiya ilə fərqli ideologiyaların toqquşmasında maraqlıdır. İnqilab ixracı fikri də buradan doğur və nəticədə daxili münaqişələr beynəlxalq münaqişələrə çevrilir.

Demokratik rejimlərdəki siyasi münaqişələrin xarakterik xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardır:

1. Demokratik rejimlərdəki münaqişələr açıq, ictimaiyyətə məlum olan münaqişələrdir. Onlar ictimaiyyət həyatının əksər sahələrində bərqərar olan rəqabətliklik prinsipindən qaynaqlanır.

2. Siyasi münaqişələr özünün siyasi sferası ilə çərçivələnir. O vətəndaşların şəxsi həyatına yayılmır, iqtisadi inkişafa təsir göstərmir.

3. Vətəndaşların siyasi hakimiyyətə təsir göstərmək imkanlarına malik olmasına baxmayaraq, demokratik cəmiyyətlərdəki siyasi münaqişələr gərginlik yaratmır. Onların partlayışla nəticələnməsi və zorla həlli ehtimalı azdır.

4. Demokratiya fikir, ideya plüralizmi əsasında formalaşdığına görə, münaqişələrin həlli üçün daha çox siyasi vasitələrin tətbiqinə şərait və imkan yaradır.

5. Demokratik rejimlərdə status-rollu siyasi münaqişələr, maraqların və dəyərlərin münaqişəsinə nisbətən az əhəmiyyət kəsb edir.

6. Hakimiyyət bölgüsü prinsipi imkan verir ki, hər bir sosial qrup öz maraqlarını müdafiə edə bilsin. Münaqişələrin rəngarəng və müxtəlif miqyaslı olması demokratiyanın gücüdür. Elə buna görə də rəqabətdə olan sosial qruplar və onların maraqları arasında tarazlıq yaratmaq, uzlaşma nöqtələri tapmaq asanlaşır.

7. Demokratiyanın güclü tərəflərindən biri də, münaqişələrin həlli üçün dəqiq prosedurlar, qaydalar, tənzimləyici vasitələrin işlənilməsi və hazırlanmasıdır.

Lakin bu deyilənlərə baxmayaraq, demokratiyanın da problemləri yox deyil.

♦ ETNOSİYASI MÜNAQİŞƏLƏR

Etnosiyasi münaqişə zamanı qarşıdurmanın sərhəddi etnik xətt üzrə müəyyənləşir. Onların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Bütün etnosiyasi münaqişələr tərkib mürəkkəbliyi ilə seçilir. Belə münaqişələrin mahiyyəti etnosun öz dövlətçiliyini yaratmağa cəhd göstərməsi ilə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən də münaqişə siyasi xarakter kəsb edir. Münaqişənin ya-

ranması üçün konkret bir dövlət tərkibindəki etnosun iqtisadi, sosial, siyasi, kulturaloji, dini planda ayrışdırılıya məruz qalması əsas şərtədir. Münaqişənin mürəkkəbliyi deyiləndə də məhz bu amil, yəni sözügedən istiqamətlərin münaqişəyə ya kompleks şəkildə, ya da onlardan bir neçəsinin sintezdə rəvac verməsi nəzərdə tutulur.

2. Belə münaqişələr yüksək emosional gərginliklə müşayiət olunur.

3. Etnosiyasi münaqişələrin əksəriyyəti dərin tarixi köklərə malik olur. Əgər onlar olmasa belə münaqişə yaratmaq istəyən tərəf tarixdən hansısa faktları, dəlilləri "tapa" bilir. Buna görə də etnosiyasi münaqişələrdə bir qayda olaraq ora-zi iddiaları məsələsi ortaya çıxır.

4. Etnosiyasi münaqişələr yüksək səfərbərliklə müşayiət olunur. Öz haqları uğrunda mübarizə aparan etnosun bütün üzləri prosese qoşulur və onu kütləviləşdirir.

5. Bu münaqişələr əksər hallarda xroniki xarakter daşıyır. Etnosiyasi münasibətlər özü münaqişəli münasibətlərdir.

6. Etnosiyasi münasibətlər kövrək və həssas olduğuna görə belə münaqişələr bir çox hallarda maraqlı xarici qüvvələrin təsiri və gizli dəstəyi ilə baş verir və münaqişəyə giren tərəf iddialarını yuxarıda göstərilən amillərlə əsaslandırmağa çalışır.

Məsələn, Sovetlər Birliyinin çökməsi ilə Azərbaycanda erməni separatçılığı baş qaldırdı. Bu münaqişədə yüksək emosional gərginlik özünü büruzə versə də, "tarixi dəlillərin" və onun nəticəsi kimi ortaya çıxan torpaq, sosial-siyasi, kulturaloji diskriminasiya iddialarının heç bir əsası yox idi. Ermənilərin XIX əsrdə Azərbaycana kütləvi köçürülmələri və sovet dövründə muxtar hüquq əldə etmələri, yaşadıkları muxtar qurum tərkibində heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaları, əksinə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində həyat səviyyəsinin Azərbaycanın digər bölgələrinə nisbətən

yüksək olması tarixi gerçəklik olsa da, xarici qüvvələr bu həssas məsələdən sui-istifadə edərək, sonralar qaynar hərbi əməliyyatlara çevrilən münaqişə törədə bildi.

♦ SİYASİ MÜNAQİŞƏNİN MƏRHƏLƏLƏRİ

Birinci mərhələ, münaqişələrin yaranmasıdır.

Bu mərhələ üçün xas olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- mübahisə və münaqişə üçün əsas meydana gəlir;
- müxalif tərəflər formalaşır;
- siyasi maraqlar aktuallaşır;
- prioritet dəyərlər seçilib ayrılır;
- münaqişədə qalib gəlmək üçün strategiya və taktika işlənib hazırlanır;

- müttəfiq axtarışlarına başlanılır.

İkinci mərhələ, münaqişənin inkişafıdır.

Bu mərhələyə xas olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- koalisiya yaradılır;
- KİV vasitəsilə siyasi rəqibə təzyiq kampaniyası aparılır;
- güc tətbiqi ilə bağlı hədələr səsləndirilir;
- güc tətbiq edilir.

Üçüncü mərhələ, münaqişənin başa çatmasıdır.

Bu mərhələ üçün xas olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- münaqişə həll olunur;
- tərəflər arasında kompromiss yaranır;
- tərəflər barışmır, münaqişə həll olunmamış qalır.

♦ SİYASİ MÜNAQİŞƏLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ DANIŞIQLARIN APARILMASI TEXNOLOGİYASI

- *Başa düşmək-kompromisin girişidir (Spinoza)*
- *Dava-dalaşların səbəbi, nəticəni bilməmək, hər şeyin uğurla qurtaracağını düşünməkdir.*
- *Çoxdan bəllidir ki, qalib məğlub düşmənin təqlid edir.*
- *Nəyinsə sənin olmasını istəyirsənsə, verməyi bacarmalısan.*

Münaqişələrin tənzimlənməsi deyildikdə, onun yayılmasının məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması və tətbiqi başa düşülür. Müxtəlif xarakterli münaqişələrin tənzimlənməsi üçün çoxsaylı texnologiyalardan istifadə edilir. BMT praktikasında münaqişələr Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri ilə tənzimlənilir. Dünyada böyük münaqişələrin baş verməməsi üçün dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar preventiv (önləyici) diplomatiyadan istifadə edirlər. Siyasi texnologiyalar da münaqişələrin tənzimlənməsində vasitələrdən biridir. Siyasi münaqişənin həllində münaqişənin idarə olunması önəmli məsələdir. Münaqişənin idarə olunması aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb edir:

- proseslərin idarə olunmasını asanlaşdırmaq, qəfil hadisələrdən qaçmaq üçün kölgədə, xəlvətdə olan latent (yatmış, çökmüş) məsələləri aşkara çıxarmaq;
- daha böyük hadisələrin törənməsindən qaçmaq üçün sosial-siyasi gərginlikləri minimuma endirmək;
- münaqişənin daha çox zəhmət və enerji sərfi tələb edən gərgin fazaya daxil olmasını əngəlləmək.

Siyasi münaqişəyə və onun tənzimlənməsinə təsir göstərən amillər:

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

- siyasi sitemin açıqlıq dərəcəsi;
- münaqişə edən qrupların mütəşəkilliyinin və daxili qarşılıqlı əlaqələrinin keyfiyyət dərəcəsi;

- mübahisə edən tərəflərə qoşulmuş sosial təbəqələrin kəmiyyət və keyfiyyəti, qrupların emosional davranış dərəcəsi.

Münaqişəni tənzimləyən amillərdən biri də cəmiyyətdə demokratiyanın mövcudluğudur. Demokratik cəmiyyətlər azad, açıq və şəffaf, cəmiyyət zamanında rəqabət üçün hərtərəfli şərait yaratdığından münaqişələrə meydan verən cəmiyyətlər hesab olunur. Bununla yanaşı, müasir demokratik dövlətlər hüquq dövlətləri olduğuna görə münaqişələrin hüquq normaları ilə tənzimlənməsinə imkan yaranır və rəqabətin məcrasını dəyişməklə, onun düşmənçiliyə çevrilməsinin qarşısı alınır.

Danışqların aparılması zamanı tələb olunan əsas şərtlərdən biri odur ki, problem mübahisədə iştirak edən maraqlı subyektlərdən ayrılmasın. Əks təqdirdə hansısa uğurun qazanılması çətinləşəcək.

Digər bir məsələ, münaqişə edən tərəflərin prinsiplərinə deyil, real ziddiyyətlərə diqqət yetirilməsi, onun önə çəkilməsidir.

Münaqişənin həlli üçün bir neçə variantın hazırlanması da vacib məsələdir. Təcrübə göstərir ki, bir variant, adətən, münaqişənin həllinə kömək etmir və alternativ variantların ortaya qoyulmasına zərurət yaranır.

Qüvvələr nisbətinin obyektiv qiymətləndirilməsi də əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Bəzən danışqları aparənlər, tərəflərin subyektiv mülahizələrinə üstünlük verir və münaqişənin həllini düyünə salırlar.

Münaqişənin həllində vacib məsələlərdən biri də güzəştə getməyi bacarmaqdır. Güzəşt qarşı tərəfin maraqlarını nəzərə almaq və ona diqqət yetirmək deməkdir.

- ♦ *Siyasi mədəniyyətin mahiyyəti*
- ♦ *Siyasi mədəniyyətin funksiyaları*
- ♦ *Siyasi mədəniyyətin təcnifatı*
- ♦ *Siyasi mədəniyyətin baza dəyərləri*
- ♦ *Siyasi mədəniyyətin tipologiyaları*

ƏDƏBİYYAT

1. V.N.Kudryavtsev. *Osnovi konfliktologii. Moskva, 1997*
2. D.Sartori. *Vertikalnaya demokratiya. Polis, 1992, № 5-6*
3. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. *Politologiya. Moskva, 1999*
4. T.T.Sidelnikova. *Politologiya. Moskva, 1999*
5. M.Marçenko. *Politologiya. Moskva, 1999*
6. A.Tokvil. *Amerikada Demokratiya (1835). Bakı, 2002*
7. S.P.Varma. *Modern politikal theories. Dehli, 1999*
8. L.Y.Qozman, E.B.Şestopal. *Politiçeskaya psixologiya. Rostov n/D., 1996*
9. Y.S.Pivovarov. *Politiçeskaya kultura. Moskva, 1996*
10. E.Xeyvud. *Politologiya. Per s anql. Moskva, 2005*
11. V.N. Lavrinenko. *Politologiya. Moskva, 2006*
12. *Siyasi biliklərin əsasları. II cild. Bakı, 1999*
13. A.Abasov. *Sosiokulturne problemi sovromennosti. Bakı, 2006*

♦ SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİN MAHİYYƏTİ

Ən yaxşı hökmdar odur ki, xalq onu hiss etmir
(Lao-tszı)

Mədəniyyət insanların maddi və mənəvi sahələrdə qazandığı nailiyyətlərin məcmusudur. O üç yolla formalaşır:

1. Filogenetik yol, yəni insan anadangəlmə mədəniyyət daşıyıcıları ilə doğulur, mədəni olmağa genetik baxımdan hazır olur (məsələn, başqa canlılardan fərqli olaraq şüura, dilə, danışmaq qabiliyyətinə və s. malik olur).

2. Mədəniyyətin formalaşmasında iştirak edən əsas yollardan biri sivilizasiyadır. Sivilizasiya insanların tərbiyəsində, mədəni səviyyəsinin qalxmasında, mədəniyyət yaddaşının daha da zənginləşməsində önəmli rol oynayır.

3. Ünsiyyət insanların mədəniyyətinə təsir edən başlıca amildir. Ünsiyyət olmadan insanların mədəni səviyyəsinin inkişafını təsəvvür etmək çətindir. İnsan sosial varlıqdır, bir-birindən daha çox öyrənir. Məşhur kəlamda ifadə ounduğu kimi - "insanları valideynlərindən çox yaşadıkları zamanə tərbiyə edir".

Siyasi mədəniyyət termini elmdə ilk dəfə ABŞ politoloqları Q. Almond, S. Verba tərəfindən işlənmişdir (1963). Bu mütəxəssislər aparılan araşdırmaların və sorğuların yekunu kimi belə qənaətə gəldilər ki, demokratik rejim hər şeydən öncə yüksək siyasi mədəniyyət tələb edir. Siyasi mədəniyyət anlayışı bir sıra hallarda siyasi etika anlayışı kimi işlənir. Kant siyasi etikanın yaranma səbəblərini ictimai, kütləvi və şəxsi həyat arasında sərhədlərin müəyyənlişməsində görürdü. İnkişafın, rəqabətli siyasi mədəniyyətin məhsulu hüquq dövləti, vətəndaş cəmiyyətidir.

Yeni dövrdə vətəndaş cəmiyyətinin və demokratiyanın formalaşması prosesində siyasi etika - siyasətçilərin, daha geniş mənada siyasət aləminə qoşulmuş şəxsiyyətlərin fəaliyyətini tənzimləyən normalar və dəyərlərin cəmidir.

Siyasi sistem mövcud siyasi rejimə uyğun gələ də, gəlməyə də bilər. O siyasi sistemə uyğun gəlməyəndə siyasi sistemdə laxlama baş verir. Siyasi strukturlar siyasi mədəniyyətin formalaşdırılmasına təkan verir, eyni zamanda, siyasi mədəniyyət siyasi strukturlarda öz ifadəsini tapır.

Mədəniyyətin növləri də çoxdur. Bunlardan ən mühümünü siyasi münasibətlər sferasında özünü büruzə verən mədəniyyətdir.

Siyasi mədəniyyət - insanların fəaliyyətində, davranışında təzahür edən, zaman-zaman formalaşan dəyərlər, təsəvvürlər, vərdislər, inanclar sistemidir, cəmiyyətin siyasi həyatının ənənəvililiyini təmin edir.

Siyasi mədəniyyət:

- kütlələrin siyasi şüurunu və siyasi davranışını müəyyənləşdirir;

- cəmiyyətin təbii-tarixi inkişafının məhsuludur, kollektiv siyasi yaradıcılığın nəticəsidir;

- möhkəm, həm də təkrar olunan əlaqələrə malikdir, siyasi təcrübəni möhkəmləndirir.

Siyasi mədəniyyətin ən azı üç komponenti var: siyasi düşüncə mədəniyyəti (biliklər, təsəvvürlər, ideologiyalar, dəyərlər və s.); siyasi davranış mədəniyyəti (adət-ənənələr, normalar peşəkar siyasi fəaliyyət standartları, vərdislər və s.); siyasi institutların fəaliyyət mədəniyyəti (seçki, partiya, dövlət sisteminin effektivliyi və stabilliyi, siyasi münaqişələrin həlli vasitələri və yolları, vacib siyasi qərarların qəbul edilməsi praktikası və s.).

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

191

♦ SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİN FUNKSIYALARI

Siyasi mədəniyyətin əsas təyinatı siyasi norma və dəyərlərin yeni nəsilərə ötürülməsini, onların daha da təkmilləşdirilməsini, yayılmasını təmin etməkdir. Bu əsas vəzifənin həyata keçməsi üçün siyasi mədəniyyət bir sıra funksiyaları yerinə yetirir.

1. İnteqrasiya funksiyasını yerinə yetirən siyasi mədəniyyət cəmiyyəti bütövləşdirir, vətəndaş birliyi və həmrəyliyi yaradır. Bu proses siyasi davranış normalarının standartlaşması, çoxluğun bəyəndiyi konsolidasiya yaradan siyasi dəyərlərin qəbul edilməsi yolu ilə baş verir.

2. Sosiallaşma, fərd tərəfindən siyasi mədəniyyət dəyərlərinin və normalarının mənimsənilməsi prosesidir. Bunun nəticəsində insan siyasi həyata adaptasiya olur, siyasi sistem çərçivəsində öz maraqlarını və məqsədlərini həyata keçirmək imkanı qazanır, bu sistemin müəyyənləşdirdiyi qaydalar və örnəklər əsasında fəaliyyət göstərir.

3. İdentifikasiya, fərdin hər hansı bir siyasi topluma mənsub olduğunu, maraqların, məqsədlərin və qaydaların ümumiliyi əsasında həmin toplumun digər üzvləri ilə özünün vəhdətini dərk etməsidir. Siyasi sistemdə öz yerini müəyyən etmək bacarığı, insana siyasi imkanlarını düzgün dəyərləndirməyə kömək edir.

4. Kommunikasiya, xüsusi rəmzlərdən, ayinlərdən və digər ünsiyyət vasitələrindən istifadə etməklə siyasi mədəniyyət kanalları vasitəsilə məlumatların yayılması, dövriyyəsidir. Siyasi kommunikasiya kanallarının və vasitələrinin inkişafı siyasi mədəniyyətə daha əlverişli inkişaf imkanı yaradır. Bu zaman əsas kommunikasiya vasitələri və növləri kimi KİV, ictimai-siyasi hərəkətlər, siyasi liderlərin xalqla görüşü, səsvermə, məktublaşmalar və s. çıxış edir.

5. Siyasi yön seçmə (orientasiya), siyasi institutların mövcudluğunun, siyasi liderlərin fəaliyyətinin mənasını, fərdin siyasi iştirakının və siyasi iştirakdan kənarda qalmasının nəticələrini izah etməklə vətəndaşlara düzgün istiqamətlənməyi, yön seçməyi öyrədir.

Siyasi mədəniyyətin bu funksiyalarının effektivliyi bir-birindən asılıdır. Yəni siyasi kommunikasiya vasitələri inkişaf etməyibsə, deməli inteqrasiya da zəif olacaq. Yaxud inteqrasiya zəif inkişaf edibsə, deməli fərdin özünü identifikasiyası da zəifdir.

Beləliklə, siyasi mədəniyyət:

- siyasi proseslərin mahiyyətinin düzgün qavranılmasına, konkret siyasi sistemdə hüquq və azadlıqların gerçəkləşdirilməsinə kömək edir;

- insana hansı siyasi qrupa mənsub olduğunu dəyərləndirməyə kömək edir, ona öz maraqlarını müdafiə etməyi öyrədir;

- insana dəyişən siyasi mühitə adaptasiya olmağı öyrədir;

- insana öz hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün görək olan bilik və bacarıqları öyrədir;

- ünsiyyət vasitələrinin bazası əsasında hakimiyyətin bütün subyekti və institutlarının qarşılıqlı əlaqəsini həyata keçirir;

- müəyyənləşdirilmiş siyasi sistem çərçivəsində müxtəlif qruplara fəaliyyət imkanları verir, dövlət bütövlüyünün mühafizəsinə təminat yaradır.

♦ SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİN TƏSNİFATI

Siyasi mədəniyyəti təsnifatına görə iki qrupa bölmək olar:

1. Ümumi - dominantlıq edən siyasi mədəniyyət

2. Submədəniyyət (subkultura)

Ümumi siyasi mədəniyyət daha möhkəm və davamlıdır, əhalinin böyük əksəriyyətinin siyasi şüur və davranışlarında dominantlıq edir. Submədəniyyət - siyasi davranışın müəyyən bir qrupda, regionda qabarıq təzahür edən formasıdır və bütöv cəmiyyətdə dominantlıq edən ümumi mədəniyyətdən fərqlənir. Belə submədəniyyətlər aşağıdakılardır:

- sosial - sinfi,
- milli - etnik,
- dini - konfessional,
- cinsi və yaş, nəsil,
- regional

Siyasi mədəniyyətin strukturu:

1. Siyasi şüur mədəniyyəti:

- siyasi inanma və inandırma mədəniyyəti;
- siyasi dəyərlər, adət - ənənələr, normalar;
- siyasi ustanovka;

2. Siyasi davranış mədəniyyəti:

- siyasi iştirak mədəniyyəti;
- siyasi fəaliyyət mədəniyyəti.

3. Siyasi institutların fəaliyyət mədəniyyəti:

- siyasi qərarların hazırlanması və qəbul edilməsi mədəniyyəti;
- siyasi təşkilatların bir-birləri ilə qarşılıqlı münasibət mədəniyyəti;
- sosial-siyasi münaqişələrin tənzimlənməsi və dərk olunması mədəniyyəti.

Dialoq mədəniyyəti, konsensus mədəniyyəti, kompromislərə gəlmək bacarığı, nitq mədəniyyəti, takt mədəniyyəti siyasi mədəniyyətin əsas atributlarıdır. Siyasi mədəniyyət siyasi rəqabəti tənzimləyir, onun düşmənçilik müstəvisinə keçməsinin qarşısını alır, qütbləşməni zəiflədir, yaxud onun yaranmasına imkan vermir.

♦ SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİN BAZA DƏYƏRLƏRİ

Ədaləti ədalətsizliklə bərpa etmək olmaz
(H.Əliyev)

İstənilən mədəniyyətin, o cümlədən də siyasi mədəniyyətin əsasında müəyyən dəyərlər sistemi dayanır və insanlar bu dəyərlərdən çıxış edərək fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə insanlararası münasibətlər də təkmilləşir. Çünki hər bir yeni dövrdə əvvəlki münasibətlər sisteminin köhnəldiyi və islahatlara ehtiyacı olduğu fikri yaranır. Nəsillər, başqa sözlə mədəniyyətlər arasında qarşudurmalara rəvac verən bu amildir. Lakin insan ünsiyyəti cəlalayan mədəniyyəti nə qədər təkmilləşdirməyə çalışsa da, yenə tarixdən, əski nəsillərdən ona miras qalan adət-ənənələri, normaları unutmur. İnsan yeniliyə meylli olduğu qədər də ənənələrə meyllidir, konservatordur. Bu baxımdan cəmiyyət həmişə yeniliklə, ənənəviyin arasında axtarışda, düşüncədə, iki qütbün uzlaşma nöqtələrinin tapılması istiqamətində fəaliyyətdədir.

Siyasi dəyərlər hər zaman dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən və müdafiə olunan sosial nizamla əlaqəli olur. Müasir dünyada baza siyasi dəyərləri aşağıdakılardır: siyasi azadlıqlar, bərabərlik, ədalət, insan haqları, demokratiya, siyasi plüralizm, tolerantlıq, patriotizm və s.

Siyasi azadlıqlar - söz, fikir, mətbuat, yığışmaq, yürüş, mitinq, birliklər yaratmaq, seçmək, seçilmək, sərbəst yaşayış yeri seçmək, dini inanc azadlıqlardır. Burada ilk görünüşdən qeyri-siyasi azadlıqlar da nəzərə çarpır. Lakin sözügedən azadlıqlara müdaxilə etməmək istəyi və tələbi dövlətə ünvanlandığından, bunlar istisnasız olaraq siyasi azadlıqlardır. İnsanlar minillərdir ki, siyasi azadlıqlar uğrunda mübarizə aparır. O da həqiqətdir

ki, belə azadlıqların ideal şəkildə təntənəsi hələ heç yerdə yoxdur. Digər tərəfdən, dünyada totalitar, despotik rejimlərin qalması sözügedən istiqamətdə inkişafı ləngidir. Müasir dünyada siyasi azadlıqların mürəkkəbliyi, onun başqa bir siyasi dəyər ilə bərabərliklə qarşılıqlı əlaqədə olması ilə də bağlıdır.

Siyasi bərabərlik, insanların tarix boyu arzuladıqları və praktikada görmək istədikləri dəyərdir. Siyasi azadlıq o vaxt ideal şəkil alır ki, cəmiyyətin bütün üzvləri eyni dərəcədə azad olur, yəni siyasi bərabərlik bərqərar olur. Məsələnin çətinliyi də məhz bu, bütün insanların azadlıqlarının bərabərliyini təmin etməkdir. Digər bir problem ondadır ki, siyasi azadlıq bir tərəfdən bərabərlik prinsipinə əməl olunmasını tələb edirsə, digər tərəfdən onu pozur. Azad bazar rəqabəti iqtisadi bərabərliyi pozan kimi, siyasi azadlıqlar da vətəndaşlar arasında liderlər-outsayderlər, aktivlər-passivlər, idarəedənlər-idarəolunanlar bölgüsü yaradır. Rus filosofu N. Berdyayev yazırdı: "Azadlıq və bərabərlik bir yerdə ola bilməz. Azadlıq - hər şeydən öncə qeyri-bərabərlik hüququdur". Başqa sözlə, azadlıq bərabərliyə mane olan, onu məhdudlaşdıran bir dəyərdir. Sosial-siyasi qeyri-bərabərliyi Platon və A. Tokvil də təqdir edirdi. Ümumiyyətlə, mütəfəkkirlərin böyük əksəriyyəti insanın təbii baxımdan, yəni allah qarşısında bərabər olması fikrini müdafiə edir. Cəmiyyətdəki bütün azadlıqların, o cümlədən siyasi azadlığın bünövrəsində də məhz bu prinsip dayanır. Hamı doğul oaraq eyni dərəcədə azaddır, buna görə də bərabər qaydada azadlıq haqqına malikdir. Lakin insanlar əqli, fiziki, maddi, psixi baxımdan bərabər imkanlara malik olmadıqlarından, bərabər azadlıq haqlarının özü təbii olaraq sosial, siyasi həyatda qeyri-bərabər vəziyyət yaradır.

Müasir dünyada siyasi azadlıq üç əsas prinsipə dayanır:

- bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi (siyasi-hüquqi azadlıq);

- fərd üçün tanınan hüquq və azadlıqların bərabər ölçülü olması;

- dövlətin idarə olunmasında iştirak hüququna görə bütün vətəndaşların bərabərliyi.

Siyasi ədalət, dövlətin vətəndaşlara düzgün rifah təmin etməsidir. Hələ qədim zamanlarda Platon bildirirdi ki, dövlət ədalətli olmalıdır. Nizami əsərlərində ədalətli hökmdar obrazı yaradır, gerçək həyatda onun bərqərar olmasını arzulayırdı. Aradan uzun zaman keçməsinə baxmayaraq, yenə də insanlar dövlətdən, onu idarə edənlərdən daim ədalət gözləyir.

Dövlətin vətəndaşlar üçün düzgün rifah təmin etməsi məsələsi siyasi ədalətlə bağlı ziddiyyətli fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb verir. Belə ki, dövlət kasıbların xeyrinə mütərəqqi vergi sistemi müəyyən edəndə, öz əməkləri və ağılları ilə sərvət sahib olan zəngin zümrə buna sosial-siyasi ədalətin pozulması kimi baxır. Zəngin zümrə hesab edir ki, dövlət vətəndaşların bir qisminin hesabına digər qismini təmin etməkdə haqlı deyil. Bu baxımdan Qərbdəki sosial-demokratik cəmiyyətlərdə son dövrlərdə yaranan problemlər bir nümunədir.

Ədalət haqqındakı müasir konsepsiyaların hamısı müqaviləlik prinsipinin bərqərar olmasını ön plana çəkir. Yəni, ədalət ictimai münasibətlərin hansısa mütləq halı deyil, o qarşıduran tərəflərin razılığa gəlməsidir.

Bütün bu deyilənlərə baxmayaraq ədalət mücərrəd bir kateqoriyadır. Məhz bu həqiqət cəmiyyətin qanunlarla, fəqət ədalətə dayanan qanunlarla idarə olunması ideyasını ortaya çıxardı.

İnsan haqları. T. Hobbs və C. Lokk insan haqlarını dövlətin ətası, bəxşişi deyil, allahdan gələn təbii vergi sayırdı. Dövlət insanlara bu haqları vermək, onun müdafiəsinə təminat yaratmaq üçündür, onu kiminsə əlindən almaq üçün deyil. Bu dövrün mütəfəkkirləri insan haqları dedikdə vətəndaşın dövlət özbaşınalığından, zorakılıqdan müdafiəsini nə-

zərdə tuturdu. Müasir dünyada insan haqları daha geniş, cəmiyyəti zamanda daha konkretir, yəni beynəlxalq və milli qanunlarla tənzimlənir. İnsan haqları adlanan baza siyasi siyasi dəyəri indi milli sərhəd tanıdır. Bu hamının ümumi qayğısına, onun qorunması hər bir dövlətin vəzifəsinə çevrilir.

Patriotizm bəzən millətçiliklə, yəni özünü başqa millətdən üstün saymaq, başqa millətə yuxarıdan aşağı baxmaq kimi əlamətlərlə qarışıq salınır. Lakin patriotizm, başqa sözlə, vətənsəvrlik, millətsəvrlik bəşəri bir duyğudur, onsuz demokratiyanın inkişafını təsəvvür etmək çətindir. Ən böyük patriotlar demokratik cəmiyyətlərdə yetişir.

Fikir plüralizmi əsas siyasi dəyər kimi cəmiyyətdə müxtəlif fikirliliyin və bunun əlaməti kimi debatların, diskussiyaların, rəqabətin var olmasına rəvac verir. Bu dəyər bərqərar olmadan cəmiyyətin inkişaf etməsi mümkün deyil.

Demokratiya, tolerantlıq kimi baza siyasi dəyərləri haqqında isə ayrı-ayrı fəsilərdə daha müfəssəl məlumat verilir.

♦ SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİN TİPOLOGİYALARI

Müasir politologiyada siyasi mədəniyyətin tipologiyalarına münasibət fərqlidir. Lakin əksər mütəxəssislərin qənaətinə görə məsələyə ən populyar və elmi yanaşma Amerika politoloqları Q. Almond və S. Verbanın yanaşmasıdır. 1960-cı illərdə onlar "Vətəndaş mədəniyyəti" kitabında İngiltərə, ABŞ, AFR, İtaliya və Meksikadakı siyasi sistemlərin təhlili əsasında siyasi mədəniyyətlərin üç tipologiyasının təsnifatını işlədirlər: patriarxal, tabeçilik, partisipativ, yəni fəal siyasi iştirak mədəniyyəti.

1. Patriarxal (ənənəvi) mədəniyyət, siyasi cəhətdən inkişaf etməmiş cəmiyyətlərə xasdır. Burada müxtəlif subyektlər arasında sosial rol (siyasi, iqtisadi, dini) ixtisaslaşması və

bölgüsü yoxdur. İnsanlar dəqiq siyasi yön seçməkdə çətinlik çəkdiklərinə görə, onların siyasi həyat haqqındakı təsəvvürləri dumanlıdır. Patriarxal mədəniyyət daşıyıcıları lokal dəyərlərə (tayfa, klan) üstünlük verir. Fərd global siyasi mədəniyyət üçün o qədər də hazır deyil. O siyasi cəhətdən passivdir, siyasətə maraq göstərmir.

2. Tabeçilik, yaxud tabe olma mədəniyyəti, ierarxiya, "aşağılar" və "yuxarılar" prinsipi, yəni feodal cəmiyyətinin şərtləri əsasında formalaşır. Vətəndaşların siyasi sistemə münasibətdə passiv olduqları və nəyisə dəyişdirməyə, proseslərə təsir göstərməyə cəhd etmədikləri belə siyasi mədəniyyət tipləri avtoritar rejimlərdə meydana gəlir. Lakin fərd siyasi sistemə biganə olsa da, onun siyasi şüuru inkişaf edib. O, hakimiyyətdən qorxsada, ondan təminatlar və yardımlar umur.

3. Partisipativ mədəniyyət, siyasi sistemi inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə formalaşır. Vətəndaşlar fəallığı, rəşonalılığı, siyasi proseslərdə aktivliyi ilə fərqlənir, qanunun imkan verdiyi forma və vasitələrdən istifadə edərək hakimiyyətə aktiv təsir göstərir. Almond və Verba qərblilər üçün qarışıq siyasi mədəniyyətin olduğunu da iddia edirlər. Bu siyasi vətəndaşlıqdır.

Siyasi vətəndaşlığın daşıyıcıları aşağıdakı keyfiyyətlərə malikdir:

- hakimiyyətin fəaliyyətinə kəskin maraq göstərmək, bu barədə yaxşı biliklərə malik olmaq;
- milli siyasi institutlardan qürur duymaq;
- rəsmi adamlardan gözlənilən diqqət və qayğı görmək;
- ümummilli siyasi kampaniyalardan razılıq hissi;
- demokratiyanın dövlət idarəçiliyi üçün zəruriliyinə əminlik.

Siyasi mədəniyyət mahiyyət etibarıyla Qərb və Şərq mədəniyyətlərinə bölünür.

Qərb mədəniyyətinin xarakterik cizgiləri:

1. Fərd siyasətin, dövlətin əsas subyektidir.

2. Fərd tərəfindən siyasi həyatın rəngarəngliyinə üstünlük verilir.

3. Öz işini yerinə yetirən siyasi elitaya, liderə rəasional münasibət mövcuddur, cəni zamanda onlar üzərində nəzarətin zəruriliyi başa düşülür.

4. Özəl normalara nəzərən ümumdövlət qanunlarının prioritet olduğu aydın təzahür edir.

5. Vətəndaşların siyasi mövqelərinin ideolojiəlaşdırılması hiss olunur.

6. Əminlik var ki, hakimiyyət fiziki, mənəvi və b. üstünlüklərlə bir şəxsə digəri üzərində üstünlüyüdür.

7. Fərdin müstəqilliyi və özəfəliyyəti tanınır.

8. Dövlətə münasibət vətəndaş cəmiyyətinin prinsiplərinə, konsensusa əsaslanır.

9. Oturuşmuş "orta təbəqə" mövcuddur.

10. Şərq siyasi dəyərlərinə münasibət pozitiv deyil, lakin ona, bütövlükdə maraq var.

Şərq mədəniyyətinin xarakterik cizgiləri:

1. Hakimiyyətin ilahi başlanğıca malik olmasına inam var.

2. Siyasətə konsensus və harmoniyaya nail olma vasitəsi kimi baxılır.

3. Ədalət ideali prioritetdir, hakimiyyət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsində şəxsiyyət özəfəliyyətinə yer verilmir.

4. Siyasi elita və dövlətin aparıcı rolu tanınır, dövlətin vətəndaş üzərində əğalığı aydın təzahür edir.

5. Dövlət xadimləri mütləqləşdirilir.

6. Milli-etnik amilin rolu birinci dərəcəlidir.

7. Siyasi mentalitetə uyğun olaraq elitələr və kütlələr arasında kəskin məsafə şərq mövcuddur.

8. Yerli adət-ənənələrin, qaydaların üstünlüyü mövcuddur.

9. Mövqələr az ideolojiəlaşdırılıb.

10. Özəlliylə saxlamaq üçün Qərb siyasi mədəniyyətinə münasibət Şərq ənənələri ilə qırılır.

XVI. XARİCİ SİYASƏT VƏ QLOBALLAŞMA

- ♦ *Xarici siyasətin xarakterik cizgiləri*
- ♦ *Xarici siyasətin metod və vasitələri*
- ♦ *Dünyadakı siyasi proseslər*
- ♦ *Beynəlxalq siyasi münasibətlər*
- ♦ *Beynəlxalq münasibətlərin tipologiyası*
- ♦ *Azərbaycanın xarici siyasəti*
- ♦ *Qloballaşma nədir?*
- ♦ *Qloballaşma: mədəniyyətin toqquşması, yoxsa dialogu?*
- ♦ *İqtisadi integrasiya qloballaşmanın əsas təminatçısıdır*
- ♦ *Qloballaşma ilə bağlı narahatçılıqlar*

ƏDƏBİYYAT

1. N.Nəsilbli. *Azərbaycanın xarici siyasəti*. Bakı, 1996
2. C.Həsənli. *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə*. Bakı, 2002
3. E.Nəsilbov. *ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası*. Bakı, 2006
4. A.Abbasbəyli, A.Qasanov. *Azərbaycan v sisteme mejdunarodnix i regionalnix orqanizatsii*. Bakı, 1999
5. Y.V.İrxin, V.D.Zotov, L.V.Zotova. *Politologiya*. Moskva, 1999
6. T.T.Sidelnikova. *Politologiya*. Moskva, 1999
7. M.Marçenko. *Politologiya*. Moskva, 1999
8. S.P.Varma. *Modern politikal theories*. Dehli, 1999
9. *Siyasi biliklərin əsasları*. II cild, Bakı, 1999

10. Qudrun Kopp, Karl Xayns. 12 liberalmıx tezisov k qlobalizasiı mirovoy ekonomiki. Fridrix Nauman ştiftung, Potsdam - Babelsberq. 2001

11. Kristian Nyürnberqer. Diktatura investerox. Fridrix Nauman ştiftung Potsdam - Babelsberq. 2001

12. Salman Rüşdü. Da reç idyot ob İslame. Fridrix Nauman ştiftung, Potsdam - Babelsberq. 2001.

13. Kişore Maxbubani. Ostalnoy Zapad. Fridrix Nauman ştiftung, Potsdam - Babelsberq. 2001

14. Xanan Aşrafı. Pridat qlobalizasiı çeloveçeskoe liço. Fridrix Nauman ştiftung, Potsdam - Babelsberq. 2001

15. Erix Qundlax, Piter Nunnenkamp. Qlobalizasiya ili regionalizasiya. Fridrix Nauman ştiftung, Potsdam - Babelsberq. 2001

16. Ali Mazrui. Pretendent na universalizm: zapadnaya kultura v epoxu qlobalizasiı. Fridrix Nauman şiftun, Potsdam - Babelsberq. 2001

♦ XARICI SIYASƏTİN XARAKTERİK CİZGİLƏRİ

Xarici siyasət də hakimiyyət uğrunda mübarizədir. Onun məqsədi "milli maraqlar" termini ilə müəyyənləşir və münasib gücdə ifadəsini tapır
(H.Morgentau)

Xarici siyasət dövlətin beynəlxalq arenada başqa subyektlərlə, dövlətlərlə, təşkilatlarla, hərəkətlərlə münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində fəaliyyətidir. Xarici siyasətdə minimum iki tərəf iştirak edir. Əsas subyektlər - xalqlar, dövlətlər, ictimai hərəkətlərdir. Xarici siyasət beynəlxalq hüquq və normalarla, dəyərlərlə sıx bağlıdır.

Xarici siyasətin əsas məqsədi:

- daxili siyasi kursun təminatı üçün xarici siyasət vasitəsiylə əlverişli mühit və təminatlar formalaşdırmaq;

- beynəlxalq hüququn və münasibətlər sisteminin müəyyənləşdirdiyi xarici siyasət vəzifələrini yerinə yetirmək.

Xarici siyasət dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin bərqərar olması ilə həyata keçirilir. Eyni zamanda, dövlətlər beynəlxalq təşkilatlarda öz nümayəndəliklərini açır, müxtəlif birliklərdə təmsil olunurlar. Hazırda dünyada 200 - dən artıq dövlət mövcuddur və onların əksəriyyətinin arasında müxtəlif səviyyəli diplomatik münasibətlər mövcuddur. Münaqişə vəziyyətində olan dövlətlər arasında isə belə münasibətlər, bir qayda olaraq münaqişələr tənzimlənmədən sonra qurulur. Məsələn, Türkiyə-Ermənistan, Azərbaycan - Ermənistan, İran-ABŞ, İran-İraq və s.

♦ XARICI SIYASƏTİN METOD VƏ VASİTƏLƏRİ

Xarici siyasət aşağıdakı metod və vasitələrlə həyata keçirilir:

- ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə və razılaşmaların hazırlanması, bağlanması;

- dövlətin xarici və daxili siyasətinin inkişaf imkanlarına yardım göstərmək;

- başqa dövlətlərlə əlaqələrin güclənməsi naminə, hər hansı bir dövlətin tam və qismən blokadasına hazırlaşmaq, onu həyata keçirmək;

- müharibəyə hazırlaşmaq, hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin təmin olunmasına çalışmaq.

♦ DÜNYADAKI SIYASI PROSESLƏR

Dünyanın siyasi prosesləri - institutların, sosial toplumların, təşkilatların, qrupların, ayrı-ayrı fərdlərin bu və ya digər siyasi məqsədləri həyata keçirmək üçün göstərdikləri fəaliyyətlərin məcmuyudur. Proseslər bir ölkədə, regionda, global məşəbda gedə bilər.

Dünyadakı siyasi proseslərin xarakterik cizgiləri:

- tarixi zərurətin təzahürü olan inqilabi və əvalyusion başlanğıclar sintezdə çıxış edir;
- proseslər ziddiyyətli, çətin proqnozlaşdırılan, spontan, düşünülmüş, planlaşdırılmış və kortəbii olur;
- istər proqress, istərsə də reqress alternativli olur;
- xarici amillər daxildəki proseslərə təsir göstərir;
- sosial bazanın genişlənməsi, siyasətin forma, mexanizm və vasitələrinin, strukturunun dəyişilməsi;
- hadisələrin ziddiyyətliyi.

Dünya birliyi çərçivəsində siyasi proseslərin episentri kimi beynəlxalq münasibətlər sistemi çıxış edir.

♦ BEYNƏLXALQ SIYASI MÜNASİBƏTLƏR

Beynəlxalq münasibətlər dünya birliyinin əsas subyektləri arasında siyasi, iqtisadi, sosial, diplomatik, hüquqi, hərbi və humanitar münasibətlərin məcmusudur. Beynəlxalq siyasi münasibətlər iqtisadi münasibətlər ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Son zamanlar beynəlxalq münasibətlər sürətlə inkişaf edir. Bu ilk növbədə elmi-texniki tərəqqidə özünü büruzə verir. Məhsuldar qüvvələr gün - gündən beynəlmilləşir, elm və istehsalat arasında əlaqələr sıxlaşır, resursların mühafizəsinə diqqət artır, iqtisadiyyat qonaq prinsipinə dayanır,

ekologiyaya diqqət artır, dövlətlər arasında münasibətlər inkişaf etdikcə elm, mədəniyyət və texnika sahəsində yeni-yeni kəşflər ortaya çıxır. Beynəlxalq münasibətlərin təkmilləşməsi insanların siyasi təcrübəsinin də təkmilləşməsinə imkan yaradır. Münaqişələrin və ziddiyyətlərin həllində siyasi vasitələrin rolu daha da artır.

♦ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN TİPOLOGİYASI

Beynəlxalq münasibətlər öz tipologiyasına görə üç yerə bölünür:

1. F.Martensin xronoloji bölgüsü - bu bölgüyə görə beynəlxalq münasibətlərin inkişafı üç mərhələyə bölünür:

- antik dövr və orta əsrlər, 1649 - cu il Vestval sülhünə qədərki dövr. Bu dövr xalqların dağılıqlığı və fiziki güclərin hökmranlığı dövrü idi;

- Vestval sülhündən Vyana konqresinə (1815) qədərki dövr. Bu dövr nisbi siyasi tarazlıq dövrü sayılır;

- 1815-ci ildən bu günə qədərki dövr. Bu dövr hüququn hakimiyyəti, millətləşmə və milli dövlətlərin yaranması dövrü sayılır.

2. İkinci yanaşma Marks və Leninin formasiyalar və siniflərə görə bölgüsünə əsaslanır. Bu bölgüyə görə beynəlxalq münasibətlər 5 formasiyada (ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm) öz məzmun və xarakterini dəyişmişdir.

3. Üçüncü yanaşma "Dünya dövlətlərinin" dominant təsiri adlanır (XV əsrin sonu, XX-XXI əsrlər). Bu mərhələ üçün üç dövlət göstərilir: Portuqaliya, Niderland, ABŞ.

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

205

♦ AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİ

H.Morgentaunun siyasi realıq konsepsiyasına görə dövlətin xarici siyasəti aşağıdakı milli maraqlara dayanar:

1. *Milli təhlükəsizlik marağı* - ölkənin müdafiəsi.
2. *Milli iqtisadi maraq* - xarici iqtisadi əlaqə.
3. *Dünya sistemində möhkəmlənmə marağı* - dövlətin mövqeyinin və nüfuzunun beynəlxalq aləmdə möhkəmlənməsi.

Beynəlxalq aləmdə əsas amillərdən biri güc amilidir. Bu amilə aşağıdakılar daxildir: coğrafi mövqə; təbii resurs; sənaye potensialı; hərbi hazırlıq; əhalinin sayı; milli xarakter; mentalitet; milli əxlaq (əhalinin hökumətin siyasətinə münasibəti); milli tarix; diplomatiyanın keyfiyyəti.

Azərbaycanda Xarici İşlər Nazirliyi 1918-ci il mayın 28-də yaradıldı. 1921-ci ildən 1944-cü ilə qədər ölkənin müstəqil xarici işlər nazirliyi olmayıb. Bu funksiyanı SSRİ XİN həyata keçirib. İndiyə qədər Azərbaycanda 15 xarici işlər naziri olub, hazırkı nazir 16-cıdır. Azərbaycanda 29 xarici dövlətin, Azərbaycanın isə 51 xarici dövlətdə, beynəlxalq təşkilatda səfirliyi və konsulluğu fəaliyyət göstərir.

Ölkənin xarici siyasəti ikitərəflilik və çoxtərəflilik prinsipləri üzərində qurulub.

Azərbaycanın xarici siyasətinin üstün istiqamətləri:

- Azərbaycanın türk dünyasını inteqrasiyası (çünki ölkə əhalisinin 90%-ə yaxını türkdür);
- Azərbaycanın İslam dünyasına inteqrasiyası (çünki ölkə əhalisinin mütləq əksəriyyəti müsəlmandır);
- Azərbaycanın Qərbi inteqrasiyası, milli təhlükəsizliyin təmin olunması, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə iştirak etmək üçün NATO ilə sıx əməkdaşlığa nail olmaq (çünki ölkənin siyasi yapısı demokratiyadır və beynəlxalq terrorizmdən Azərbaycan da əziyyət çəkir);

- Dünya azərbaycanlıları ilə əlaqələrin və inteqrasiyanın artması (çünki 50 milyonluq dünya azərbaycanlıların cəmi 8 milyonu müstəqil dövlətdə yaşayır);

- Regional əməkdaşlıq (çünki regionda təhlükəsizlik və sabillik region ölkələri üçün həyati əhəmiyyətə malikdir);

- Azərbaycanla aqressiv davranan dövlətlərin aqressiyasının ortadan qaldırılması, bu məqsədlə münasib beynəlxalq mühitin formalaşdırılması;

- Azərbaycanın tranzit imkanlarından maksimum yararlanmaq;

- Xəzər hövzəsinə yönəlik siyasət (Xəzərin hüquqi statusunun həlli, hövzənin sülh, təhlükəsizlik hövzəsinə çevrilməsi, Transxəzər enerji dəhlizinin yaranması və təhlükəsizliyi və s.);

- Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı maksimum intensivləşdirmək.

♦ QLOBALLAŞMA NƏDİR?

Tarixdə qloballaşma ilə bağlı nümunələr çoxdur. Böyük imperiyalar, coğrafi kəşflər qloballaşmanın təməlini qoydu. Sivilizasiyalar arası tanışlıq və əlaqələr yarandı. Bir sıra sivilizasiyaların məhv olub getməsinə isə səbəb olan əsas amil məhz qloballaşmanın əksi olan qapalılıq idi (məsələn, Feniya sivilizasiyası). Tarixin sonrakı dövrlərində buxar mühərrikləri kəşf olundu, qatarlar, sularda motorların gücü ilə hərəkət sürəti güclənən gəmilər düzəldildi, radio kəşf olundu və qloballaşma tempinin artması üçün instrumental imkanlar meydana gəldi. Başqa sözlə, məkan amili ilə yanaşı qloballaşma üçün vacib olan zaman, yəni sürət amili də meydana gəldi. İnsanlar, toplumlar, dövlətlər arası əlaqələr daha sürətləndi. Qloballaşmanın tarixi hərəkəverici qüvvələri - din, texnika, iqtisadiyyat və imperiyalar sayılır.

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

X.İBRAHİMLİ.

Politologiya (İnteraktiv dərs materialları)

Uydu, internet, televiziya, telefon əlaqələrinin son sürət tempi isə dünyanı kiçik bir "kəndə" çevirdi. Bu gün bütün insan cəmiyyətləri və dövlətlər arasında əlaqələri təmin edən hər cür imkan mövcuddur. Belə sürətli inteqrasiya imkanları bəşəriyyətə nələr vəd edir? Mütəxəssislərin fikrincə qloballaşma XXI əsrin yeni dünya nizamını yarada biləcək ən etibarlı ideyalar sistemidir. Qloballaşma tərəfdarlarının fikrincə proses insanların azadlığını və sosial məsuliyyətlərini daha da artıracaq. Daha konkret ifadə olunarsa:

1. Qloballaşma əmək məhsuldarlığının artmasını, dünya miqyasında əmək bölgüsünün düzgün aparılmasını, kapital dövriyyəsinin çevikliyini, yeni texnologiyaların köməyi ilə coğrafi maneələrin dəf olunmasını təmin etmək gücündədir.

2. Qloballaşma mass-medianın rolunun maksimum artırılmasını, bundan bütün bəşəriyyətin faydalanmasını təmin edir.

3. Qloballaşma milli dövlətlərin və parlamentlərin rolunun azaldılmasını və yeni dünya qaydalarının, institutlarının yaradılmasını zərurətə çevirir.

4. Qloballaşma qlobal iqtisadi və siyasi sistemin yaradılmasını zərurətə çevirir.

5. Qloballaşma "vahid dünya konsepsiyası" əsasında davranan yeni dünya vətəndaşının formalaşmasını tələb edir.

6. Qloballaşma regionalizmi qəbul etmir, ona qarşıdır.

7. Qloballaşma tibb, ekologiya, iqtisadiyyat, siyasət və sosial sahələrdə bütün dünyanı narahat edən bir sıra həlli vacib problemlərin həlli üçün effektiv mühit yaradır.

Doğrudan da müasir dünyada kütləvi yayılan epidemiyalara (SPİD, "quş qripisi" və s.), qlobal istiləşməyə, kütləvi yoxsulluğa, miqrant axınlarına, terrorçuluğa qarşı təkbəşinə mübarizə aparmaq mümkün deyil.

Qloballaşma Qərbdə ortaya atılsa da, onun ilkin dəyərləndirmələri göstərir ki, bu prosesdən kasıb dövlətlərin daha

çox qazanmaq imkanları var. Zəngin dövlətlər kasıb dövlətlərlə inteqrasiyaya ehtiyatla yanaşır. Norveç, üzv dövlətlərin həyat səviyyəsinin nisbətən aşağı olduğuna görə Avropa Birliyinə belə qoşulmaq istəmir. Bu səbəbdən qloballaşma kimi, antiqloballaşma hərəkəti də Qərbin özündə başlayıb. Antiqlobalistləri nələr narahat edir:

- zəngin ölkələrin iqtisadi cəhətdən nisbi zəifləmə ehtimalı;

- milli dövlətlərin zəifləməsi;

- emiqrant axınları nəticəsində işsizliyin artması, sosial güzəranın pisləşməsi ehtimalı, milli mədəniyyətlərin zədələnməsi təhlükəsi və s.

♦ QLOBALLAŞMA: MƏDƏNİYYƏTLƏRİN TOQQUŞMASI, YOXSAL DİALOQU?

Bir çox mütəxəssislər hesab edirlər ki, qloballaşma milli əlamətlərin, mədəniyyətlərin sıxışdırılmasına, tənəzzülünə gətirib çıxaracaq. Mühafizəkar İngiltərə bu prosesə empirik (seyrçi) yanaşmağa üstünlük verir, Norveç ölkə daxilində iqtisadiyyatın zəifləməsindən, sosial problemlərin yaranmasından ehtiyatlanır, Fransa dilini, mədəniyyətini yad təsirlərdən qorumaq üçün get-gedə aktivləşir, gizli emiqrant axınlarına qarşı mübarizəni sərtləşdirir. Bütün bunlara baxmayaraq qloballaşmaya Avropadakı qədər meyl edən başqa bir qütb də yoxdur. Amerikanlar qloballaşmaya "amerikanlaşma" prizmasından yanaşır. Normativizm prinsipləri ilə çıxış edən amerikalılar belə düşünürlər ki, qloballaşma demokratik dəyərlərin bütün dünyaya yayılmasıdır. Demokratiyanın normaları isə ABŞ-dadır. ABŞ son iki yüz ildə dünyada yeni dövlət, yeni cəmiyyət, yeni insan, yeni mədəniyyətin yaran-

diğini iddia edir ki, amerikaçılıq da əslində bundan başqa bir şey deyil.

SSRİ-nin çökməsindən sonra İslam amili daha çox diqqət çəkməyə başladı. Kapitalizmlə sosializm arasındakı münasibətlər, bir növ İslam və Qərb münasibətlərində təzahür etməyə başladı. 11 Sentyabr terror aktlarından, ABŞ-ın Əfqanıstana, İraqa hərbi müdaxiləsindən sonra bu gərginlik daha da artdı. İran ətrafında yaranan böhran da İslam və Qərb münasibətlərinin gərginləşməsinə az təsir etmir.

Qərbdə narahatçılıq doğuran digər bir məsələ də 2,5 milyard ətrafında əhalinin məskun olduğu Çin və Hindistan amilidir. Artıq dünyada Çin dilində danışanların sayı ingilis dilində danışanların ümumi sayını ötüb və bu nisbət get-gedə artır.

Belə görünür ki, qlobalaşmanın yolu üzərində dörd əsas məncə var:

1. Avropanın öz daxilindəki fikir ayrılıqları
2. ABŞ və Avropa arasındakı fikir ayrılıqları, bir sıra hallarda isə ziddiyyətlərin mövcudluğu
3. Qərb və Şərq, yəni İslam və Xristian dinləri arasındakı ziddiyyətlər
4. Əsasən öz dəyərlərini yaymağa çalışan və başqa dəyərlərə qapalı olan Çin amili

Qlobalaşmanın taleyi altı böyük dinin (İslam, Xristianlıq, İudaizm, Krişnaizm, Buddizm, Lamaizm) yarandığı və dünyaya yayıldığı Avrasiyadakı proseslərdən çox asılıdır. Bütün qalan materiklərin əhalisi kulturaloji genotipinə görə Avrasiya mədəniyyətlərinin meyvəsidir. Başq sahələrdə inteqrasiya ilə yanaşı, qlobalaşmanın təminatı üçün sözügedən dinlər və onların daşıyıcıları arasında dialoqun, qarşılıqlı əlaqələrin, ortaq maraqların yaranması və güclənməsi tələb olunur.

♦ İQTİSADI İNTEQRASIYA QLOBALLAŞMANIN ƏSAS TƏMİNATÇISIDIR

Harvard universitetinin iqtisadçısı Ceffri Saks araşdırmışdır ki, 1970-90-cı illərdə inkişaf etməkdə olan açıq sistemli ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəriciləri, orta hesabla 4,5%, nisbətən qapalı ölkələrin inkişafı isə 1%-dən aşağı olmuşdur. Dünyada iqtisadi inkişafın mənzərəsi bu gün dəyişib. Çin və Hindistanın göstəricilər təəccüb doğurur. ABŞ analitiklərinin hesablamalarına görə Çin və Hindistan yaxın 30 ilə iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə dünyanın lider dövlətlərinə çevriləcəklər. Den Syao Pinin "modernləşmənin dörd dalğası" islahatı olmasaydı Çin, çətin ki, indiki nailiyyətlərə çatıb. Hindistanın 2008-ci ildə kompüter islahatından 85 milyard dollar gəlir götürəcəyi gözlənilir.

İqtisadi inteqrasiya qloballaşmaya hansı istiqamətlərdə təkan verə bilər:

- Böyük böhranların idarə olunması üçün Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) rolunu artırmaq tələb olunur. BVF ilə Dünya Bankı arasında səlahiyyətlərlə bağlı ziddiyyətlər, uyğunsuzluqlar aradan qaldırılmalıdır.

- Liberal iqtisadi siyasətin əsas məqsədi azad ticarətin təmin olunmasıdır. Qlobal ticarət rejiminin bərqərar olması bu sahədə irəliləyişlərə təkan verə bilər. Bununla bağlı dünya ticarətinin yeni rejiminin formalaşdırılması tövsiyyə olunur.

- Aqrar və tekstil bazarlarının liberallaşması prosesi ən kasıb ölkələrin maraqları nəzərə alınmaqla davam etməlidir.

- Sosial standartların hazırlanması və razılaşdırılması məsələsinin Beynəlxalq Əmək Təşkilatının səərəsinə verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bu məsələ ilə ÜTT-in məşğul olması mübahisələr və qarşılıqlı inamsızlıq yaradır və s.

♦ QLOBALLAŞMA İLƏ BAĞLI FİKİR VƏ MÜLAHİZƏLƏR,
NARAHATÇILIQLAR

İstər Şərqdə, istərsə də Qərbdə qloballaşmanın taleyi ilə bağlı ciddi narahatçılıqlar yaşanır. Bu narahatçılıqları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- insanlar daha çox qərarların qəbulunda iştiraka cəlb edilməlidir;

- yeni global elita formalaşdırılmalıdır;

- dünyadakı rejimlər legitimləşməlidir;

- BMT strukturlarında dəyişmələr edilməlidir;

- Mass-media əsasən Qərbin nəzarətindədir, təbliğatda bir-qütblülük qloballaşmaya neqativ təsir göstərir (İngiltərə şahzadəsi öləndə bütün dünya xəbər tutur, Asiyada, Afrikada analogi hadisə baş verəndə bunu dünyada çox az adam bilir);

- Qərb kulturaloji mərkəz, mədəniyyətlərə qiymət verən, arbitr rolunda çıxış edir. Bütün mükafatlar (Nobel, Oskar və s.) Qərbdə, Qərb dövlətləri və təşkilatları tərəfindən verilir;

- internet saytlarının 90%-i ingilis dilindədir, kino, musiqi istehsalı ilə ABŞ bütün dünya bazarını zəbt edib;

- 1950-ci ildə dünyanın əhali sayına görə 12 böyük dövlətdən 6-sı Qərb dövləti idi. 2050-ci ildə bunlardan ancaq biri, yəni ABŞ böyük dövlət statusunu qoryub saxlayacaq. 1950-ci ildə Afrikanın əhalisi Avropa əhalisinin yarısı qədər idi (Rusiya daxil). Bu gün bərabərlik yaranıb, 2050-ci ildə isə bu fərq 3 dəfə Afrikanın xeyrinə dəyişəcək;

- ABŞ çoxlu mühacir qəbul edir, "qocalan" Avropa da demografik bəladan qorunmaq üçün analogi addım atır. Lakin bu proses özünün problemlərini doğurur: gizli emiqrantlar sürətlə artır; Avropada məscidlərin, hicablı insanların sayı artır və bunlar avropalılarda təşviş doğurur;

- Avropa əhalisinin Kanada, ABŞ, Avstraliya, Latin Amerikasına yayılması qloballaşmanın sürətlənməsinə müsbət təsir göstərir və s.

1. KURSUN TƏFSİLƏTİ

Politologiya kursunun semestr ərzində
tədris yükü 60 saat nəzərdə tutulur
(mühazirə 16 dər, məşğələ 14 dər)

Nö	Mövzular (mühazirə - 32 saat)	Saat
1.	Politologiyanın predmeti, strukturu və əhəmiyyəti	2 s.
2.	Siyasi fikir tarixi	2 s.
3.	Azərbaycanda siyasi fikir tarixi	2 s.
4.	Siyasi ideologiya və din	2 s.
5.	Siyasi hakimiyyət	2 s.
6.	Demokratiya və onun formaları	2 s.
7.	Siyasi proses və siyasi iştirak	2 s.
8.	Seçkilər və seçki sistemləri	2 s.
9.	Seçki texnologiyaları	2 s.
10.	Siyasi partiyalar	2 s.
11.	Millət və milli siyasət	2 s.
12.	Xalq və şəxsiyyət siyasətin subyekti kimi	2 s.
13.	Siyasi liderlik, siyasi elita	2 s.
14.	Siyasi münafişə	2 s.
15.	Siyasi mədəniyyət	2 s.
16.	Xarici siyasət və qloballaşma	2 s.
məşğələ (28 saat)		
1.	Qərbdə və Şərqdə siyasi təlimlər və konsepsiyalar	2 s.
2.	Azərbaycanda siyasi fikir tarixi	2 s.
3.	Siyasi sistemin tipologiyası.	2 s.
4.	Siyasət və hakimiyyət	2 s.
5.	Siyasi proses, siyasi iştirak	2 s.
6.	Seçki texnologiyaları	2 s.
7.	Siyasi partiyalar	2 s.
8.	Millət və milli siyasət	2 s.
9.	Xalq və şəxsiyyət siyasətin subyekti kimi	2 s.
10.	Siyasi liderlik	2 s.
11.	Siyasi elita	2 s.
12.	Siyasi münafişə	2 s.
13.	Siyasi mədəniyyət	2 s.
14.	Xarici siyasət və qloballaşma	2 s.

2. TƏLƏBƏLƏRİN BİLİKLƏRİNİ QIYMƏTLƏNDİRMƏ QAYDALARI

100 ballıq qiymətləndirmə sisteminə əsasən tələbələr imtahanndan 50 ball toplamaq imkanına malikdir. Digər 50 ball isə aşağıdakı qayda üzrə paylanır:

1. Davamiyyət - 10 bal;
2. Fəallıq - 20 bal;
3. Esse - 20 bal.

20 ballıq essenin həcmi təxminən 5-6 səhifə olur və semestrin sonunda müdafiə nəticəsində qiymətləndirilir. Essenin qiymətləndirmə qaydası aşağıdakı kimidir: 5 bal texniki normalara əməl olunmasına; 5 bal məzmunu; 5 bal yaradıcılığa; 5 bal təqdimata (prezentasiya) görə. Essələrin müdafiəsi və qiymətləndirilməsi imtahana qədər olur. Üzursüz səbəblərdən dərslərin 30%-də iştirak etməyən tələbələr imtahana buraxılmır. Semestr ərzində fənnin tədrisi üçün nəzərdə tutulan saatların hər buraxılan 10%-nə 1 bal çıxılır.

Məşğələlərdə tələbələrin fəallığı aşağıdakı qaydada qiymətləndirilir:

- hər bir məşğələ dərsi 0-10 arası balla qiymətləndirilir;
- semestrin sonunda toplanan balların ümumi sayı cavabların sayına bölünür;
- bölünmənin nəticəsindən asılı olaraq əmələ gələn rəqəm fəallıq 10 baldırsa birə, 20 baldırsa ikiyə, 30 baldırsa üçə vurulur.

Tələbənin imtahanndan topladığı balın miqdarı 17-dən az olmamalıdır. Əks təqdirdə tələbənin imtahan göstəriciləri semestr ərzində fəaliyyət nəticəsində topladığı bala əlavə olunmur.

İmtahandan keçid balı 50+1-dir.

Tələbələrin uğur göstəriciləri aşağıdakı kateqoriya üzrə müəyyənləşdirilir:

a = 10%:	95-100
b = 25%	83-94
c = 30%	69-82
d = 25%	56-68
e = 10%	51-55
Sx = ...:	17-50
S = ...:	0-16

3. İMTAHAN SUALLARI

1. Politologiyanın yaranması
2. Politologiyanın predmeti, subyekti və obyektı
3. Siyasi elmlərin funksiyaları, strukturu və əhatə dairəsi
4. Politologiyanın tədqiqat metodları
5. Politologiyanın əhəmiyyəti
6. Qədim Şərqi siyasi fikir tarixi
7. Qədim Yunanıstanda və Romada siyasi fikir
8. İntibah dövrünün siyasi konsepsiyaları
9. Çağdaş siyasi təlimlər
10. Qədim dövrün siyasi fikirləri
11. İntibah dövründə siyasi fikir
12. Azərbaycan siyasi fikri XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində
13. Çağdaş Azərbaycanda siyasi fikir
14. İdeologiya və siyasət
15. Liberalizm
16. Konservatizm
17. Sosializm və sosial-demokraiya
18. Radikal ideologiyalar
19. Siyasi münasibətlərin dində təzahürü
20. Siyasi hakimiyyət anlayışı
21. Hakimiyyət bölgüsü
22. Hakimiyyət formaları
23. Legitimlik
24. Demokratiya anlayışı, onun əsas əlamətləri
25. Demokratiyanın formaları
26. Hüquq dövləti
27. Dünyada demokratiyanın yayılması
28. Azərbaycanda siyasi quruluş

29. Siyasi prosesin mahiyyəti
30. Siyasi maraqlar
31. Siyasi prosesdə əsas mərhələlər
32. Siyasi iştirak və onun formaları
33. Azərbaycanda siyasi iştirakın hüquqi təminatları
34. Seçkilərin mahiyyəti və funksiyaları
35. Seçki senzları
36. Seçki sistemləri
37. Seçici və onun davranışı
38. Azərbaycanda seçkilər
39. Siyasi idarəetmə
40. Siyasi qərarlar
41. Seçki siyasi sistemi yeniləşdirən əsas siyasi texnologiya kimi
42. Cəmiyyətlə əlaqə texnologiyaları
43. Seçki kampaniyasının strategiyası
44. Siyasətdə informasiya texnologiyaları
45. Lobbicilik
46. Siyasi partiyaların formalaşma tarixi
47. Siyasi partiyaların əsas əlamətləri
48. Siyasi partiyaların struktur və funksiyaları
49. Siyasi partiyaların tipologiyaları
50. Çoxpartiyalılıq
51. Azərbaycanda siyasi partiyalar
52. Millət anlayışı
53. Milli ideya və ideologiya
54. Milli müqəddəratı təyin etmə məsələsi
55. Milli dövlət quruluşunun əsas formaları
56. Xalq siyasətin subyekti kimi
57. Fərd siyasətin subyekti kimi
58. Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması
59. Siyasi davranış

60. Siyasi lider və liderlik
61. Siyasi liderliyin təbiəti, xarakterik cizgiləri
62. Siyasi liderlərin təsnifatı
63. Siyasi liderlərin funksiyaları
64. Siyasi elita
65. Siyasi münaqişənin funksiyaları, strukturu, xüsusiyyətləri və tipologiyası
66. Dövlətlər və sivilizasiyalararası münaqişələr
67. Totalitar və demokratik rejimlərdə siyasi münaqişələr
68. Etnosiyasi münaqişələr
69. Siyasi münaqişənin mərhələləri
70. Siyasi münaqişələrin tənzimlənməsi və danışıqların aparılması texnologiyası
71. Siyasi mədəniyyətin mahiyyəti
72. Siyasi mədəniyyətin funksiyaları
73. Siyasi mədəniyyətin təsnifatı
74. Siyasi mədəniyyətin baza dəyərləri
75. Siyasi mədəniyyətin tipologiyaları
76. Xarici siyasətin xarakterik cizgiləri
77. Xarici siyasətin metod və vasitələri
78. Dünyadakı siyasi proseslər
79. Beynəlxalq siyasi münasibətlər
80. Beynəlxalq münasibətlərin tipologiyası
81. Azərbaycanın xarici siyasəti
82. Qloballaşma nədir?
83. Qloballaşma: mədəniyyətin toqquşması, yoxsa dialoqu?
84. İqtisadi integrasiya qloballaşmanın əsas təminatçısıdır
85. Qloballaşma ilə bağlı narahatçılıqlar

4. ESSE (REFERAT) MÖVZULARI

1. Afinalı demokratlar
2. Aristotel - ilk politoloq
3. Azərbaycan eposunda və folklorunda sosial - siyasi fikirlər
4. İngiltərədə özünümüdafiə azadlığı və seçki hüquqları uğrunda mübarizə (XVII əsr)
5. Fransa inqilabının hüquqlar haqqında bəyannaməsi, onun tarixi əhəmiyyəti
6. İctimai müqavilə nədir?
7. İlk Amerika demokratları
8. Kommünizm kabusundan bolşevizmə doğru
9. Ş.Cəmaləddin Əfqani - Şərqi böyük fikir adamı
10. M.F.Axundovun siyasi görüşləri
11. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiləri - yeni cəmiyyət arzuları
12. Azərbaycançılıq nədir?
13. M.Ə.Rəsulzadə və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti şərqin ilk parlamentli respublikası idi.
15. Dünya insanları üçün hüquqlar (BMT Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi -1948)
16. 1980-ci illərin ilk siyasi birlikləri, ilk siyasi dərnəklər
17. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi ictimai - siyasi hərəkət kimi (1989-1992)
18. Azərbaycanda ilk siyasi partiyalar
19. Azərbaycanda siyasi liderlər-onların xarakterik cizgiləri
20. Azərbaycanda 1995-ci il parlament seçkiləri
21. Azərbaycanda 2000-2005-ci il parlament seçkiləri

22. Azərbaycanca ilk bələdiyyə seçkiləri
23. 1998-ci il prezident seçkiləri
24. H.Əliyev və Azərbaycanca yeni dövlət quruculuğu prosesi
25. Azərbaycanca seçki qanunu və normativ sənədlər: neqativ və pozitiv cəhətlər
26. Azərbaycanca çağdaş siyasi proseslər
27. Çağdaş Azərbaycanca ideoloji durum
28. Çağdaş Azərbaycanca siyasi təlimlər və partiyalar, onların tipologiyaları
29. ABŞ-da seçkilər
30. Mütərəqqi seçki texnologiyaları
31. Azərbaycan xarici siyasətinin prioritetləri
32. Qarabağ münaqişəsinin siyasi aspektləri
33. Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair ATƏT - MQ-un təklif etdiyi sülh variantları
34. Azərbaycan Konstitusiyasında hakimiyyət bölgüsü
35. Müasir dövrdə insan haqları problemi
36. Çağdaş Azərbaycan siyasi mühitində siyasi münaqişələr və onların xarakteri
37. Azərbaycan mediası senzuranın ləğvindən əvvəl və sonra
38. İslam və demokratiya
39. Azərbaycanın ideoloji fəşləkəəsizlik problemləri
40. Azərbaycanda milli şüur məsələsi
41. Əxlaqlı siyasət nədir?
42. Siyasi mədəniyyət post-sovet məkanında əsas problemlərdən biridir
43. Yaxın dövr üçün siyasi proqnozlar (Azərbaycan təcrübəsi)
44. Qloballaşma və antiqloballaşma
45. Sivilizasiyaların toqquşması, yoxsa dialoqu
46. Çağdaş dünyanı narahat edən problemlər

5. ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 1995
2. H.Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. B., 2002
3. İ.Aliyev. Kaspiyskaya neft Azerbaydjana. M., 2003
4. M.Veber. İzbr. proizvedenie. M., 1990
5. H.İ.Şirəliyev. Politologiya. B., 1993
6. Ə.Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B., 2005
7. M.Marçenko. Politologiya. M., 1999
8. N.Makiavelli. izbr. Soçineniya. M., 1982
9. T.T.Sidelnikova, D.A.Teminkov, İ.A.Şaraqin. Politologiya. M., 1999
10. V.N.Safonov. Politicheskie vzglyady Platona. Soşialno-politicheskiy jurnal. 1998, №3. s.194-207.
11. V.N.Lavrinenko. Politologiya. Moskva, 2006
12. A.Tokvil. Amerikada Demokratiya (1835), Bakı, 2002
13. S.P.Varma. Modern politikal theories. Dehli 1999
14. M.P.Cain. Politijal theories. Kaveri Printers ltd., New Dehli, 1993
15. Lesley A.Cajobs. An introduction to modern politijal philosophy, Prentice - Hall Inj., 1997
16. Demokratiya: gediləsi uzun yol. Antologiya. Bakı, 2002
17. Politicheskie partii v usloviyax demokratii. - Fond K. Adenauera. 1997
18. S.Xantiqton. Tretaya volna. Demokratizasiya v konçe XX veka. - Moskva, 2003
19. S.Xantiqton. Politicheskiy poryadok v menyayuşixsya obşesvax. Moskva, 2004
20. Siyasi plüralizm və çoxpartiyalı demokratiya. Bakı, 1996

21. V.E.Çirkin. Prezidentskaya vlast. Qosudarstvo i pravo. 1997. № 5
22. Siyasi biliklərin əsasları. B,1999
23. Elitalar və hakimiyyət. B, 1999.
24. A.Balayev. Azarbaydjanskoe naçionalnoe dvijenie. B,1998
25. K.S.Qadjiev. Vvedenie v političeskuyu nauku. M, 1997
26. İ.Sanisteban. Politiceskie sistemi i lcqitimnost. Dialog 1993. №4
27. H.Hacızadə. Demokratiya: gediləsi uzun yol. B, 2001
28. Nizamülmülk. Siyasətnamə. B,1989
29. ABŞ Milli Demokratiya İnstitutunun Azərbaycanadakı parlament seçkiləri haqqında yekun rəyi. B.,1995 - 2000-ci illər
30. M.Doyç. Razreşenie konflikta. Konstruktivnıe i destruktivnıe proçessı. Sosialno - politiceskiy jurnal. 1997. № 1
31. K.S.Qadjieva. Politiceskaya kultura i stabilnost demokratii - Polis,1992-No-4
32. X.İbrahimli. Diaspor və lobbicilik. "Ayna"10.06.2001
33. E.İskəndərzadə. Lobbiləşdirmənin əsasları. Bakı. 2001
34. O.Boqomolov. O neoliberalizme. Mejdunarodniy jizn. 1999. №2 s.9-18
35. Kniqa dlya çtenie çtenie o liberalizma. Otpeçatano v Qermanii .1997
36. R.Raşkovskiy. Qrajdanskoє obşestva: reliqioznoє izmerenie problemi. Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnoşeniya.1994.№ 4
37. B.Çiçerin. Različnıe vıdı liberalizma. Obşestvennıe nauki i sovremennost.1993.№3
38. E.Vyatr. Sosioloqiya politiceskix otnoşeniy. M.,1999
39. E.Fromm. Beqstvo ot svobodı. M.,1990
40. D.Sartori. Vertikalnaya demokratiya. Polis,1992,-5-6.

41. B.Rassel. Praktika i teoriya bolşevizma.M.,1991
42. N.Nəsibli. Azərbaycanın xarici siyasəti.B.,1996
43. Y.V.Çəmənzəminli. Xarici siyasətimiz. Bakı 1993
44. İ.V.Kotelevskaya. Sovremenniy parlament. Qosudarstvo i pravo. 1997. № 3
45. C.Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində.B.,1993
46. X.İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, 1996
47. Siyasi biliklərin əsasları.B.,1999
48. Siyasi elita. Bakı. 1996
49. Siyasi liderlik. Bakı. 1999
50. Seçki texnologiyaları. Bakı .1998
51. Milli məclisə seçkilərin hüquqi əsasları. Bakı . 2000
52. Siyasi plüralizm və çoxpartiyalı demokratiya. Bakı, 1996
53. Approahes to the study of Politijs, Ronald Young, editor, North Western University Press, Illinois, 1958
54. Politijal theories, M.P.Cain, Kaveri Printers Ltd., New Dehli, 1993
55. Modern Politijal theories, S. P. Varma, Vires Publish House, Dehli, 1993
56. Politijal thories today, David Held, Standford University Press, Jalifornia, 1991
57. Politijal theory, R.J.Vermani, Gitancali Publishing house, Dehi, 1989
58. An introduction to modern politijal philosophy, Lesley A.Cajobs, Prentije - Hall Inj., 1997
59. Politijs and government, A.Dragrijh, L.Graham, C.Rasmussa.
60. T.Tsurutani Jhotham House Publisher, Inj., New Cersy, 1982
61. Jopmarative Politijs, C.J.Cohari, Sterling Publishers Private limited, New Dehli, 1982

62. Theories of state, P.Durleary, B.O'Leary, Majmillan Press ltd, 1987, London

63. Politijal theories: the foundation of twentieth jentury politijal thought, Arnold Brejht, Prinjeton, New Cersey, 1959

64. Introdujtion to politijs, Harold Laski, S Jhand & Jompany Ltd., New dehli, 1961

65. Maxbubani K. Ostalnoy Zapad. İz materialov seminara "Qlobalizasiya i reqionalizm: analiz şansov i riska s liberalnoy toçki zreniya". Fridrix Nauman Fond-Potsdam - Babelsberq. 2001

66. Aşrafı X. "Pridat qlobalizasiı çeloveçeskoc liço". İz materialov seminara "Qlobalizasiya i reqionalizm: analiz şansov i riska s liberalnoy toçki zreniya". Fridrix Nauman Fond-Potsdam- Babelsberq. 2001

67. Mazrui A. "Pretendent na universalizm: zapadnaya kultura v epoxu qlobalizasiı". İz materialov seminara "Qlobalizasiya i reqionalizm: analiz şansov i riska s liberalnoy toçki zreniya". Fridrix Nauman Fond - Babelsberq. 2001

68. Aristotel. Politika. Moskva, 1911

69. Platon. Qosudarstvo. Soç: V t. T. 3. Ç. 1. Moskva, Mısl, 1971

70. Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı, 1998

71. X.İbrahimli. Yeni Avrasiya Qafqazı. Bakı, 2001

72. M.B.Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992

73. Y.Rüstəmov. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000

74. X.Məmmədov. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı. Bakı, 1997

75. S.Xəlilov. Fəlsəfə, tarix və müasirlik. Bakı, 2006

76. Ş.Qurbanov. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı, 1996

77. M.Ə.Rəsulzadə. Milli təsanüd. "Azərbaycan" (Ankara), 1953, № 12

78. A.Aqayev. Polojenie musulmanskix narodov. Qazeta "Kaspi", 19 noyabr, 13, 24 dekabr 1900, № 81, 82, 87

79. H.B.Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960

80. Ə.Hüseynzadə. Siyasəti fərusət. Bakı, 1994

81. A.D.Knış. Musulmanskiy Mistisizm. Moskva, 2004

82. K.Popper. Otkritoe obşestvo i ego vraqi. Tom 2. Moskva, 1992

83. S.Xəlilov. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Bakı, 2006

QEYD ÜÇÜN

XALƏDDİN İBRAHİMLİ
POLİTOLOGİYA
(İNTERAKTİV DƏRS
MATERİALLARI)

NƏŞRİYYAT REDAKTORU:
Nəriman ƏBDÜLRƏHMANLI

KOMPÜTER TƏRTİBATI:
Sahib QƏNİYEV

YİĞİCİ:
Xəyalə MİKAYİLOVA

KORREKTOR:
Ceyran ABBASOVA

Çapa imzalanmışdır: 11.01.2008
Formatı 84x108 1/32.
Fiziki ç/v 7.13; ş.ç/v 11.9.
Tirajı 1000.

QANUN NƏŞRİYYATI

*Bakı, AZ 1001,
Nətovun döngəsi 1.
Tel: 493-84-30; 431-16-62;
437-52-84; 498-76-04
Faks: 493-84-30; 498-76-04
E-mail: ms@azdata.net
Web: qanun.az*
